

FREE Vastu Consultancy, Music, Epics, Devotional Videos
Educational Books, Educational Videos, Wallpapers

****

All Music is also available in CD format. CD Cover can also be print with your Firm Name

****

We also provide this whole Music and Data in PENDRIVE and EXTERNAL HARD DISK.

Contact : Ankit Mishra (+91-8010381364, dwarkadheeshvastu@gmail.com)

मुहूर्त-चिन्तामणिः

(नेपाली भाषा टीका सहित)

मुहूर्त-चिन्तामणि ग्रन्थका रचयिता श्रीरामानार्य शिष्याचार पालन गर्नु पर्ने कर्तव्य निर्विघ्न पालन गरियोस् भन्ने विचारले विघ्न-निवारण गर्न सम्पूर्ण मंगलका दाता विघ्न-विनाशक गणेशजीको वन्दना गर्दछन्-

गौरीश्रवःकेतकपत्रभङ्गमाकृष्य हस्तेन ददन् मुखाग्रे ।

विघ्नं मुहूर्ताकलितद्वितीयदन्तप्ररोहो हरतु द्विपास्यः ॥ १ ॥

अर्थ- गौरी (पार्वती) को कानको केतकी पुष्पको पातको कुड्का आफ्नू सुँढले तानेर सुखमा टाँस्दा एउटा अर्को दाँत निस्के झैं देखिने श्रीगणेशजी समस्त विघ्नहरू नाश पारुन् ॥ १ ॥

क्रियाकलापप्रतिपत्तिहेतुं संक्षिप्तसारार्थविलासगर्भम् ।

अनन्तदैवज्ञसुतः स रामो मुहूर्तचिन्तामणिमातनोति ॥ २ ॥

अर्थ- अनन्त दैवज्ञका सुपुत्र श्रीरामाचार्य ज्ञातकर्मादि सम्पूर्ण क्रियाहरूको बोध (ज्ञान) गराउन हेतु स्वरूप संक्षिप्त सार अर्थले सुशोभित यो मुहूर्त-चिन्तामणिको विस्तार गर्दछ वा बनाउँदछ ॥ २ ॥

१- शुभाशुभ प्रकरणम्

प्रकरण अनुसार अब प्रत्येक कार्यका मुहूर्तहरू वर्णन गरिन्छ । मास, पक्ष, तिथि नक्षत्र, योग, राशि, लग्न र समयको मिश्रणलाई नै मुहूर्त भन्दछन् । त्यसमा कुन तिथि आदिको योग शुभ र कसको अशुभ मानिन्छ, त्यही कुराको विचारका लागि यो शुभाशुभ कहिने प्रथम प्रकरण राखिएको हो । पंचांगमा सबभन्दा अगाडि तिथिकै गणना गरिने

हुनाले यां शुभाशुभ प्रकरणमा पाँच प्रथम तिथिहरूकै वर्णन गर्नु उचित ठानेर सम्मानमा प्रसिद्ध तिथिहरूका स्वामीको वर्णन गर्नु आवश्यक छ ।

तिथिहरूका स्वामी-

तिथीशा वह्निकौ गौरी गणेशोऽहिर्गुहो रविः ।

शिवो दुर्गान्तको विश्वे हरिः कामः शिवः शशी ॥ ३ ॥

अर्थ- प्रतिपदा तिथिका स्वामी-अग्नि । द्वितीयाका- ब्रह्मा । तृतीयाकी- पार्वती । चतुर्थीका- गणेश । पंचमीका- नाग । षष्ठीका- स्वामी कार्तिकेय । सप्तमीका- सूर्यनारायण । अष्टमीका- महादेव । नवमीकी- दुर्गादेवी । दशमीका- यमराज । एकादशीका- विश्वेदेव । द्वादशीका- विष्णुभगवान् । त्रयोदशीका- कामदेव । चतुर्दशीका- शिवजी । पूर्णिमाका- चन्द्रमा तथा अमावास्याका स्वामी- पितृ- देवता मानिन्छन् ॥ ३ ॥

नन्दा च भद्रा च जया च रिक्ता पूर्णेति तिथ्योऽशुभमध्यशस्ताः ।

सितेऽसिते शस्तसमाधमाः स्युः सितज्ञभौमार्किगुरौ च सिद्धाः ॥ ४ ॥

जस्तै-	१	२	३	नाम
	प्रतिपदा	षष्ठी	एकादशी	= नन्दा ।
	द्वितीया	सप्तमी	द्वादशी	= भद्रा ।
	तृतीया	अष्टमी	त्रयोदशी	= जया ।
	चौथी	नवमी	चतुर्दशी	= रिक्ता ।
	पञ्चमी	दशमी	पूर्णिमा	= पूर्णा ।

अर्थ- शुक्लपक्षमा नन्दा, भद्रा, जया, रिक्ता र पूर्णा यथाक्रम अशुभ, मध्य र उत्तम मानिन्छन् । माथि लेखिएका पहिलो खण्डका नन्दादि पाँच तिथिहरू अर्थात् प्रतिपदादेखि पंचमी सम्मका अशुभ हुन्छन् । द्वितीय खण्डका षष्ठीदेखि दशमीसम्मका पाँच तिथिहरू मध्यम मानिन्छन् र तृतीय खण्डका एकादशी देखि पूर्णिमासम्मका पाँच तिथिहरू उत्तम मानिन्छन् । यही क्रममा कृष्णपक्षमा क्रमले उत्तम, मध्यम र अधम हुन्छन् । कृष्णपक्षमै प्रतिपदादेखि पंचमीसम्म- शुभ । षष्ठीदेखि दशमीसम्म मध्यम, अनि एकादशीदेखि पूर्णिमासम्म अशुभ मानिन्छन् । फेरि शुक्रवारको नन्दा, बुधवारको भद्रा, मंगलवारको जया, शनिवारको रिक्ता र बृहस्पतिवारको पूर्णा तिथि सिद्धयोग मानिन्छ ॥ ४ ॥

अङ्ग स्पष्ट पार्नका लागि चक्र हेर्नोस्-

नाम	तिथिहरू			वारमा	योग
नन्दा	१	६	११	शुक्र	सिद्ध
भद्रा	२	७	१२	बुध	"
जया	३	८	१३	मंगल	"
रिक्ता	४	९	१४	शनि	"
पूर्णा	५	१०	१५	बृहस्पति	"
शुक्लपक्षमा	अशुभ	मध्य	शस्त		
कृष्णपक्षमा	शस्त	मध्य	अशुभ		

तिथि र वारका योगले मृत्युयोग र नक्षत्र एवं वारको योगले दग्धयोग कहिन्छ-
नन्दा भद्रा नन्दिकाख्या जया च रिक्ता भद्रा पूर्णसंज्ञा मृताऽर्कात् ।

याम्यंत्वाष्ट्रं वैश्वदेवं धनिष्ठाऽऽर्यम्णं ज्येष्ठान्त्यं रवेर्दग्धभं स्यात् ॥ ५ ॥

अर्थ- रविवार नन्दा, सोमवार भद्रा, मंगलवार नन्दा, बुधवार जया, गुरुवार रिक्ता, शुक्रवार भद्रा र शनिवार पूर्णा । यी तिथि अधम अर्थात् मृत्युयोग मानिन्छन् । त्यस्तै- रविवार भरणी, सोमवार चित्रा, मंगलवार उत्तराषाढा, बुधवार धनिष्ठा, गुरुवार उत्तरफाल्गुनी, शुक्रवार ज्येष्ठा तथा शनिवार रेवती नक्षत्र पन्यो भने दग्धयोग मान्दछन् । यो मृत्युयोग र दग्धयोग यात्रामा अवश्य बार्नु पर्दछ, यो योग शुभकार्यमा पनि सामान्य रूपमा बार्ने नियम छ ॥ ५ ॥

तिथि र दिनको योगले क्रकच तथा संवर्त-संज्ञक अशुभ योगमा दाँत माझ निषिद्ध तिथि-

षष्ठ्यादितिथयो मन्दाद्विलोमं प्रतिपद्बुधे ।

सप्तम्यर्केऽधमाः षष्ठ्याद्यामाश्च रदधावने ॥ ६ ॥

अर्थ- शनिवारदेखि उल्टो विलोम दिन र षष्ठी आदि तिथिहरूको योगले नै क्रकच अर्थात् 'अधम' योग पर्दछ । जस्तै- शनिवार षष्ठी, शुक्रवार सप्तमी, बृहस्पतिवार-अष्टमी, बुधवार नवमी, मंगलवार दशमी, सोमवार एकादशी र रविवार द्वादशी- यी तिथि क्रकच वा अधम योग कहिन्छन् ।

फेरि बुधवार प्रतिपदा र रविवार सप्तमी परे संवर्त नामक अधम योग पर्दछ ।

काठको दतिवनले दाँत माइनको निम्ति प्रतिपदा र औंसी तिथि अधम मानिन्छन् । अर्थात् यी तिथिमा दतिवन गर्नु वर्जित छ । मंजन आदिको बाधा छैन ॥ ६ ॥

तिथि भेदले निषेध कार्य-

षष्ठ्यष्टमीभूतविधुक्षयेषु नो सेवेत ना तैलपले क्षुरं रतम् ।

नाभ्यञ्जनं विधदशद्विके तिथौ धात्रीफलैः स्नानममाद्रिगोष्वसत् ॥ ७ ॥

अर्थ- षष्ठी तिथिमा तेल लगाउनु वर्जित छ । अष्टमीमा मासु खान हुँदैन । चतुर्दशीमा कपाल नकाट्नु । औंसीमा स्त्री-प्रसंग निषेध छ । तेल-बुकुवा लगाउन दशमी, द्वितीया वर्जित छ । औंसी, सप्तमी, नवमी तिथिहरूमा अमलाले स्नान गर्नु हुँदैन ॥ ७ ॥

दग्ध-विष-अग्नि र यमघण्ट योग-

सूर्यशपञ्चाग्निरसाष्टनन्दा वेदाङ्गसप्ताश्विगजाङ्कशैलाः ।

सूर्याङ्गसप्तोरगगोदिगीशा दग्धा विषाख्याश्च हुताशनाश्च ॥ ८ ॥

सूर्यादिवारे तिथयो भवन्ति मघाविशाखाशिवमूलवह्निः ।

ब्राह्मं करोऽर्काद्यमघण्टकाश्च शुभे विवर्ज्या गमने त्ववश्यम् ॥ ९ ॥

अर्थ- रविवारको द्वादशी, सोमवार परेको एकादशी, मंगलवारको पंचमी, बुधवारको तृतीया, गुरुवारको षष्ठी, शुक्रवारको अष्टमी तथा शनिवारको नवमी दग्धयोग कहिन्छ ।

रविवार चतुर्थी, सोमवारको षष्ठी, मंगलवारको सप्तमी, बुधवारको द्वितीया, गुरुवारको अष्टमी, शुक्रवारको नवमी र शनिवारको सप्तमी विषयोग कहिन्छ ।

रविवार द्वादशी, सोमवारको षष्ठी, मंगलवारको सप्तमी, बुधवारको अष्टमी, गुरुवारको नवमी, शुक्रवारको दशमी र शनिवारको एकादशी हुताशन योग कहिन्छ । रविवारको मघा, सोमवारको विशाखा, मंगलवारको आर्द्रा, बुधवारको मूल, गुरुवारको कृत्तिका, शुक्रवारको रोहिणी, शनिवारको हस्त नक्षत्र परेमा यमघण्ट योग कहिन्छ । माथि कहिएका दग्ध-विष, हुताशन-यमघण्ट आदि योग कुनै पनि शुभ कार्यमा वर्जित छन् । विशेष रूपमा यात्रामा अवश्य जोगाउनु पर्दछ ॥ ८ ॥ ९ ॥

माथि कहिएका योगहरू जान्ने सजिलो चक्र-

वारमा अशुभ योग	रविमा	सोममा	मंगलमा	बुधमा	गुरुमा	शुक्रमा	शनिमा
मृत्यु योग	नन्दा १।६।११।	भद्रा २।७।१२।	नन्दा १।६।११।	जया ३।८।१३।	रिक्ता ४।९।१४।	भद्रा २।७।१२।	पूर्णा ५।१०।१५।
दग्ध योग	भरणी	चित्रा	उत्तराषाढा	धनिष्ठ	उ०फा०	ज्येष्ठ	रेवती
क्रकच	१२	११	१०	९	८	७	६
संवर्त	७	०	०	१	०	०	०
दग्ध	१२	११	५	३	६	८	९
विष	४	६	७	२	८	९	७
हुता शन	१२	६	७	८	९	१०	११
यम घण्ट	मघा	विशाखा	आर्द्रा	मूल	कृत्तिका	रोहिणी	हस्त

बाह्र महीनाका शून्य तिथि ज्ञान-

भाद्रे चन्द्रदृशौ नभस्यनलनेत्रे माधवे द्वादशी
पौषे वेदशरा इषे दशशिवा मार्गेऽद्रिनागा मधौ ।

गोष्टौ चोभयपक्षगाश्च तिथयः शून्याः बुधैः कीर्तिता

ऊर्जाषाढतपस्यशुक्रतपसां कृष्णे शराङ्गाब्धयः ॥१०॥

अर्थ- भाद्र महीनाका शुक्ल र कृष्ण दुवै पक्षका प्रतिपदा र द्वितीया, श्रावण मासका दुवै पक्षका तृतीया र द्वितीया, वैशाख महीनाको द्वादशी तथा पौष महीनाको चौथी र पंचमी, आश्विन महीनाको दशमी र एकादशी, मार्गशीर्ष महीनाको सप्तमी र अष्टमी, चैत्र महीनाको अष्टमी र नवमी- यी तिथिहरूलाई विज्ञानहरूले शून्य तिथि भनेका छन् । फेरि कार्तिक महीनाको कृष्णपक्षको पंचमी, आषाढ कृष्ण पक्षको षष्ठी, फाल्गुन कृष्णपक्षको चतुर्थी, ज्येष्ठ कृष्णपक्षको चतुर्दशी र माघ कृष्णपक्षको पंचमी तिथि शून्य मानिन्छन् । फेरि कार्तिक शुक्लपक्षको चतुर्दशी, आषाढ शुक्ल पक्षको सप्तमी

(८)

मुहूर्त-चिन्तागणिः

फाल्गुन शुक्लपक्षको तृतीया, ज्येष्ठ शुक्लपक्षको त्रयोदशी र माघ शुक्ल पक्षको पष्ठे तिथि शून्य कहिएका छन् । यसको तात्पर्य हो- माघ कहिएका महीना र तिथिहरूमा शुभ काम वर्जित छ ॥ १० ॥

शून्य तिथि ज्ञान चक्र-

मास	चै.	वै.	ज्येष्ठ.	आ.	श्रा.	भा.	आश्वि.	का.	मार्ग	पा.	मा.	फा.
शुक्लपक्ष	१८	१२	१३	७	३१२	११२	१०१११	१४	७१८	४१५	६	३
कृष्णपक्ष	११८	१२	१४	६	३१२	११२	१०१११	५	११८	४१५	५	४

तिथि र नक्षत्रले निषिद्ध योग-

शक्राः पञ्चसिते शक्राद्यग्निविध्वरसाः क्रमात् ।
 तथा निन्द्यं शुभे सर्पं द्वादश्यां वैश्वमादिमे ॥११॥
 अनुराधा द्वितीयायां पञ्चम्यां पित्र्यभं तथा ।
 त्रुत्तराश्च तृतीयायामेकादश्यां च रोहिणी ॥१२॥
 स्वाती-चित्रे त्रयोदश्यां सप्तम्यां हस्तराक्षसे ।
 नवम्यां कृत्तिकाऽष्टम्यां पूभा षष्ठ्यां च रोहिणी ॥१३॥

अर्थ- जसरी चैत्रादि मासमा शून्य तिथिहरू वर्णित छन्, त्यसै प्रकार द्वादशी तिथिमा अश्लेषा नक्षत्र निषिद्ध वर्जित मानिन्छ त्यस्तै प्रतिपदामा उत्तराषाढा, द्वितीयामा अनुराधा, पंचमीमा मघा, त्रयोदशीमा चित्रा र स्वाती, सप्तमीमा हस्ता र मूल, नवमीमा कृत्तिका, अष्टमीमा पूर्वाभाद्रपदा, पष्ठमीमा रोहिणी नक्षत्र निन्दित वा वर्जित मानिन्छन् ॥११-१३॥

शास्त्रमा कहिएको छ- एषु कार्य कृतं चेत् स्यात् पाप्मासां मरणं ध्रुवम् । भनाईको अर्थ हो- यी कार्यहरू यदि गर्दछन् भने छ महीनाभित्र न मृत्युनाशित हुन्छ ।

तिथिहरूमा निन्दित नक्षत्र चक्र-

१	२	३	४	५	६	७	८	९	११	१२	१३	तिथिहरूमा
उत्तराषाढा	अनुराधा	तीनै उत्तरा	मघा	रोहिणी	हस्त मूल	पूर्वाभाद्र	कृत्तिका	रोहिणी	अश्लेषा	चित्रा	स्वाती	निन्द्य नक्षत्र

द्रष्टव्य- चतुर्थी, दशमी, चतुर्दशी र पूर्णिमा- अमावास्यामा कुनै पनि नक्षत्र निन्दित वा वर्जित हुँदैनन् ॥ ११ ॥ १३ ॥

चैत्रादि मासमा शून्य नक्षत्र ज्ञान-

कदास्रभे त्वाष्ट्रवायू विश्वेज्यौ भगवासवौ ।
 वैश्वश्रुती पाशिपौष्णे अजपादग्निपित्र्यभे ॥ १४ ॥
 चित्राद्वीशौ शिवाश्व्यर्काः श्रुतिमूले यमेन्दभे ।
 चैत्रादिमासे शून्याख्यास्तारा वित्तविनाशदाः ॥ १५ ॥

अर्थ- चैत्र मासमा रोहिणी र अश्विनी, वैशाखमा चित्रा र स्वाती, ज्येष्ठमा उत्तराषाढा र पुष्य, आषाढमा पूर्वाफाल्गुनी र धनिष्ठ, श्रावणमा उत्तराषाढा र श्रवण, भाद्रमा शतभिषा र रेवती, आश्विनमा पूर्वाभाद्रपदा, कार्तिकमा कृत्तिका र मघा, मार्गशीर्षमा चित्रा र विशाखा, पौषमा आर्द्रा, अश्विनी र हस्ता, माघमा श्रवण र मूल, फाल्गुनमा भरणी र ज्येष्ठ- यी शून्य नक्षत्र कहिन्छन् र यिनले धन-नाश पार्दछन् । तात्पर्य हो- माथि कहिएका नक्षत्रमा काम गर्ने व्यक्तिको अवश्य धन-नाश हुनेछ ॥ १४ ॥ १५ ॥

चैत्रादि महीनाहरूमा शून्य राशि-

घटो झषो गौर्मिथुनं मेष-कन्याऽलि-तौलिनः ।
 धनुः कर्को मृगः सिंहश्चैत्रादौ शून्यराशयः ॥ १६ ॥

अर्थ- चैत्रमा कुम्भ राशि, वैशाखमा मीन, ज्येष्ठमा वृष, आषाढमा मिथुन, श्रावणमा मेष, भाद्रमा कन्या, आश्विनमा वृश्चिक, कार्तिकमा तुला, मार्गशीर्षमा धनु, पौषमा कर्क, माघमा मकर, फाल्गुनमा सिंह राशि शून्य मानिन्छन् ॥ १६ ॥

माथि कहिएका शून्य राशिहरूमा कुनै पनि शुभ-कार्य गरे वंश र धनको अवश्य नाश हुनेछ, नगर्नु ।

शून्य नक्षत्र र शून्य राशिहरू जात्रे चक्र-

चै.	वै.	ज्ये.	आ.	श्रा.	भा.	आ.	का.	अ.	पौ.	मा.	फा.	महीनामा
रो.	चि.	उ.पा.	पू.फा.	उ.पा.	श.	भा.	कृ.	चि.	आ.	श्र.	भ.	शून्य नक्षत्र
अश्वि.	स्वा.	पुष्य.	ध.	श्र.	रे.	०	म.	वि.	अ.	मू.	ज्ये.	
									ह.			
कुं.	मी.	वृ.	मि.	मे.	क.	वृ.	तु.	ध.	क.	म.	सिं.	शून्य राशि
११	१२	२	३	१	६	८	७	९	४	१०	५	

विषम तिथिहरूमा शून्य लग्न ज्ञान-

पक्षादितस्त्वोजतिथौ धटैणौ मृगेन्द्रनक्रौ मिथुनाङ्गने च ।

चापेन्दुभे कर्कहरी हयान्त्यौ गोन्त्यौ च नेष्टे तिथिशून्यलग्ने ॥१७॥

अर्थ- शुक्ल-कृष्ण दुवै पक्षका विजोर (विषम) तिथिहरूमा यथाक्रम गी शून्य लग्न जान्नुपर्दछ । प्रतिपदामा तुला र मकर, तृतीयामा सिंह र मकर, पंचमीमा मिथुन र कन्या, सप्तमीमा धनु र कर्क, नवमीमा कर्क र सिंह, एकादशीमा धनु र मीन, त्रयोदशीमा वृष र मीन- यी शून्य लग्न कहिन्छन् । शून्य लग्नमा जुन काम गरिन्छ, त्यो सबै असफल र नाश भएर जान्छ ॥ १७ ॥

तिथयो मासशून्याश्च शून्यलग्नानि यान्यपि ।

मध्यदेशे विवर्ज्यानि न दूष्याणीतरेषु तु ॥१८॥

पङ्गवन्धकाणलग्नानि मासशून्याश्च राशयः ।

गौडमालवयोस्त्याज्या अन्यदेशे न गर्हिताः ॥१९॥

अर्थ- पछाडि दसौं श्लोकमा वर्णन गरिएका मासशून्य तिथिहरू र सोहीँ एवं सत्रौं श्लोकमा वर्णित जो शून्यलग्न छन्, ती सबै मध्य प्रदेशमा मात्र वर्जित छन् । अन्य प्रदेशमा दूषित मानिन्नन् । केवल मध्यदेशमै यिनको दोष लाग्दछ, अन्यत्र लाग्दैन ।

पंगु लग्न, अन्ध लग्न र काणलग्न- यी तीन र सोहीँ श्लोकमा वर्णन गरिएका मास शुन्य राशिहरू जति छन्, ती सबै गौडदेश र मालव देशमा मात्र वर्जित मानिन्छन्, अन्य देशहरूमा यो दोष लाग्दैन- भन्ने शास्त्रीय प्रमाण पाइन्छ ॥ १८ ॥ १९ ॥

तिथि, वार, नक्षत्रका योगले निन्द्ययोग-

वर्जयेत् सर्वकार्येषु हस्तार्क पञ्चमीतिथौ ।
भौमाश्विनीं च सप्तम्यां, षष्ठ्यां चन्द्रैन्दवं तथा ॥२०॥
बुधाऽनुराधामष्टम्यां, दशम्यां भृगुरेवतीम् ।
नवम्यां गुरुपुष्यं, चैकादश्यां शनिरोहिणीम् ॥२१॥

अर्थ- पंचमी तिथिमा रविवार र हस्त नक्षत्र ।
सप्तमी तिथिमा मंगलवार र अश्विनी नक्षत्र ।
षष्ठी तिथिमा सोमवार र मृगशिरा नक्षत्र ।
अष्टमी तिथिमा बुधवार र अनुराधा नक्षत्र ।
दशमी तिथिमा शुक्रवार र रेवती नक्षत्र ।
नवमी तिथिमा गुरुवार र पुष्य नक्षत्र ।
एकादशी तिथिमा शनिवार र रोहिणी नक्षत्र ।

यी सबै कार्यमा निन्दित मानिन्छन् । अतः यिनलाई वर्जित गर्नु आवश्यक छ ।

यद्यपि नक्षत्र र दिनहरूको योग अगाडि आउने अष्टादश र उन्तीसौं श्लोक अनुसार सिद्धयोग मानिन्छन् तापनि विशिष्ट तिथिहरूको संयोगले ती घिउमा मह मिले जस्तै विष हुन्छ, त्यस्तै अशुभ योग कहिन्छन् ॥ २० ॥ २१ ॥

कार्य विशेषमा सिद्धि योगहरूको त्याग-

गृहप्रवेशे यात्रायां विवाहे च यथाक्रमम् ।
भौमेऽश्विनीं शनौ ब्राह्मं गुरौ पुष्यं विवर्जयेत् ॥२२॥

अर्थ- मंगलवार र अश्विनी नक्षत्र गृह-प्रवेशमा त्याज्य मानिन्छ । शनिवारमा रोहिणी नक्षत्र यात्रामा वर्जित मानिन्छ । शुक्रवारमा पुष्य नक्षत्र विवाहादि मंगल कार्यमा त्याज्य कहिएको छ ॥ २२ ॥

आनन्दादि २८ योग-

आनन्दाख्यः कालदण्डश्च धूम्रो
 धाता सौम्यो ध्वाक्षकेतूक्रमेण ।
 श्रीवत्साख्यो वज्रकं मुद्गरश्च
 छत्रं मित्रं मानसं पद्म-लुम्बौ ॥२३॥
 उत्पात-मृत्यु किल काण-सिद्धी
 शुभोऽमृताख्यो मुसलं गदश्च ।
 मातङ्ग - रक्षश्चर - सुस्थिराख्य-
 प्रवर्धमानाः फलदाः स्वनाम्ना ॥२४॥

अर्थ-

आनन्द १.	कालदण्ड २.	धूम्र ३.	धाता ४.	सौम्य ५.
ध्वाक्ष ६.	केतु ७.	श्रीवत्स ८.	वज्र ९.	मुद्गर १०.
छत्र ११.	मित्र १२.	मानस १३.	पद्म १४.	लुम्ब १५.
उत्पात १६.	मृत्यु १७.	काण १८.	सिद्धि १९.	शुभ २०.
अमृत २१.	मुसल २२.	गद २३.	मातङ्ग २४.	रक्षः २५.
चर २६.	सुस्थिर २७.	प्रवर्धमान २८.		

यी योगहरू आफ्ना नामानुसार फलदाता मानिन्छन् ॥ २३ ॥ २४ ॥

उपरोक्त योगहरू प्रतिदिन जात्रे नियम-

दास्रादर्के मृगादिन्दौ सर्पाभ्दौमे कराद्बुधे ।
 मैत्राद्गुरौ भृगौ वैश्वाग्दण्या मन्दे च वारुणात् ॥२५॥

अर्थ- रविवारमा अश्विनी नक्षत्रबाट आरम्भ गरेर, सोमवार मृगशिरबाट आरम्भ गरेर, मंगलवार अश्लेषाबाट, बुधवार हस्तनक्षत्रबाट आरम्भ गरेर, गुरुवार अनुराधाबाट, शुक्रवार उत्तराषाढाबाट, शनिवार शतभिषा नक्षत्रबाट आरम्भ गरेर वर्तमान नक्षत्रसम्म गरेर त्यसै संख्याको प्रमाण आनन्दादि योग जान्छ ।

उदाहरण- यदि रविवार अश्विनी नक्षत्र भए आनन्द योग भयो । भरणी भए कालदण्ड, कृत्तिका भए धूम्र- यही क्रमले सबै जात्रा पर्दछ ।

फेरि सोमवार मृगशिरा भए आनन्द, आर्द्रा भए कालदण्ड- यही क्रमले अन्यान्य
वारमा पनि सबै मिलाउनु पर्दछ ।। २५ ।।

आनन्दादि योगहरू जात्रे चक्र-

सं.	आन. दादयःयो.	रवि	चन्द्र	मं.	बुध	वृ.	शुक्र	शनि	फलम्
१	आनन्द	अश्वि	मृग	श्लेषा	हस्त	अनुरा.	उ.पा.	शत.	शुभ
२	कालदण्ड	भरणी	आर्द्रा	मघा	चित्रा	ज्येष्ठ	अभि	पू.भा.	अशुभ
३	धूम्र	कृत्ति.	पुनर्व	पू.फा.	स्वाती	मूल	श्रवण	उ.भा.	अशुभ
४	धाता	रोहिणी	पुष्य	उ.फा.	विशा.	पू.षा.	धनि.	रेवती	शुभ
५	सौम्य	मृग	श्लेषा	हस्त	अनु.	उ.षा.	शत.	अश्वि.	शुभ
६	ध्वांस	आर्द्रा	मघा	चित्रा	ज्येष्ठ	अभि.	पू.भा.	भरणी	अशुभ
७	केतु	पुनर्व	पूर्वाफा	स्वाती	मूल	श्रवण	उ.म.	कृत्ति.	शुभ
८	श्रीवत्स	पुष्य	उ.फा.	विशा	पू.षा.	धनिष्ठ	रेवती	रोहिणी	शुभ
९	वज्र	श्लेषा	हस्त	अनु.	उ.षा.	शत	अश्वि	मृग	अशुभ
१०	मुद्गर	मघा	चित्रा	ज्येष्ठ	अभि.	पू.भा.	भरणी	आर्द्रा	अशुभ
११	छत्र	पूर्वाफा	स्वाती	मूल	श्रवण	उ.भा.	कृत्ति.	पुन.	शुभ
१२	मित्र	उ.फा.	विशा	पू.फा.	धनिष्ठ	रेवती	रोहिणी	पुष्य	शुभ
१३	मानस	हस्त	अनुरा.	उ.षा.	शत.	अश्वि.	मृग	श्लेषा	शुभ
१४	पद्म	चित्रा	ज्येष्ठ	अभि.	पू.भा.	भरणी	आर्द्रा	मघा	शुभ
१५	लुम्बक	स्वाती	मूल	श्रवण	उ.भा.	कृत्ति	पुन.	पू.फा.	अशुभ
१६	उत्पात	विशा.	पू.भा.	धनिष्ठ	रेवती	रोहिणी	पुष्य	उ.फा.	अशुभ
१७	मृत्यु	अनुरा.	उ.षा.	शतभि	अश्वि.	मृग	श्लेषा	हस्त	अशुभ
१८	काण	ज्येष्ठ	अभि.	पू.भा.	भरणी	आर्द्रा	मघा	चित्रा	अशुभ
१९	सिद्धि	मूल	श्रवण	उ.भा.	कृत्ति	पुन.	पू.फा.	स्वाती	शुभ
२०	शुभ	पूर्वाफा	धनिष्ठ	रेवती	रोहिणी	पुष्य	उ.फा.	विशा.	शुभ
२१	अमृत	उ.षा.	शतभि	अश्वि.	मृग.	श्लेषा	हस्त	अनु.	शुभ
२२	मुसल	अभि.	पू.फा.	भरणी	आर्द्रा	मघा	चित्रा	ज्येष्ठ	अशुभ
२३	गद	श्रवण	उ.भा.	कृत्ति	पुन.	पू.फा.	स्वाती	मूल	अशुभ
२४	मातंग	धनिष्ठ	रेवती	रोहिणी	पुष्य	उ.फा.	विशा.	पू.षा.	शुभ
२५	राक्षस	शत.	अश्वि	मृग	श्लेषा	हस्त	अनु.	उ.षा.	अशुभ
२६	घर	पू.भा.	भरणी	आर्द्रा	मघा	चित्रा	ज्येष्ठ	अभि.	शुभ
२७	सुस्थिर	उ.भा.	कृत्ति.	पुनर्व.	पू.फा.	स्वाती	मूल	श्रवण	शुभ
२८	प्रवर्धमान	रेवती	रोहिणी	पुष्य	उ.फा.	विशा.	पू.षा.	धनि.	शुभ

आवश्यक कार्यमा अशुभ योगको दोष निवारण-
 ध्वांक्षे वज्रे मुग्दरे चेषुनाड्यो वर्ज्या वेदाः पद्मलुम्बे गदेऽथाः ।
 धूम्रे काणे मौसले भूर्द्वयं द्वेरक्षो मृत्युत्पातकालाश्च सर्वे ॥२६॥

अर्थ- ध्वाङ्क्ष, वज्र र मुद्गर यी तीन योगमा प्रारम्भको पाँच घडी, पद्म र लुम्भ दुइ योगमा आदिका चार घडी, गद योगमा सात घडी, धूम्र योगमा एक घडी, काण योगमा दुइ घडी र मुसल योगमा दुइ घडी अत्यावश्यक काममा त्याग्न पर्दछ । काण, मृत्यु, उत्पाद र काल- यी योगको सम्पूर्ण घडी त्याग्न पर्दछ- यो शास्त्रीय प्रमाण छ ।

तात्पर्य के हो भने- आवश्यक कामको दिन यदि माथि कहिएका ध्वांक्षादि नौ मध्ये कुनै योग पन्यो भने- त्यसको कहिएको घडी त्यागेर त्यसपछि आफ्नो काम गर्नुहुन्छ । तर काण, मृत्यु, उत्पाद र काल- यी चार योग बढी कष्टदाता कहिएका हुनाले यिनको कुनै परिहार छैन । यी चारै योग पूर्णरूपले जोगाउनु अत्यावश्यक छ ॥ २६ ॥

दोष निवारणको रवियोग-

सूर्यभाद्वेद-गो-तर्क-दिग्विध-नख-सम्मिते ।

चन्द्रर्क्षे रवियोगाः स्युर्दोषसंघविनाशकाः ॥२७॥

अर्थ- जुन नक्षत्रमा सूर्य छ, त्यसबाट चन्द्रमाको नक्षत्र अर्थात् दिन नक्षत्र, यदि चौथो, नवौं, छैटौं, दसौं, तेहौं वा बीसौं भए रवियोग बन्दछ । यो रवियोग समस्त दोषहरूलाई निवारण गर्दछ अर्थात् हटाइदिन्छ । दग्धयोग, मृत्युयोग आदि जस्तो सुकै विपरीत योगहरू भए पनि उपरोक्त रवियोग परेको छ भने सम्पूर्ण नजाति दोषहरू समाप्त हुन्छन् ॥ २७ ॥

प्रतिदिन नक्षत्रको योगले सर्वार्थसिद्धि योग-

सूर्यऽर्कमूलोत्तरपुष्यदास्रं चन्द्रे श्रुतिब्राह्मशशीज्यमैत्रम् ।

भौमेश्वरिर्बुध्न्यकृशानुसार्पं ज्ञे ब्राह्ममैत्रार्ककृशानुचान्द्रम् ॥२८॥

जीवेऽन्त्यमैत्राश्व्यदितीज्यधिष्ण्यं शुक्रेऽन्त्यमैत्राश्व्यदितिश्रवोभम् ।

शनौ श्रुतिब्राह्मसमीरभानि सर्वार्थसिद्धयै कथितानि पूर्वैः ॥२९॥

अर्थ- रविवारमा- मूल, हस्ता, तीनै उत्तरा- उत्तराफाल्गुनी, उत्तराषाढा र उत्तराभाद्र- पुष्य र अश्विनी यी सात नक्षत्र ।

सोमवारमा- श्रवण, रोहिणी, मृगशिरा, पुष्य र अनुराधा- यी पाँच नक्षत्र ।

मंगलवारमा-	अश्विनी, उत्तराभाद्र, कृत्तिका र अश्लेषा- यी चार नक्षत्र ।
बुधवारमा-	रोहिणी, अनुराधा, हस्त, कृत्तिका र मृगशिरा- यी पाँच नक्षत्र ।
गुरुवारमा-	रेवती, अनुराधा, अश्विनी, पुनर्वसु र पुष्य- यी पाँच नक्षत्र ।
शुक्रवारमा-	रेवती, अनुराधा, अश्विनी, पुनर्वसु र श्रवण- यी पाँच नक्षत्र ।
शनिवारमा-	श्रवण, रोहिणी र स्वाती - यी तीन नक्षत्र ।

यी सबैलाई पहिलेका शास्त्रज्ञहरूले सर्वार्थ-सिद्धि योग मानेका छन् ।

यी योगमा गरिएका साना-ठूला समस्त कार्य सिद्ध हुनमा शंका छैन । तर मंगलवारको अश्विनी नक्षत्रमा गृह-प्रवेश, शनिवारको रोहिणी नक्षत्रमा यात्रा प्रस्थान तथा गुरुवारको पुष्यमा उपरोक्त बाइसौं श्लोकानुसार गर्नु अनुचित मानिन्छ, गर्नु हुँदैन ॥ २८ ॥ २९ ॥

रवि आदि वारमा उत्पात, मृत्यु, काण र सिद्धियोग भएका नक्षत्र-
द्विशात्तोयाद्वासवात्गौष्णभाच्च ब्राह्मात्पुष्यादर्यमर्क्षाच्चतुर्भैः ।

स्यादुत्पातो मृत्युकाणौ च सिद्धिवरिऽर्काद्ये तत्फलं नामतुल्यम् ॥३०॥

अर्थ- रविवारमा विशाखा नक्षत्रबाट, सोमवारमा पूर्वाषाढाबाट, मंगलवारमा धनिष्ठाबाट, बुधवारमा रेवतीबाट, गुरुवारमा रोहिणीबाट, शुक्रवारमा पुष्यबाट, शनिवारमा उत्तराफाल्गुनीबाट चार-चार नक्षत्रमा क्रमशः उत्पात, मृत्यु, काण र सिद्धि यी चार योग मानिन्छन् ।

उदाहरण- रविवारमा विशाखा नक्षत्र, उत्पातयोग, अनुराधा मृत्युयोग, ज्येष्ठा काण योग र मूल सिद्धियोग कहिन्छ । यसै प्रकार चन्द्रादि वारमा पनि बुझ्नुपर्दछ । यी योगहरूको फल यिनको नामानुसार नै हुन्छ भन्ने जान्नु पर्दछ ॥ ३० ॥

जात्रका लागि चक्र हेर्नुहवस्-

योगाः	वारमा नक्षत्र							
	र.	चं.	मं.	बु.	वृ.	शु.	श.	फल.
उत्पातः	वि.	पू.षा.	ध.	रे.	रो.	पु.	उ.फा.	अशु.
मृत्युः	अनु.	उ.षा.	श.	अ.	मृ.	श्ले.	हस्त.	अशु.
काण	ज्ये.	अभि.	पू.मा.	भ.	आर्द्रा	म.	चि.	अशु.
सिद्धि	मूल	श्र.	उ.भा.	कृ.	पुन.	पू.फा.	स्वा.	शुभ.

देशभेदले दुष्ट योगहरूको परिमार्जन-

कुयोगास्तिथिवारोत्थास्तिथिभोत्था

भवारजाः ।

हूणबङ्गखशेष्वेव

वर्ज्यास्त्रितयजास्तथा ॥३१॥

अर्थ- तिथि-वारवाट उत्पन्न भएका कुयोग, जस्तै- नन्दा, भद्रा, नन्दिकाख्य आदि, षष्ठ्यादि तिथयो मन्दादि इत्यादि र सूर्येश पंचाग्नि रसाष्टनन्दा इत्यादि- अनि तिथि र नक्षत्रवाट उत्पन्न हुने कुयोग- याम्यं त्वाष्ट्रं वैश्वदेव इत्यादि र यमघण्ट योग । अनि तिथि-वार-नक्षत्र समेत तीनैवाट उत्पन्न कुयोग- वर्जयेत् सर्वकार्येषु हस्तार्क, पंचमी इत्यादि । यी सम्पूर्ण कुयोगहरू हूण (बंगालदेखि पूर्वका देश), बंग (बंगाल) र खश (नेपाल) देशमा मात्र वर्जित छन् । अन्य देशहरूमा निषिद्ध छैनन् । यो शास्त्रीय प्रमाण हो ॥ ३१ ॥

सम्पूर्ण शुभकर्ममा त्याज्य विषय-

सर्वस्मिन्विधुपापयुक्तनुलवावर्ध

विशाह्नोर्घटी

त्र्यंशं वै कुनवांशकं ग्रहणतः पूर्वं दिनानां त्रयम् ।

उत्पातग्रहतोऽद्र्यहाँश्च शुभदोत्पातैश्च दुष्टं दिनं

षण्मासं ग्रहभिन्नं त्यज शुभे यौद्धं तथोत्पातभम् ॥३२॥

अर्थ- चन्द्रमा र पापग्रहले युक्त लग्न तथा नवमांशलाई समस्त शुभ कार्यमा त्यगिदिनु उचित छ । अनि चन्द्रमा अथवा कुनै पनि पापग्रह जुन लग्न वा जुन लग्नको नवमांशमा छ, त्यो लग्न र नवमांशमा कुनै पनि मंगल कार्य गर्नु वर्जित छ ।

यही क्रममा दिन र रात्रिको मध्यमा अर्थात् मध्याह्न र अर्धरात्रिमा एक घडीको तृतीय भाग ६०/३ अर्थात् बीस पला (आठ मिनेट) त्याज्य छ । यस कथनको अर्थ भयो- दिन र रात्रिको १२ बजे देखि पहिले र पछि चार-चार मिनेट मिलाएर जम्मा आठ मिनेटमा कुनै पनि मंगल कार्य गर्नु निषेध छ ।

फेरि पापग्रहको नवांश, सूर्य-ग्रहको ग्रहणदेखि अगाडि तीन दिन कुनै उत्पात ग्रहको पछि सात दिन तथा शुभ फलदाता उत्पातले दूषित दिन अर्थात् जुन दिन शुभदाता उत्पात देखापर्दछ, त्यो दिन समस्त शुभ कार्यहरूमा त्याग्न पर्दछ वा वर्जित छन् ।

फेरि ग्रहहरूले भेदित नक्षत्र अर्थात् सिद्धान्तको नियम वा काइदाले ग्रहको भेद योग्य जुन नक्षत्र छ, त्यो र ग्रहहरूको युद्ध नक्षत्र अर्थात् आकाशमा जुन नक्षत्रमा ग्रहहरूको परस्पर संग्राम देखिन्छ र उत्पात गर्ने नक्षत्र अर्थात् जुन दिन दिव्य भौमान्तरिक्ष

भएको कुनै पनि दुर्घटना देखिन्छ । यही दिनको नक्षत्र, यी सबै केवल छ महीनासम्म मात्र निषेध वा वर्जित मात्र पदर्छ ॥ ३२ ॥

नेष्टं ग्रहर्क्ष सकलार्धपादग्रासे क्रमात्तर्कगुणेन्दुमासान् ।

पूर्व परस्तादुभयोस्त्रिघसा ग्रस्तेऽस्तगे वाभ्युदितेऽर्धखण्डे ॥३३॥

अर्थ- सूर्य-चन्द्रको खग्रास ग्रहणमा छ महीनासम्म, अर्धग्रासमा तीन महीनासम्म र खण्ड ग्रासमा एक महीनासम्म जुन नक्षत्रमा ग्रहण लागेको छ, त्यो नक्षत्र अशुभ मानिन्छ, अर्थात् उपरोक्त दिनसम्म त्यस नक्षत्रमा कुनै पनि मंगल कार्य निषेध छ, कदापि गर्न हुँदैन, कार्यमा विघ्न पदर्छ ।

यदि ग्रहण लागेकै स्थितिमा अर्थात् सूर्य-चन्द्र ग्रस्तास्त भए भने ग्रहणभन्दा अगाडिका ३ दिन अशुभ मानिन्छन् । फेरि सूर्य-चन्द्र ग्रहण लागेरै उदाए भने ग्रहणपछिकर ३ दिन अशुभ मानिन्छन् । फेरि ग्रस्तास्त र ग्रस्तोदयको अभावमा पनि सूर्य-चन्द्रमामा आधा ग्रहण लाग्यो भने ग्रहणको अगाडि र पछाडि ३ दिनसम्म अशुभ मानिन्छ अर्थात् सूतक लाग्दछ । फेरि सम्पूर्ण सूर्य-चन्द्र ग्रहण लागे अगाडि र पछि एकेक साता अर्थात् सात-सात दिन वर्जित कहिएको छ ॥ ३३ ॥

सबै शुभकर्ममा वर्जित पंचांग-दोष-

जन्मर्क्षमासतिथयो व्यतिपातभद्रा

वैधृत्यमापितृदिनानि तिथिक्षयर्द्धी ।

न्यूनाधिमासकुलिकग्रहरार्द्धपाता

विष्कुम्भवज्रघटिकात्रयमेव वर्ज्यम् ॥३४॥

अर्थ- जन्म-नक्षत्र, जन्म-महीना, जन्म तिथि, व्यतीपात योग, औंसी तिथि, माता-पिताको श्राद्ध तिथि वा दिन, तिथिक्षय १, तिथिवृद्धि २, क्षयमहीना वा न्यूनमास ३, मलमास वा अधिक मास ४, कुलिक योग ५, अर्धयाम वा आधा प्रहर ६, पातयोग आदि सबै शुभकाममा निषिद्ध मानिन्छन् । यसमा विष्कुम्भ र वज्रयोगका केवल प्रथम तीन घडी, त्याज्य कहिएको छ ॥ ३४ ॥

परिघार्ध पञ्च शूले षट् च गण्डातिगण्डयोः ।

व्याघाते नव नाड्यश्च वर्ज्याः सर्वेषु कर्मसु ॥३५॥

अर्थ- परिध योगको आदिको आधा, शूलयोगको आरम्भको पाँच घडी, गण्डयोगको र अतिगण्ड योगको छ घडी अनि व्याघात योगको ९ घडी सम्पूर्ण शुभ कार्यमा निषिद्ध मानिएको छन् ॥ ३५ ॥

दिन र दुवै पक्षका तिथिहरू एवं तिनका वर्जित घडीहरू-
वेदाङ्गाष्टनवार्केन्द्रपक्षरन्ध्रतिथौ त्यजेत् ।

वस्वङ्कमनुतत्त्वाश् शरा नाडीः पराः शुभाः ॥३६॥

अर्थ- कृष्ण-शुक्ल दुवै पक्षमा चौथी, पष्ठी, अष्टमी, नवमी, द्वादशी र चतुर्दशी यी छ तिथिहरू पक्षरन्ध्र तिथि कहिन्छन् । अत्यावश्यक काममा यी तिथिहरूको आरम्भको क्रमले ५, ८, ९, १४, २५, १० घडी वार्नु पर्दछ । त्यसपछि सबै शुभ मानिन्छन् । जस्तै- चौथीको ८ घडी, पष्ठीको ९ घडी, अष्टमीको १४ घडी, द्वादशीको १० घडी, नवमीको २५ घडी र चतुर्दशीको ५ घडी अशुभ कहिन्छन् । यिनमा गरिएका सम्पूर्ण शुभ कार्य असफल हुन्छन् । यिनलाई त्याग्नु पर्दछ ॥ ३६ ॥

कुलिकः कालवेला च यमघण्टश्च कण्टकः ।

वाराद्विघ्ने क्रमान्मन्दे बुधे जीवे कुजे क्षणः ॥३७॥

अर्थ- कुलिकादि चार मुहूर्तको जुन दिन ज्ञात गर्नु छ, त्यही दिनदेखि शनि, बुध, बृहस्पति र मंगलवारसम्म गन्दा जुन संख्या आउँछन्, तिनलाई दोबर गरिदियो भने क्रमशः कुलिक, कालवेला, यमघण्ट र कण्टक मुहूर्त तयार हुन्छन् ॥ ३७ ॥

स्पष्टार्थ चक्र-

योगाः	रवि.	सोम	मंगल	बुध	गुरु	शुक्र	शनि
कुलिक	१४	१२	१०	८	६	४	२
कालवेला	८	६	४	२	१४	१२	१०
यमघण्ट	१०	८	६	४	२	१४	१२
कण्टक	६	४	२	१४	१२	१०	८

प्रत्येक दिनमा दूषित मुहूर्त-

सूर्ये षट्-स्वर-नाग-दिङ्-मनुमिताश्चन्द्रेऽब्धिषट्कुञ्जरा-
ङ्काकाविश्वपुरन्दराः, क्षितिसुते द्व्यब्ध्यग्नितर्का दिशः ।

सौम्ये द्व्यब्धि-गजाङ्क-दिङ्-मनुमिता जीवे द्वि-षड्भास्कराः

शक्राख्यास्तिययः कलाश्च भृगुजे वेदेषु-तर्क-ग्रहाः ॥३८॥

दिग्भास्करा मनुमिताश्च शनौ शशि-द्वि-
नागा दिशो भव-दिवाकर-सम्मिताश्च ।

दुष्टक्षणः कुलिक-कण्टक-कालवेलाः

स्युश्चार्द्धयाम-यमघण्टगताः कलांशाः ॥३९॥

अर्थ- रविवारमा- ६/७/८/१० र चौधौं मुहूर्त ।

सोमवारमा- ४/६/८/९/१२/१३ र चौधौं मुहूर्त ।

मंगलवारमा- २/४/३/६ र दसौं मुहूर्त ।

बुधवारमा- २/४/८/९/१० र चौधौं मुहूर्त ।

गुरुवारमा- २/६/१२/१४/१५ र सोह्रौं मुहूर्त ।

शुक्रवारमा- ४/५/६/९/१०/१२ र चौधौं मुहूर्त ।

शनिवारमा- १/२/८/१०/११ र बाह्रौं मुहूर्त ।

यिनमा कुनै दुष्ट मुहूर्त, कुनै कुलिक, कण्टक, कालवेला, अर्द्धयाम र यमघण्ट पर्दछन् । यिनमा प्रत्येकको प्रमाण कलाको अंश बराबर अर्थात् दिनमानको सोह्रौं भागको बराबर मानिन्छन् । यी मुहूर्तहरू शुभकर्ममा वर्जित मानिएका छन् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

मंगल कार्यहरूमा लोहाष्टकको त्याग-

विपाशेतावतीतीरे शुतुद्रवाश्च त्रिपुष्करे ।

विवाहादिशुभे नेष्टं होलिकाप्राग्दिनाष्टकम् ॥४०॥

अर्थ- इरावती, विपाशा र शतद्रु आदि नदी तटमा भएका देशहरूमा त्रिपुष्कर देशमा होलिका- फाल्गुनको पूर्णिमावाट आठ दिन पहिले अर्थात् फाल्गुन शुक्ल अष्टमी- देखि पूर्णिमासम्म विवाहादि मंगल काममा निन्दनीय मानिएका छन् । अतः उपरोक्त देशहरूमा उक्त दिनमा कुनै पनि शुभ कार्य गर्नु राम्रो मानिन्न । अन्यत्र देशहरूमा कुनै पनि दोष लाग्दैन ॥ ४० ॥

अगाडि बताइएका मृत्युयोगादिको परिहार-

मृत्यु-क्रकच-दग्धादीनिन्दौ शस्ते शुभान् जगुः ।

केचिद्यामोत्तरञ्चान्ये यात्रायामेव निन्दितान् ॥४१॥

अर्थ- राजमार्तण्डको मतानुसार आचार्यको कथन छ- कुनै व्यक्तिको गोचरमा चन्द्रमा शुद्ध वा बलियो छ भने मृत्युयोग (आनन्दादि योगमा वर्णन गरिएको) क्रकचयोग (षष्ठ्यादि तिथयो मन्दात्०) यस श्लोकमा बताइएको र दग्ध-विष-हुताशन योग

(सूर्यशपंचाग्निमा वर्णित) यी सवै शुभ मानिन्छन् । आचार्यको मतमा चन्द्रबल नै प्रधान ठहर्दछ ॥ ४१ ॥

अयोगहरूको अर्को परिहार-

अयोगे सुयोगोऽपि चेत् स्यात्तदानीमयोगं निहत्यैष सिद्धिं तनोति ।

परे लग्नशुद्ध्या कुयोगादिनाशं दिनाद्धोत्तरं विष्टिपूर्वं च शस्तम् ॥४२॥

अर्थ- क्रकचादि कुनै अयोगमा यदि कुनै सुयोग वा सिद्धियोग परेको छ भने त्यो सिद्धियोग अयोग, नजाति फललाई नष्ट पारेर शुभ फललाई बढाउँदछ । भनाईको तात्पर्य हो- यदि सुयोग र कुयोग दुवै थरि काममा बाधा पर्दैन । कुनै अर्को आचार्यको मतमा लग्न शुद्ध भएपछि कुयोग आदिको स्वयं नाश हुन्छ । अनि आधा दिनपछि भद्रा भए पनि शुभ नै हुन्छ, भन्दछन् ॥ ४२ ॥

भद्रा विचार-

शुक्ले पूर्वार्धेऽष्टमी-पञ्चदशयोर्भद्रैकादश्यां चतुर्थ्या परार्धे ।

कृष्णेऽन्त्यार्धे स्यात्तृतीया-दशम्योः पूर्वं भागेसप्तमी-शम्भुतिथ्योः ॥४३॥

अर्थ- शुक्लपक्षमा अष्टमी र पूर्णिमा तिथिको पूर्वार्ध अर्थात् पहिलो आधामा र एकादशी एवं चतुर्थी तिथिको परार्ध अर्थात् दोस्रो आधामा भद्रा मानिन्छ । कृष्णपक्षमा तृतीया र दशमीको परार्धमा अनि सप्तमी र चतुर्दशीको पूर्वार्धमा भद्रा हुन्छ ॥ ४३ ॥

भद्राको मुख-पुच्छ विभाग र फल-

पञ्चद्व्यद्रिकृताष्टरामरसभूयामादिघट्यः शरा

विष्टेरास्यमसद्गजेन्दुरसरामाद्र्यधिबाणाब्धिषु ।

यामेष्वन्त्यघटीत्रयं शुभकरं पुच्छं तथा वासरे

विष्टिस्तिथ्यपरार्धजा शुभकरी रात्रौ तु पूर्वार्धजा ॥४४॥

अर्थ- शुक्लपक्षमा ४/८/११ र १५, अनि कृष्णपक्षमा ३/७/१० र १४ तिथिहरूमा भद्रा हुन्छ । यसै हेतु शुक्लपक्षको चतुर्थीको पाँचौं प्रहरको, अष्टमीको द्वितीय प्रहरको, एकादशीको सातौं प्रहरको, पूर्णिमाको चौथो प्रहरको तथा कृष्णपक्षको तृतीयाको आठौं प्रहरको, सप्तमीको तृतीय प्रहरको, दशमीको छैठौं प्रहरको, चतुर्दशीको प्रथम प्रहरको आदिको पाँच घडी भद्राको मुख कहिन्छ, यो शुभ मानिन्न ।

फेरि शुक्लपक्षको चतुर्दशीको आठौँ प्रहर, अष्टमीको प्रथम प्रहर, एकादशीको छैठौँ प्रहर, पूर्णिमाको तेस्रो प्रहर तथा कृष्णपक्षको तृतीयाको सातौँ प्रहर, सप्तमीको दोस्रो प्रहर, दशमीको पाँचौँ प्रहर, चतुर्दशीको चौथो प्रहरको अन्त्यको तीन घडी भद्राको पुच्छर कहिन्छ, यो शुभ फलदाता हो ।

भद्रा परिहार- तिथिहरूको परार्ध भएको अर्थात् शुक्लपक्षमा चौथी र एकादशी तिथि, कृष्णपक्षमा तृतीया र दशमी तिथिभएको भद्रा दिनमा पर्न गयो भने त्यो शुभ मानिन्छ । फेरि तिथिहरूको पूर्वार्ध भएको अर्थात् शुक्लपक्षमा अष्टमी र पूर्णिमा तिथि तथा कृष्णपक्षमा सप्तमी र चतुर्दशी तिथि भएको भद्रा यदि रात्रिमा पर्न गयो भने शुभ मानिन्छ । यस परिस्थितिमा शुभ कार्य भद्रामा पनि गर्न बाधा पर्दैन ॥ ४४ ॥

भद्राको मुख-पुच्छ जानने स्पष्ट चक्र-

शुक्लपक्षमा					कृष्णपक्षमा			
तिथि	४	८	११	१५	३	७	१०	१४
भद्रा	उत्तरा	पूर्वार्ध	उत्तरा	पूर्वार्ध	उत्तरा	पूर्वार्ध	उत्तरा	पूर्वार्ध
प्रहर	५	२	७	४	८	३	६	१
मुख घ.	५	५	५	५	५	५	५	५
प्रहर	८	१	६	३	७	२	५	४
पुच्छ घ.	३	३	३	३	३	३	३	३

राशि भेदले भद्रा निवास फल-

कुम्भकर्कद्वये मर्त्ये स्वर्गेऽब्जेऽजात्रयेऽलिगे ।

स्त्रीधनुर्जूकनकेऽधो भद्रा तत्रैव तत्फलम् ॥४५॥

अर्थ- कुम्भ, मीन, कर्क र सिंह- यी राशिमा चन्द्रमा छन् भने मर्त्यलोकमा; मेष, वृश्चिक, मिथुन र वृषभमा चन्द्रमा छन् भने स्वर्गमा; कन्या, तुला, धन र मकरमा चन्द्रमा छन् भने पातालमा भद्राको निवास रहन्छ । भद्रा जहाँ रहन्छ, त्यहीँ त्यसको फल हुन्छ ॥ ४५ ॥

गुरु शुक्रास्तमा र मलमास-क्षयमासमा निषेध कार्य-
 वाप्याराम-तडाग-कूप-भवनारम्भप्रतिष्ठे व्रताऽऽ
 रम्भोत्सर्ग-वधूप्रवेशन-महादानानि सोमाष्टके ।
 गोदानाग्रयण—प्रपा—प्रथमकोपाकर्म—वेदव्रतं
 नीलोद्वाहमथातिपन्नशिशुसंस्कारान् सुरस्थापनम् ॥४६॥
 दीक्षा-मौज्जि-विवाह-मुण्डनमपूर्वं देवतीर्थक्षणं
 संन्यासाग्निपरिग्रहौ नृपतिसन्दर्शाऽभिषेकौ गमम् ।
 चातुर्मास्यसमावृत्ती श्रवणयोर्वेधं परीक्षां त्यजेद्-
 वृद्धत्वास्तशिशुत्व इज्य-सितयोर्न्यूनाधिमासे तथा ॥४७॥

अर्थ- गुरु र शुक्र जब वृद्ध, अस्त र बाल्यावस्थामा रहन्छन् तथा क्षयमास र अधिकमास हुन्छ, जब वापी, वगैचा, पोखरी, इनारको आरम्भ वा प्रतिष्ठ अर्थात् उत्सर्ग-यज्ञ, गृहारम्भ र गृह-प्रवेश, कुनै व्रतादिको आरम्भ र उत्सर्ग-उद्यापन, वधूप्रवेश, महादान, तुलादान, सोमयाग, अष्टका अर्थात् पितृपक्षको श्राद्ध, गोदान, केशान्त कर्म अर्थात् कपाल खौरने, नवान्न भक्षण अर्थात् काम्य वृषोत्सर्गलाई नै नीलवृषोत्सर्ग भन्दछन्- यो कुनै इच्छित सिद्धिको निम्ति गर्दछन्, अतिपन्न शिशु संस्कार अर्थात् समय वित्तिसकेपछि अतिक्रान्त समयमा गरिने बालकहरूको जातकर्मादि संस्कार, कुनै देवताहरूको स्थापना, सुयोग्य गुरुबाट दीक्षा मन्त्र ग्रहण, उपनयन, विवाह र चूडाकरण अर्थात् मुण्डन, सर्वप्रथम कुनै तीर्थमा देवताको दर्शन, संन्यास ग्रहण, अग्निहोत्र, प्रथम भूपति दर्शन, राजाको राज्याभिषेक, प्रथम कुनै अपूर्व यात्रा, चातुर्मास्य व्रत अर्थात् चतुर्मासाको व्रत र यज्ञ, समावर्तन अर्थात् ब्रह्मचर्य व्रतको विसर्जन, कर्णवेध अर्थात् कान छेड्ने र दिव्य-परीक्षा यी सबै कार्यहरू त्यागीदिनु अर्थात् उक्त समयमा माथि कहिएका काम निषेध छन् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

सिंह-मकरराशि, वक्रातिचार र गुर्वादित्यमा बृहस्पतिको दोष-
 अस्ते वर्ज्यं सिंहनक्रस्थजीवे वर्ज्यं केचिद्वक्रगे चातिचारे ।
 गुर्वादित्ये विश्वघस्त्रेऽपि पक्षे प्रोचुस्तद्वदन्तरत्नादिभूषाम् ॥४८॥

अर्थ- गुरु अस्त भएको वेला जुन कार्य छयालीस र सतचालीस श्लोकमा कहियो ती वर्जित छन् । ती सबै काम बृहस्पति, सिंह र मकर राशिमा छन् भने पनि वर्जित

मानिन्छन् । कतिपय आचार्यहरूको यस्तो मत छ कि गुरु जब बर्का अर्थात् पाँछ हट्दै गएका हुन्छन् र अतिचारी भए अस्तको समयमा कहिएका सम्पूर्ण कार्य वर्जित त्याज्य मान्नु पर्दछ । त्यसै गरी गुर्वादित्य र तेह दिने पक्षमा पनि उपरोक्त सम्पूर्ण कार्य निषिद्ध मानिएका छन् । यी पूर्वोक्त सम्पूर्ण वर्जित समयमा हात्ती-दाँत जड्नेका आभूषणहरू बनाउनु र लगाउनु पनि शुभ मानिन्नन् अर्थात् वर्जित छन् ॥ ४८ ॥

सिंह राशिमा बृहस्पतिको परिहार-

सिंहे गुरौ सिंहलवे विवाहो नेष्टोऽथ गोदोत्तरतश्च यावत् ।

भागीरथीयाम्यतटं हि दोषो नान्यत्र देशे तपनेऽपि मेषे ॥४९॥

अर्थ- यदि गुरु सिंह राशिमा सिंहकै नवांशमा छन् भने विवाह कर्म शुभ मानिन्न । भनाईको अर्थ हो- सिंह राशिमा जब बृहस्पति सिंह राशिको नै नवांशमा $93/20^{\circ}$ को पाँछ $96^{\circ}/40^{\circ}$ अंशसम्म छन् भने कुनै पनि देशमा विवाहादि शुभ कार्य गर्नु वर्जित छ । यो अंश भेदको प्रथम परिहार भयो ।

देश भेदले अर्को परिहार हो- गोदावरी वा गोमती नदीबाट उत्तर गंगाजीको दक्षिण तटसम्म जति देशहरू पर्दछन्, तिनमा विवाहादि शुभकर्ममा सिंह राशिका बृहस्पति वर्जित मानिन्छन् । यसले सिद्ध हुन आउँछ- गोमतीदेखि दक्षिण र गंगाजीबाट उत्तरतिर पर्ने देशहरूमा सिंह राशिका बृहस्पतिको दोष मान्य हुँदैन ।

तृतीय परिहार हो- मेष राशिमा जब सूर्य नारायण रहन्छन्, त्यस बखत सिंह राशिको गुरुको दोष कुनै पनि देशमा लाग्न सक्तैन ॥ ४९ ॥

उपरोक्त सिंहस्थ बृहस्पतिको दोषको निर्णय-

मघादिपञ्चपादेषु गुरुः सर्वत्र निन्दितः ।

गङ्गागोदान्तरं हित्वा शेषाङ्घ्रिषु न दोषकृत् ॥५०॥

मेषेऽर्के सन् व्रतोद्वाहो गङ्गागोदान्तरेऽपि च ।

सर्वः सिंहगुरुर्वर्ज्यः कलिङ्गे गौडगुर्जरे ॥५१॥

अर्थ- मघाको चार चरण र पूर्वाफाल्गुनीको एक चरण- यी पाँच पाउमा विद्यमान गुरु सर्व देशहरूमा निन्दित वा वर्जित मानिएको छ । शेष सिंह राशिका चार पाउमा अर्थात् पूर्वाफाल्गुनीको तीन पाउ र उत्तराफाल्गुनीको पहिलो पाउ- यी चार पाउमा गंगाजी र गोमतीको माझमा पर्ने देशहरूलाई छोडेर अन्य कुनै पनि देशहरूमा दोष मानिन्न । यदि सूर्य मेष राशिमा छन् भने गोमती वा गोदावरीको माझमा पर्ने देशहरूमा पनि उपनयन र विवाह आदि मंगल कार्य गर्न बाधा पर्दैन । तर कलिङ्गदेश अर्थात् कृष्णा र वैतरणी नदीको माझमा पर्ने उडीसा प्रान्तको प्रदेश, तथा गौड (मध्य बंगाल र

उडीसाको बीचमा पर्ने प्रदेश) र गुर्जर अर्थात् गुजरात देशमा समस्त सिंह राशिका बृहस्पति रहन्छन् तबसम्म कुनै पनि शुभ कार्य नगर्नु भन्ने उक्ति पाइन्छ । यी देशहरूमा सूर्य मेष राशिमा छँदा पनि सिंह राशिका गुरुको कुनै परिहार छैन भन्न सकिन्छ ।

माथिका दुवै श्लोकको निष्कर्षले यो सिद्ध पाइन्छ कि गौड, कलिंग, गुजरात तथा गंगा, गोदावरीको माझमा पर्ने देशहरूमा सम्पूर्ण सिंह राशिका बृहस्पति त्याज्य अर्थात् वर्जित छन् । यिनका अतिरिक्त देशमा जब बृहस्पति सिंह राशिमा $96^{\circ}/98^{\circ}$ भन्दा बढी हुन्छ भने कुनै दोष रहन्न । अनि कलिंग, गौड र गुजरात बाहेक अन्यत्र देशहरूमा सौर वैशाख महीनामा सिंह राशिमा गुरु भए सबै शुभ कार्य गर्न हुन्छ, बाधा पर्दैन ॥ ५०-५१ ॥

नीचस्थ गुरुको परिहार-

रेवापूर्व गण्डकीपश्चिमे च शोणस्योदग्दक्षिणे नीच इज्यः ।

वर्ज्यो नायं कौङ्कणे मागधे च गौडे सिन्धौ वर्जनीयः शुभेषु ॥५२॥

अर्थ- जुन जबलपुर जिल्लामा नर्मदा नदीको नामले प्रसिद्ध छन्, त्यो सी.पी.मा रेवा नदीभन्दा पूर्व र हिमालयबाट निस्केर नेपालको पश्चिम हुँदै बिहार प्रान्तमा पटना शहरको नगीचै नारायणी नामले गंगाजीमा मिल्ने गण्डकीभन्दा पश्चिम तथा गोणभद्र विन्ध्याचल पर्वत नगीचै ईशानाभिमुख बादै पटनाभन्दा पश्चिम गंगाजीमा मिल्छ, त्यो भन्दा दक्षिण र पश्चिम देशहरूमा मकर राशिको नीच गुरु पनि वर्जित छैन अर्थात् यी नीच राशिको गुरु कोंकण देश अर्थात् भारतवर्षको दक्षिणी भाग एवं मगध-दक्षिण बिहारको गयाजी, शाहाबाद, पटना पाटलीपुत्र आदि प्रदेश, अनि गौड देश र सिन्धु देशमा शुभ कार्यमा त्याज्य मानिन्छ ।

नीचस्थ बृहस्पतिको निषेध र विहित दुवै पक्षको यस श्लोकमा जुन देशहरूको वर्णन भइसकेको छ वा नाम आइसकेको छ, ती बाहेक अन्यत्र देशहरूमा नीच गुरु शुभ कार्यमा मध्यम मानिन्छन् । तर नीच बृहस्पति धेरैजसो सबैले त्यागदछन् ॥ ५२ ॥

विलु प्राब्द र त्यसको अपवाद-

गोजान्त्यकुम्भेतरभेऽतिचारगो नो पूर्वराशि गुरुरेति वक्रितः ।

तदा विलुप्ताब्द इहातिनिन्दितः शुभेषु रेवा-सुरनिम्नगान्तरे ॥५३॥

अर्थ- मेष, वृष, कुम्भ र मीन- यी चार राशिलाई छाडी शेष आठ राशिहरूमा अतिचारी बृहस्पति यदि पहिलो राशिमा वक्री भएर आएको छैन भने त्यो अर्थात् पूर्वराशि सम्बन्धी गुरुवर्ष, विलुप्ताब्द नर्मदा वा रेवा र गंगा नदीको माझका देशहरूमा शुभ कार्य विवाहादि गर्नु पर्दा अत्यन्त निन्दित मानिन्छ; अर्थात् विलुप्त संवत्सरमा त्यहाँ शुभ कार्य कदापि हुँदैन वा गर्दैनन् ।

मेष, वृष, कुम्भ र मीन राशिमा अतिचारी बृहस्पति वक्री भएर पहिला राशिमा नआए पनि विलुप्ताब्दको लक्षण मात्र रहे पनि त्यसको दोष लाग्दैन । जस्तै- बृहस्पतिले भनेका पनि छन्-

वारप्रवृत्ति ज्ञान

पादोनरेखापरपूर्वयोजनैः पलैर्युतोनास्तिथयो दिनार्धतः ।

ऊनाधिकास्तद्विवरोद्भवैः पलैरूर्ध्वं तथाऽधो दिनप्रवेशनम् ॥५४॥

अर्थ- रेखादेश भन्नाले लंकाबाट सुमेरूमा गएको रेखा जुन-जुन देशहरूमा छोएको छ, त्यो रेखा देश हो । जस्तै- लंका, उज्जैन र कुरुक्षेत्र आदि देखि पश्चिम जति योजनको वार प्रवृत्ति ज्ञात गर्नुछ, ती योजनमा तिनको चतुर्थांश भाग घटाएर शेषको बराबर पला पन्ध्र घडीमा जोर्नु र रेखाबाट पूर्वका देशमा जति योजन टाढावार प्रवेश ज्ञात गर्नुछ, ती योजनमा त्यसको चतुर्थांश घटाएर शेष बराबर पला १५ दण्डमा घटाउनु । यसरी जोर्दा वा घटाउँदा जो घडी-पला आउँछ, त्यो यदि दिनमानको आधा अर्थात् दिनार्धभन्दा थोरै भए जति थोरै छ, उति नै सूर्योदयपछिको वार-प्रवृत्ति बन्दछ र वर्ता भए-जति वर्ता छ उति नै सूर्योदय भन्दा पूर्व अर्थात् पहिले वार-प्रवृत्ति हुन्छ ॥ ५४ ॥

कालहोरेशको ज्ञान-

वारादेर्घटिका द्विघ्नाः स्वाक्षहच्छेषवर्जिताः ।

सैकास्तष्टा नगैः कालहोरेशा दिनपात् क्रमात् ॥५५॥

अर्थ- वार-प्रवृत्तिबाट उपस्थित समयसम्म जति घडी बितेको हुन्छ, ती इष्ट घडीहरूलाई दोबर पारेर भित्राभित्रै दुई स्थानमा राख्नु । एक स्थानमा पाँचले भाग दिएपछि जति शेष रहन्छ, त्यसलाई अर्को स्थानमा राखिएको अर्थात् दोबर पारिएको घडीमा घटाउनु । घटाएर जो शेष रहन्छ, त्यसमा एक जोरेर सातले भाग दिएर जो शेष रहन्छ, त्यही दिनपतिबाट गन्दा कालहोरा पति मानिन्छ ॥ ५५ ॥

उदाहरण- अब बुधवार वारप्रवृत्तिबाट छ घडी इष्टकालमा कालहोरेशको विचार गर्नु छ । माथिको श्लोक अनुसार छ घडीलाई दोबर पादा १२ भयो । त्यसलाई एक स्थानमा पाँचले भाग गर्दा दुई शेष रह्यो । त्यो दुईलाई अर्को स्थानमा राखिएको दोबर

१. भूमध्यरेखादेशाः-

यल्लंकोज्जयिनीपुरोपरि कुरुक्षेत्रादिदेशान् स्पृशन् ।

सूत्रं मेरुगतं बुधैर्निगदिता सा मध्य रेखा भुवः ॥

घडी बाहमा घटाउँदा १२-२ शेष दस रह्यो । अतः दिनपति बुधवाट चौथो शनि त्यस अवसरमा कालहोरेण सिद्ध भयो । यही क्रम सबै दिनहरूमा बुझ्नु ॥ ५५ ॥

कालहोरा ज्ञान चक्र-

वारोवारात् षष्ठः षष्ठ्यहोरा सार्धं द्विनाडिका ।

संख्या	घटी	रवि	सोम	मंगल	बुधवार	गुरुवार	शुक्रवार	शनिवार
१	२१	र.	चं.	मं.	बु.	बृ.	शु.	श.
२	५	शु.	श.	र.	चं.	मं.	बु.	बृ.
३	७१	बु.	बृ.	शु.	श.	र.	चं.	मं.
४	१०	चं.	मं.	बु.	बृ.	शु.	श.	र.
५	१२१	श.	र.	चं.	मं.	बु.	बृ.	शु.
६	१५	बृ.	शु.	श.	र.	चं.	मं.	बु.
७	१७१	मं.	बु.	बृ.	शु.	श.	र.	चं.
८	२०	र.	चं.	मं.	बु.	बृ.	शु.	श.
९	२२१	शु.	श.	र.	चं.	मं.	बु.	बृ.
१०	२५	बु.	बृ.	शु.	श.	र.	चं.	मं.
११	२७१	चं.	मं.	बु.	बृ.	शु.	श.	र.
१२	३०	श.	र.	चं.	मं.	बु.	बृ.	शु.
१३	३२१	बृ.	शु.	श.	र.	चं.	मं.	बु.
१४	३५	मं.	बु.	बृ.	शु.	श.	र.	चं.
१५	३७१	र.	चं.	मं.	बु.	बृ.	शु.	श.
१६	४०	शु.	श.	र.	चं.	मं.	बु.	बृ.
१७	४२१	बु.	बृ.	शु.	श.	र.	चं.	मं.
१८	४५	चं.	मं.	बु.	बृ.	शु.	श.	र.
१९	४७१	श.	र.	चं.	मं.	बु.	बृ.	शु.
२०	५०	बृ.	शु.	श.	र.	चं.	मं.	बु.
२१	५२१	मं.	बु.	बृ.	शु.	श.	र.	चं.
२२	५५	र.	चं.	मं.	बु.	बृ.	शु.	श.
२३	५७१	शु.	श.	र.	चं.	मं.	बु.	बृ.
२४	६०	बु.	बृ.	शु.	श.	र.	चं.	मं.

कालहोराको उपादेय (प्रयोजन)

वारे प्रोक्तं कालहोरासु तस्य
धिष्ये प्रोक्तं स्वामितिथ्यंशकेऽस्य ।
कुर्याद्विक्छूलादि चिन्त्यं क्षणेषु ।
नैवोल्लंघ्यः पारिघश्चापि दण्डः ॥५६॥

अर्थ- जुन दिन जे काम गर्नु भनिएको छ, त्यस दिनको कालहोरामा पनि त्यो काम गर्न बाधा पर्दैन । जस्तै- रविवारको दिन कसैलाई गुरुवारको काम गर्न आवश्यक छ भने त्यो रविवार गुरुवारको कालहोरामा अर्थात् १२ १/२ घडीपछि १५ घडीभित्र गर्न सक्दछ वा हुन्छ । त्यस्तै- जुन नक्षत्रमा जे काम गर्नु भनेको छ, त्यो नक्षत्रको स्वामीको तिथ्यंश (मुहूर्तमा जो विवाह प्रकरणको ५२ श्लोकमा बताइने छ, त्यस मुहूर्तमा पनि गर्नु हुन्छ ।) जस्तै- कसैलाई अनुराधा नक्षत्रको काम भरणी नक्षत्र भएको दिन गर्नु आवश्यक छ भने त्यो त्यसै दिन पनि जब अनुराधा नक्षत्रको मुहूर्त पर्दछ, (दिनमा तेस्रो मुहूर्त अनुराधा नक्षत्रको हुन्छ ।) त्यसमा गर्न बाधा पर्दैन । यस्तो अवस्थामा त्यसलाई कुनै पनि नजाति दिन र दुष्ट नक्षत्रको कुनै दोष लाग्दैन । तर मुहूर्तमा पनि दिक्शूल आदि अर्थात् दिशाशूल, नक्षत्रशूल आदि दोषको विचार राख्नु पर्दछ । अर्थात् दिक्शूल, नक्षत्रशूल भएको कालहोरा मुहूर्तलाई पनि त्यागिदिनु पर्दछ र मुहूर्तमा परिघ दण्ड (जो यात्रा प्रकरणको छत्तीसौं श्लोकमा कहिने छ) लाई पनि उछिन्नु हुँदैन । कथनको तात्पर्य हो- जुन कालमा परिघ दण्ड परेको छ, त्यसको मुहूर्त पनि ग्रहण गर्नु हुँदैन ॥ ५६ ॥

युगादि तिथिहरूको विवरण-

मन्वाद्यास्त्रितिथौ मघौ तिथिरवौ ऊर्जे शुचौ दिक्तिथी
ज्येष्ठेऽन्त्ये च तिथिस्त्रिंशो नव तपस्यश्वाः सहस्ये शिवाः ।
भाद्रेऽग्निश्च सिते त्वमाष्टनभसः कृष्णे युगाद्याः सिते
गोऽग्नी बाहुलराधयोर्मदनदशौ भाद्रमाघासिते ॥५७॥

अर्थ- चैत्र शुक्लपक्षको ३ र १५ । कार्तिक शुक्लपक्षको १५ र १२ । आषाढ शुक्लको १० र १५ । ज्येष्ठको पूर्णिमा र फाल्गुनको पूर्णिमा । आश्विन शुक्लको ९ र माघ शुक्लको ७ तथा पौषशुक्लको ११ एवं भाद्र शुक्लको ३ अनि श्रावण कृष्णको अमावास्या तथा अष्टमी- यी चौध तिथिहरू मन्वादि तिथि कहिन्छन् । यी तिथिहरूमा

क्रमशः चौध मनुहरूको प्रारम्भ हुन्छ । ती चौध मनुहरूको नाम तल चक्रमा हेर्नुहवस् । अनि कार्तिक शुक्लको ९, वैशाख शुक्लको ३, भाद्रकृष्णको १३, माघकृष्ण पक्षको अमावास्या - यी चार युगको आरम्भ क्रमशः भएको छ । मन्वादि र युगादि तिथिहरू शुभकार्यमा निषेध गरिएका छन् ॥ ५७ ॥

चौध मनुहरूको नाम र आरम्भ तिथि-

१४ इन्द्रसाव	श्रावणकृष्ण ८
१३ देवसाव	श्रावणकृष्ण ३०
१२ रुद्रसाव	भ. शु. ३
११ धर्मसाव	पौषशु. ११
१० ब्रह्मसाव	माघशु. ७
९ दक्षसावर्णि	आश्विनशु. ९
८ सार्वर्णि	फाल्गुनशु. १५
७ वैवस्वत	ज्येष्ठशु. १५
६ द्याक्षुष	आषाढशु. १५
५ रेवत	आषाढशु. १०
४ तामस	कार्तिकशु. १२
३ औत्तम	कार्तिकशु. १५
२ स्वारोचिष	चैत्रशुक्ल १५
१ स्वानभुव	चैत्रशुक्ल ३

चार युग र युगादि तिथिहरू-

१ सत्य	२ त्रेता	३ द्वापर	४ कलि
कार्तिक शुक्ल ९	वैशाख शुक्ल ३	भाद्रकृष्ण १३	माघकृष्ण ३०

इति मुहूर्त-चिन्तामणौ शुभाशुभ प्रकरणं समाप्तम् ॥ १ ॥

२. नक्षत्र प्रकरणम्

नासत्याऽन्तक-वह्नि-धातृ-शशभृद्रुद्रादितीज्योर्गा
ऋक्षेशाः पितरो भगोऽर्यमरवी त्वष्टा समीरः क्रमात् ।
शक्राग्नी खलु मित्र इन्द्रनिर्ऋती नीरञ्च विश्वे विधि-

गोविन्दो वसुतोयपाऽजचरणाऽहिर्बुध्न्यपूषाभिधाः ॥ १ ॥

अर्थ- अश्विनी नक्षत्रका स्वामी अश्विनी-कुमार (नासत्य), भरणी नक्षत्रका स्वामी अन्तक (यम), कृत्तिकाको स्वामी अग्नि, रोहिणीका स्वामी धाता-ब्रह्मा, मृगशिराका

स्वामी शशभृत् (चन्द्रमा), आर्द्राका रुद्र, पुनर्वसुका देवमाता अदिति, पुष्यका स्वामी बृहस्पति, आश्लेषाका स्वामी सर्प, मघाका स्वामी पितर, पूर्वाफाल्गुनीका स्वामी भग (सूर्य), उत्तराफाल्गुनीका स्वामी अर्यमा (सूर्य), हस्ताका स्वामी सूर्य, चित्राका स्वामी विश्वकर्मा, स्वातीका स्वामी वायु, विशाखाका स्वामी इन्द्र र अग्नि, अनुराधाका स्वामी सूर्य, ज्येष्ठका स्वामी इन्द्र, मूलका स्वामी निर्ऋति (राक्षस), पूर्वाषाढाका स्वामी जल, उत्तराषाढाका स्वामी विश्वेदेव, अभिजित्का स्वामी विधि (ब्रह्मा), श्रवणका स्वामी विष्णु भगवान्, धनिष्ठका स्वामी अष्टवसु, शतभिषाका स्वामी वरुण, पूर्वाभाद्रका अजचरण (सूर्य), उत्तरभाद्रका स्वामी अहिर्बुध्न्य (सूर्य), रेवतीका स्वामी पूषा (सूर्य) हुन् ॥ १ ॥

अगाडिसात श्लोकले नक्षत्रको संज्ञा र विशेष काम जान्नुह्यस् ।

ध्रुव र स्थिर नक्षत्र- उनको काम-

उत्तरात्रय-रोहिण्यो भास्करश्च ध्रुवं स्थिरम् ।

तत्र स्थिरं बीजगेहशान्त्यारामादि सिद्ध्यते ॥ २ ॥

अर्थ- उत्तरा तीन (उत्तरा फाल्गुनी, उत्तराषाढा, उत्तराभाद्रपदा) र रोहिणी- यी चारै नक्षत्र र रविवार ध्रुव एवं स्थिर संज्ञक कहिन्छन् । यी ध्रुव-स्थिर संज्ञा भएका दिन र नक्षत्रहरूमा स्थिर कार्य बीज छर्नु, गृहारम्भ, शान्तिकर्म र बगैचा लगाउनु इत्यादि (यहाँ 'आदि' पदले अगाडि मृदुसंज्ञक नक्षत्रमा कहिएका) सबै कार्य शुभ मानिन्छन् ॥ २ ॥

चर-चल संज्ञक नक्षत्र र कार्य-

स्वात्यादित्ये श्रुतिस्त्रीणि चन्द्रश्चापि चरं चलम् ।

तस्मिन् गजादिकारोहो वाटिकागमनादिकम् ॥ ३ ॥

अर्थ- स्वाती, पुनर्वसु, श्रवण, धनिष्ठ र शतभिषा- यी पाँच र सोमवार चर तथा चल संज्ञक कहिन्छन् । यी चर-चल संज्ञा हुने दिन र नक्षत्रमा हात्ती-घोडा आदि वाहनमा चढ्नु, उद्यानको आरम्भ शब्दले लघुसंज्ञक नक्षत्रमा कहिएका कर्महरू शुभ मानिन्छन् ॥ ३ ॥

उग्र-क्रूर संज्ञक नक्षत्र र तिनको काम-

पूर्वात्रयं याम्यमघे उग्रं क्रूरं कुजस्तथा ।

तस्मिन् घाताग्निशाठ्यानि विषशस्त्रादि सिद्ध्यति ॥ ४ ॥

अर्थ- तीनै पूर्वा (पूर्वाफाल्गुनी, पूर्वाषाढा र पूर्वाभाद्रपदा) भरणी र मघा- यी पाँच नक्षत्र र मंगलवार उग्र तथा क्रूरसंज्ञक कहिन्छन् । यिनमा घात अर्थात् कसैलाई मार्ने,

अग्निकार्य अर्थात् आगो लगाउनु, शाठ्य (कसैलाई झुक्काएर ठगनु), विषकर्म (विष दिनु) शस्त्र कर्म अर्थात् शस्त्र बनाउनु र चलाउनु आदि शब्दले दारुण नक्षत्रोक्त कर्म सिद्ध हुन्छन् ॥ ४ ॥

मिश्र र सामान्य नक्षत्र एवं तिनको काम-
विशाखाग्नेयभे सौम्यो मिश्रं साधारणं स्मृतम् ।
तत्राग्निकार्यं मिश्रं च वृषोत्सर्गादि सिद्ध्यति ॥ ५ ॥

अर्थ- विशाखा, कृत्तिका यी दुइ नक्षत्र र बुधवार साधारण एवं मिश्रसंज्ञक हुन् । यिनमा अग्निहोत्र, मित्रकार्य अर्थात् मिसाउने कार्य, वृषोत्सर्ग (कुनै मनोरथ पूर्तिका लागि गरिने वृषोत्सर्ग) र 'आदि' शब्दले उग्र नक्षत्रका कर्महरू सिद्ध हुन्छन् ॥ ५ ॥

क्षिप्र-लघुसंज्ञक नक्षत्र र तिनका काम-
हस्ताधि-पुष्याभिजितः क्षिप्रं लघु गुरुस्तथा ।
तस्मिन् पण्यरतिज्ञानं भूषाशिल्पकलादिकम् ॥ ६ ॥

अर्थ- हस्त, अश्विनी, पुष्य, अभिजित्- यी चार नक्षत्र र बृहस्पतिवार क्षिप्र र लघुसंज्ञक कहिन्छन् । यिनमा पण्य (पसल खोल्ने), रति (स्त्री-समागम), शास्त्र-विद्याको ज्ञान, गहना बनाउनु र लगाउनु, शिल्प चित्रकारी, कला (गायन, वादन, नृत्य आदि चौंसठ्ठी कला), र 'आदि' शब्दले चर नक्षत्रमा कहिएका कर्महरू शुभ हुनेछन् ॥ ६ ॥

मृगान्त्यचित्रामित्रर्क्ष मृदु मैत्रं भृगुस्तथा ।
तत्र गीताम्बरक्रीडा मित्रकार्यं विभूषणम् ॥ ७ ॥

अर्थ- भृगशिरा, रेवती, चित्रा, अनुराधा- यी चार नक्षत्र र शुक्रवार मृदु तथा मैत्र संज्ञक कहिन्छन् । यिनमा गीत गाउनु, वस्त्र निर्माण र पहिरनु, कुनै खेल खेल्नु, मित्र सम्बन्धी कामहरू र गहना बनाउनु र लगाउनु यी सबै काम शुभ मानिन्छन् ॥ ७ ॥

तीक्ष्ण र दारुण नक्षत्र एवं तिनका काम-
मूलेन्द्रार्द्राहिभं सौरिस्तीक्ष्णं दारुणसंज्ञकम् ।
तत्राभिचारघातोग्रभेदाः पशुदमादिकम् ॥ ८ ॥

अर्थ- मूल, ज्येष्ठा, आर्द्रा, अश्लेषा- यी चार नक्षत्र र शनिवार तीक्ष्णसंज्ञक र दारुण संज्ञक कहिन्छन् । यिनमा अभिचार (मारण-मोहन आदिको प्रयोग), घातकर्म, उग्रकर्म, भेद (झगडा-विवाद पार्नु), पशुदम (पशुको सेवा-सुरक्षा गर्नु) र 'आदि' शब्दले बन्धन चलाउनु इत्यादि सबै कार्य सिद्ध हुन सक्छन् ॥ ८ ॥

नक्षत्रहरूको संज्ञा जान्ने चक्र-

संज्ञा	नक्षत्रहरूका नाम	वार
ध्रुव, स्थिर	तीनै उत्तरा, रोहिणी ४	रविवार
चर, चल	स्वाती, पुनः, श्रवण, धनिष्ठा, शतभिषा ५	सोमवार
उग्र, क्रूर	तीनै पूर्वा, भरणी, मघा ५	मंगलवार
मिश्र, साधारण	विशाखा, कृत्तिका २	बुधवार
क्षिप्र, लघु	हस्त, अश्विनी, पुष्य, अभिजित् ४	गुरुवार
मृदु, मैत्र	मृगशिरा, रेवती, चित्रा, अनुराधा ४	शुक्रवार
तीक्ष्ण, दारुण	मूल, ज्येष्ठा, आर्द्रा, आश्लेषा ४	शनिवार

ऊर्ध्व, अधः र तिर्यक् मुख हुने नक्षत्र र तिनीको काम-
मूलाहिमिश्रोग्रमधोमुखं भवेदुर्ध्वास्यमार्द्रज्यहरित्रयं ध्रुवम् ।
तिर्यङ्मुखं मैत्रकरानिलादितिज्येष्ठश्विभानीदृशकृत्यमेषु सत् ॥ ९ ॥

अर्थ- मूल, अश्लेषा, मिश्रसंज्ञक अर्थात् विशाखा र कृत्तिका, उग्रसंज्ञक, तीनै पूर्वा, भरणी र मघा- यी नौ नक्षत्र अधोमुख (तलतिर मुख भएका) मानिन्छन् । आर्द्रा, पुष्य, श्रवण, धनिष्ठा, शतभिषा र ध्रुवसंज्ञक अर्थात् तीनै उत्तरा र रोहिणी- यी नक्षत्र ऊर्ध्वमुख भएका कहिन्छन् । अनि मैत्रसंज्ञक (मृगशिरा, रेवती, चित्रा र अनुराधा), हस्त, स्वाती, पुनर्वसु, ज्येष्ठा र अश्विनी- यी नौ नक्षत्र तिर्यक् मुख अर्थात् सामुन्ने मुख भएका मानिन्छन् । यी नक्षत्रहरूमा यस्ता कार्य सिद्ध गरिन्छन् अर्थात् अधोमुख नक्षत्रमा नीचो मुख भएको कार्य (बावली, पोखरी, कूप आदि निर्माण गर्नु) । ऊर्ध्व मुख भएका नक्षत्रमा मठ, मन्दिर, घर, वृक्ष आदि लगाउनु र तिर्यक् मुख हुने नक्षत्रमा सवारी-मोटर, साइकल, रेल, हात्ती-घोडा आदिको व्यवहार गर्नु, पुल-बाँध बनाउनु र यात्रा गर्नु- यी सबै शुभ मानिन्छन् ॥ ९ ॥

गहना र लुगा लगाउने मुहूर्त-

पौष्णध्रुवाधिकरपञ्चकवासवेज्या-

दित्ये प्रवाल-रद-शङ्ख-सुवर्ण-वस्त्रम् ।

धार्य विरिक्त-शनि-चन्द्र कुजेऽस्ति रक्तं ।

भौमे ध्रुवादितियुगे सुभगा न दध्यात् ॥१०॥

अर्थ- रेवती, ध्रुवसंज्ञक अर्थात् उत्तरा ३, रोहिणी, अश्विनी हस्तादेखि पाँच नक्षत्र-हस्ता, चित्रा, स्वाती, विशाखा र अनुराधा, धनिष्ठ, पुष्य र सोमवार, मंगलवार छाडेर शेष बुध, गुरु, शुक, रविवार दिनमा मूगा, दाँत- (हात्ती दाँतको गहना), शंखको गहना, सुनको गहना र नयाँ वस्त्र धारण गर्नु शुभ मानिन्छ । मंगलवारमा रातो वस्त्र धारण गर्नु उत्तम हुन्छ । ध्रुवसंज्ञक (उत्तरा तीन, रोहिणी), पुनर्वसु र पुष्य यी नक्षत्रमा सधवा नारीले माथि कहिएका वस्तुहरू धारण गर्नु वर्जित छ ॥ १० ॥

नवीन वस्त्र डड्ढा, फाट्ढा र हिलो लाग्दाको फल-

वस्त्राणां नवभागकेषु च चतुष्कोणेऽमरा राक्षसा

मध्यत्र्यंशगता नरास्तु सदशे पाशे च मध्यांशयोः ।

दग्धे वा स्फुटितेऽम्बरे नवतरे पङ्कादिलिप्ते न स-

द्रक्षोऽंशे नृसुरांशयोः शुभमसत्सर्वांशके प्रान्ततः ॥११॥

अर्थ- यदि नयाँ वस्त्र अकस्मात् घ्यात्तियो, आगोले पोलियो वा त्यसमा हिलो आदि लाग्यो भने त्यसको शुभाशुभ फलको परीक्षा यस प्रकार गरिन्छ-

लुगालाई नौ भाग लगाउनु अनि चारै कोण (कुना) मा देवता र बीचका तीन भागमा राक्षस अनि टुप्पाका दुवै पार्श्वको माझमा मनुष्यको आकृति स्थापित गर्नु । त्यो वस्त्र यदि राक्षस भएको भागमा डडे, फाटे अथवा हिलो-मैलोमा लिपिए अशुभ जान्छ । मानिस र देवताको भागमा शुभ फल प्राप्त हुन्छ । यदि किनारामा चारैतिर सबै भाग (अंश)मा परे अशुभ फल मिल्दछ ॥ ११ ॥

स्पष्ट जान्नका लागि चक्र-

देव शुभ	राक्षस अशुभ	देव शुभ
नर शुभ	राक्षस अशुभ	नर शुभ
देव शुभ	राक्षस अशुभ	देव शुभ

नजाति दिनमा वस्त्र धारणको नियम-

विप्राज्ञया तथोद्वाहे राज्ञा प्रीत्याऽर्पितञ्च यत् ।

निन्देऽपि धिष्ये वारादौ वस्त्रं धार्यं जगुर्बुधाः ॥१२॥

अर्थ- तिथि, वार, नक्षत्र विपरीत वा निन्दित भए पनि विप्रको आज्ञाले विवाह आदिमा र राजा प्रसन्न भएर दिएको वस्त्र-आभूषणादि पनि लगाउन हुन्छ । यस्तो पहिलेका जात्रे विद्वानहरूले भनेको प्रमाण पाइन्छ ॥ १२ ॥

लता-वृक्ष रोपण, राजदर्शन, मद्य-निर्माण र पशु-व्यापार मुहूर्त-

राधामूलमृदुध्रुवर्क्षवरुणक्षिप्रैर्लतापादपा-

रोपोऽथो नृपदर्शनं ध्रुवमृदुक्षिप्रश्रवोवासवैः ।

तीक्ष्णोग्राम्बुपभेषु मद्यमुदितं क्षिप्रान्त्यवह्नीन्द्रभा-

दित्येन्द्राम्बुपवासवेषु हि गवां शस्तः क्रयो विक्रयः ॥१३॥

अर्थ- विशाखा, मूल, मृदुसंज्ञक र ध्रुवसंज्ञक नक्षत्र तथा क्षिप्रसंज्ञक नक्षत्रमा लहरा र वृक्षहरू लगाए शुभ फल प्राप्त हुन्छ ।

मृदु, ध्रुव र क्षिप्रसंज्ञा भएका नक्षत्र, श्रवण र धनिष्ठा नक्षत्रमा राजाको दर्शन भेट गरे शुभ फल प्राप्त हुन्छ ।

तीक्ष्ण र उग्रसंज्ञक एवं शतभिषा नक्षत्रमा मद्य (रक्सी) बनाउनु अथवा पिउनु शुभ मानिन्छ ।

क्षिप्रसंज्ञक, रेवती, विशाखा, पुनर्वसु, ज्येष्ठा, शतभिषा र धनिष्ठ नक्षत्रमा गाई-गोरू किन्नु-बेच्नु शुभ मानिन्छ ॥ १३ ॥

गोशालामा पशुहरूको प्रवेश र निर्गमको मुहूर्त-

लग्ने शुभे चाष्टमशुद्धिसंयुते

रक्षो पशूनां निजयोनिभे चरे ।

रिक्ताऽष्टमी-दर्श-कुज-श्रवो-ध्रुव-

त्वाष्ट्रेषु यानं स्थितिवेशनं न सत् ॥१४॥

अर्थ- २/३/४/६/७/९/१२ शुभ राशिको लग्नमा, लग्नबाट अष्टम स्थान शुद्ध राखेर अर्थात् आठौँ स्थानमा कुनै पनि ग्रह नभएको होस् । यस्तो स्थितिमा पशुको आफ्नै

योनिको नक्षत्रमा तथा चर-संज्ञक (स्वाती, पुनर्वसु, श्रवण, धनिष्ठा र शतभिषा) नक्षत्रमा पशुहरूको पालन र रक्षा गरे शुभ फल प्राप्त हुन्छ ।

रिक्ता ४/९/१४, अष्टमी, अमावास्या, भौमवार श्रवण, ध्रुवसंज्ञक र चित्रा नक्षत्र यिनमा गोठ-गोशाला आदिमा पशुहरूको प्रवेश गराउनु उत्तम मानिन्छ । यसको अर्थ भयो-उपरोक्त तिथि, वार, नक्षत्रहरू छडेर शेष तिथि, वार, नक्षत्रमा गाई-गोरू आदि पशुहरूलाई गोठ वा गोशालामा प्रवेश वा निर्गम गराए शुभ हुनेछ ।

पशु-रक्षाको मुहूर्तमा कहिएको 'आफ्नो योनिको नक्षत्रहरूको' चर्चा गरेको मुख्य तात्पर्य हो भने- जुन पशुको रक्षा गरिन्छ, त्यसैको योनिको नक्षत्र लिनु योग्य छ । जस्तै- गाई-गोरूका लागि गो-योनिकै नक्षत्र लिनु । घोडाका लागि अश्वयोनिकै नक्षत्र लिनु । भैंसी-राँगीको लागि उसकै योनिको नक्षत्र लिनु । हात्तीको लागि गज योनिको नक्षत्र लिनु । यसरी प्रत्येक पशुहरूको योनि-नक्षत्र लिनु ॥ १४ ॥

औषधि सेवन गर्ने र सिलाई थाल्ने मुहूर्त-
भैषज्यं सल्लघुमृदुचरे मूलभे द्व्यङ्गलग्ने
शुक्रेन्द्रिये विदि च दिवसे चापि तेषां रवेश्च ।
शुद्धे रिष्फद्युनमृतिगृहे सत्तिथौ नो जनेर्भे
सूचीकर्माऽप्यदिति-वसुभ-त्वाष्ट्र-मित्राधि-पुष्ये ॥१५॥

अर्थ- लघुसंज्ञक, मृदुसंज्ञक, चरसंज्ञक र मूल यो नक्षत्रमा द्विस्वभाव ३/६/९/१२ लग्नमा, गुरु, शुक्र, चन्द्रमा र बुध-यी सबै द्विस्वभाव (३/६/९/१२) राशिहरूमा रहनु । यिनको गुरु, शुक्र, चन्द्र, बुध र रविको दिनमा, लग्नबाट १२/७/८ स्थान शुद्ध अर्थात् कुनै पनि ग्रह नभएको छ भने शुभ तिथि-वारमा औषधि सेवन गर्नु । यसको लाभदायक फल प्राप्त हुन्छ । जन्म-नक्षत्रमा औषधि सेवन गर्नु थाल्नु अशुभ मानिन्छ ।

पुनर्वसु, धनिष्ठा, चित्रा, अनुराधा, अश्विनी र पुष्य- यी नक्षत्रमा सिउने काम प्रारम्भ गर्नु शुभ र सफल हुनेछ ॥ १५ ॥

क्रय-विक्रय मुहूर्त-

क्रयर्क्षे विक्रयो नेष्टो विक्रयर्क्षे क्रयोऽपि न ।

पौष्णाम्बुपाश्विनीवातश्रवाश्चित्राः क्रये शुभाः ॥१६॥

अर्थ- कुनै पनि वस्तु किन्ने नक्षत्रमा विक्री गर्नु र बेच्ने नक्षत्रमा किन्नु यी दुवै अशुभ मानिन्छन् । अश्विनी, स्वाती, श्रवण, शतभिषा, चित्रा र रेवती- यी नक्षत्र कुनै पनि वस्तु किन्नामा शुभ मानिन्छन् ॥ १६ ॥

पसल खोल्ने मुहूर्त-

पूर्वाद्रीशकृशानुसार्पयमभे केन्द्रद्विकोणे शुभैः
षट्त्रयायेष्वशुभैर्विना घटतनुं सन्विक्रयः सत्तिथौ ।
रिक्ताभौमघटान्विना च विपणिर्मित्रध्रुवक्षिप्रभै-
र्लग्ने चन्द्रसिते व्ययाष्टरहितैः पापैः शुभैर्द्वयायखे ॥१७॥

अर्थ- तीनै पूर्वा, विशाखा, कृत्तिका, अश्लेषा र भरणी नक्षत्रमा सबै शुभ ग्रह (बुध, गुरु, शुक्र, चन्द्र) लग्नदेखि १/४/७/१० र द्विकोण २/९/५ मा हउन्, सबै पापग्रह (सूर्य, मंगल, शनि, राहु-केतु) ६/३/११ स्थानमा रहउन्, कुम्भ बाहेक शेष लग्नमा तथा रिक्ता र अमावास्यालाई छाडी शेष सबै शुभ तिथिहरूमा विक्री गर्ने पसल खोल्नु शुभ मानिन्छ ।

रिक्ता (४/९/१४) तिथि, मंगलवार र कुम्भ लग्न यिनलाई छोडेर शेष तिथिवार-नक्षत्र र लग्नमा, मित्रसंज्ञक, ध्रुवसंज्ञक र क्षिप्रसंज्ञक नक्षत्रमा चन्द्र र शुक्र लग्नमा रहेको वेला, सबै पापग्रह (सूर्य, मंगल, शनि), १२/८ मा नभएको पारेर शुभग्रह सबै २/११/१० मा छन् भने पसल खोल्नु शुभ र सफल हुनेछ ॥ १७ ॥

घोडा-हात्तीको व्यवहार मुहूर्त-

क्षिप्रान्त्यवस्विन्दुमरुज्जलेशादित्येष्वरिक्तारदिने प्रशस्तम् ।
स्याद्वाजिकृत्यं त्वथ हस्तिकार्यं कुर्यान्मृदुक्षिप्रचरेषु विद्वान् ॥१८॥

अर्थ- क्षिप्रसंज्ञक नक्षत्र, रेवती, धनिष्ठ, मृगशिरा, स्वाती शतभिषा, पुनर्वसु यी नक्षत्रमा रिक्ता (४/९/१४) तिथि र मंगलवार छाडी अन्य अन्यान्य वार-तिथिमा घोडाको काम अर्थात् किन्ने-बेच्ने, शिक्षा, पालन आदि कार्य थाले शुभ हुनेछ ।

मृदुसंज्ञक, क्षिप्रसंज्ञक र चरसंज्ञक नक्षत्रमा रिक्ता, अमावास्या र मंगलवार छाडी अन्य तिथि-वारमा बुद्धिमान् व्यक्तिले हात्तीको किन-बेच आदि काम गर्नु ॥ १८ ॥

आभूषण र शस्त्र निर्माण मुहूर्त-

स्याद्भूषाघटनं त्रिपुष्करचरक्षिप्रध्रुवे रत्नयुक्
तत्तीक्ष्णोग्रविहीनमे रविकुजे मेषालिसिंहे तनौ ।
तन्मुक्तासहितं चरध्रुवमृदुक्षिप्रे शुभे सत्तनौ
तीक्ष्णोग्राश्विमृगे द्विदैवदहने शस्त्रं शुभं घटितम् ॥१९॥

अर्थ- यही प्रकरणको पचासौं श्लोकमा वर्णन गरिएको त्रिपुष्कर योग, क्षिप्रसंज्ञक, चरसंज्ञक र ध्रुवसंज्ञक नक्षत्रहरूमा आभूषण बनाउन लगाउनु शुभ हुन्छ । तीक्ष्णसंज्ञक र उग्रसंज्ञक नक्षत्रहरू छाडी अन्य नक्षत्रहरूमा रवि, मंगलवारमा, मेष, वृश्चिक, सिंह लग्नमा रत्न जडाऊ गहना-भूषण बनाउन लगाउनु शुभ मानिन्छ । चरसंज्ञक, ध्रुवसंज्ञक, मृदुसंज्ञक र क्षिप्रसंज्ञक नक्षत्रहरूमा शुभ (बुध, बृहस्पति, शुक्र र सोम) वारमा र शुभ लग्नमा मोती जडिएका गहना बनाउन लगाउनु शुभ हुन्छ ।

तीक्ष्णसंज्ञक, उग्रसंज्ञक, अश्विनी, मृगशिरा, विशाखा र कृत्तिका नक्षत्रमा नवीन शस्त्र-अस्त्र बनाउन लगाउनु शुभ मानिन्छ ॥ १९ ॥

सिक्का ढाल्ने र लुगा धुने मुहूर्त-

मुद्राणां पातनं सद्ध्रुवमृदुचरभक्षिप्रभैर्वीन्दुसौरे
घस्त्रे पूर्णाजयाख्ये न च गुरुभृगुजास्ते विलग्ने शुभैः स्यात् ।
वरत्राणां क्षालनं सद्बुधसुहयदिनकृत्पञ्चकादित्यपुष्ये
नो रिक्तापर्वषष्ठीपितृ दिनरविजज्ञेषु कार्यं कदापि ॥२०॥

अर्थ- क्षिप्रसंज्ञक, चरसंज्ञक, मृदुसंज्ञक र ध्रुवसंज्ञक नक्षत्रहरूमा सोमवार र शनिवार छाडी अन्य दिनमा, पूर्णा ५/१०/१५ र जया ३/८/१३ तिथिमा, गुरु, शुक्र अस्त भएको वेलामा होइन, गुरु-शुक्र उदाएकै वेलामा र शुभ ग्रह लग्नमा भएको अवसरमा टकसालमा सिक्का ढाल्ने काम गराउनु अर्थात् गित्री, अशरफी, रुपियाँ पैसा आदि ढाल्न लगाउनु शुभ मानिन्छ ।

अश्विनी, धनिष्ठा, हस्ता, चित्रा, स्वाती, विशाखा, अनुराधा, पुनर्वसु र पुष्य-यी नक्षत्रमा लुगा सफा पार्नु शुभ मानिन्छ । रिक्ता ४/९/१४, पर्वको तिथि, षष्ठी, प्रतिपदा, माता-पिताको श्राद्ध तिथि, शनिवार र बुधवार लुगा धुन लगाउनु वा धुनु निषिद्ध मानिन्छ अर्थात् यी तिथि वारमा कदापि लुगा नधुनु, हानिसम्भव छ ॥ २० ॥

शय्या-आसन आरोहण र शस्त्रधारण मुहूर्त-

सन्धार्याः कुन्त-वर्मेष्वसन-शर-कृपाणासिपुत्र्यो विरिक्ते
शुक्रेज्यार्केऽहि मैत्र-ध्रुव-लघुसहितादित्यशाक्रद्विदैवे ।
स्युर्लग्नेऽपि स्थिराख्ये शशिनि च शुभदृष्टे शुभैः केन्द्रगैः स्याद्
भोगः शय्यासनादेर्ध्रुव-मृदु-लघु-हर्यन्तकादित्य इष्टः ॥२१॥

अर्थ- रिक्ता (४/९/१४) बाहेक अन्य तिथिमा, शुक्र, गुरु, रविवारमा मैत्रसंज्ञक, ध्रुवसंज्ञक, लघुसंज्ञक, पुनर्वसु, ज्येष्ठ, विशाखा नक्षत्रमा, स्थिर (२/५/८/९) लग्नमा, चन्द्रमा पनि लग्नमै शुभ-ग्रहले हेरिएको रहोस् र सबै शुभग्रह बुध, गुरु, शुक्र (केन्द्र लग्नबाट १/४/७/१०) मा छन् भने कुन्त, माला, वर्म कवच, धनुष, शर (बाण), कृपाण (तरवार) छुरा, खुकुरी आदि सबै शस्त्र धारण गर्नु शुभ मानिएको छ ।

फेरि ध्रुवसंज्ञक, मृदुसंज्ञक र लघुसंज्ञक, भरणी र पुनर्वसु नक्षत्रमा शय्या अर्थात् पलंग, खाट, चौकी आदि र आसन अर्थात् मेच, पिहा, कुर्ची, कम्बल, मृगचर्म कुशासन आदि शब्दले खराउको भोग अर्थात् प्रथमारोहण (पहिलो उपयोग) शुभ मानिन्छ ॥ २१ ॥

अन्धाक्ष, मन्दाक्ष, मध्याक्ष, स्वक्ष नक्षत्रको संज्ञा-

अन्धाक्षं वसुपुष्यधातृजलभद्रीशार्यमान्त्याभिधं,

मन्दाक्षं रविविधमित्रजलपाश्लेषाधिचान्द्रं भवेत् ।

मध्याक्षं शिवपित्रजैकचरणत्वाष्ट्रैन्द्रविध्यन्तकं

स्वक्षं स्वात्यदितिश्रवोदहनभाहिर्बुध्न्यरक्षो भगम् ॥ २२ ॥

अर्थ- धनिष्ठ, पुष्य, रोहिणी, पूर्वाषाढा, विशाखा, उत्तरा फाल्गुनी, रेवती- यी सात नक्षत्र अन्धाक्षसंज्ञक अर्थात् अन्धा मानिन्छन् ।

हस्त, उत्तराषाढा, अनुराधा, शतभिषा, अश्विनी, मृगशिरा- यी सात नक्षत्र मन्दाक्ष कहिन्छन् ।

आर्द्रा, मघा, पूर्वाभाद्र, चित्रा, ज्येष्ठ, अभिजित् र भरणी- यी सात नक्षत्र मध्याक्ष मध्यम नेत्र भएका मानिन्छन् ।

स्वाती, पुनर्वसु, श्रवण, कृत्तिका, उत्तराभाद्र, मूल र पूर्वाफाल्गुनी- यी सात नक्षत्र स्वक्ष अर्थात् राम्रा आँखा भएका मानिन्छन् ॥ २२ ॥

अन्धादि नक्षत्र-फल-

विनष्टार्थस्य लाभोऽन्धे शीघ्रं, मन्दे प्रयत्नतः ।

स्याद्दूरे श्रवणं मध्ये, श्रुत्याप्ती न सुलोचने ॥ २३ ॥

अर्थ- अन्धासंज्ञक नक्षत्रमा हराएको, चोरिएको वा नष्ट भएको धन छिटै पाइन्छ । मन्दसंज्ञक नक्षत्रमा हराएको सम्पत्ति निकै परिश्रमले खोजे मात्र पाइने छ । मध्यसंज्ञक नक्षत्रमा नाशिएको वा चोरिएको धन बर्ता पर गइसकेको छ, धेरै दिनमा समाचार पाइएला तर धन पाइन्न । सुलोचन संज्ञक नक्षत्रमा नाशिएको वा गएको धन नसुनिन्छ, नभेटिन्छ गएको गर्दै हुन्छ ॥ २३ ॥

अन्धाक्ष	मन्दाक्ष	मध्याक्ष	स्वक्ष
रो.	मृ.	आ.	पु.
पुष्य	आश्लेषा	म.	पू.फ.
उ.फ.	हस्त	चि.	स्वा.
वि.	अनु.	ज्ये.	मू.
पू.षा.	उ.षा.	अभि.	श्र.
घ.	श.	पू.भा.	उ.भा.
रे.	अश्वि.	ध.	कृ.
शीघ्र लाभ	प्रयत्नले लाभ	दूरमा श्रवण, लाभ छैन	न सुनोस् न लाभ होस्
पूर्वमा गएको छ	दक्षिणमा गएको छ	पच्छिममा गएको छ	उत्तरमा गएको छ

धनको लेन-देन र संचय गर्नमा निषिद्ध नक्षत्र-
तीक्ष्णमिश्रध्रुवोग्रैर्यद् द्रव्यं दत्तं निवेशितम्।
प्रयुक्तं च विनष्टं च विष्ट्यां पाते च नाप्यते ॥२४॥

अर्थ- तीक्ष्ण संज्ञक, मिश्रसंज्ञक, ध्रुवसंज्ञक र उग्रसंज्ञक नक्षत्रहरूमा र भद्रामा
अनि व्यतीपात योगमा जे जति धन कसैलाई सापट दिइन्छ वा नासोको रूपमा राख्न
दिइन्छ अथवा रक्षार्थ भूमिमा गाडिन्छ वा व्याजमा दिइन्छ अथवा चोरिन्छ वा हराउँछ
भने त्यो धन फर्केर आउन्न अर्थात् प्राप्त हुन सक्तैन ॥ २४ ॥

जलाशय खनाउने र नृत्यारम्भ गर्ने मुहूर्त-
मित्रार्कध्रुववासवाम्बुपमघातोयान्त्यपुष्येन्दुभिः
पापैर्हीनबलैस्तनौ सुरगुरौ ज्ञे वा भृगौ खे विधौ।
आप्ये सर्वजलाशयस्य खननं व्यम्भोमघैः सेन्द्रभै-
स्तैर्नृत्यं हिबुक शुभैस्तनुगृहे ज्ञेऽब्जे ज्ञराशौ शुभम् ॥२५॥

अर्थ- अनुराधा, हस्ता, ध्रुवसंज्ञक, धनिष्ठ, शतभिषा, मघा, पूर्वाषाढा, रेवती,

पुष्य र मृगशिरा- यी नक्षत्रमा, पापग्रह (सूर्य, मंगल, शनि) निर्वल रहेका हुन् अनि गुरु वा बुध लग्नमा छन् र शुक्र लग्नमा दसौं भावमा छन् र चन्द्रमा जलचर राशि अर्थात् ४/१०/११/१२ मा बसेका छन् भने जलाशय, कूप, इनार, तलाउ आदि खन लगाए शुभ हुनेछ ।

माथि कहिएका तेह नक्षत्रमा, पूर्वाषाढा र मघालाई छाडी ज्येष्ठालाई मिलाएर तिनी सबै नक्षत्रमा यदि शुभ ग्रह लग्नबाट चतुर्थ, बुध लग्नमा र चन्द्रमा बुधको राशि अर्थात् मिथुन वा कन्या राशिमा छन् भने नृत्य-प्रथम नाचको आरम्भ गरे शुभ हुनेछ ॥ २५ ॥

मालिकको चाकरी थाल्ने मुहूर्त-

क्षिप्रे मैत्रे वित्तितार्कज्यवारे सौम्ये लग्नेऽर्के कुजे वा खलाभे ।

योनेमैत्र्यां राशिपोश्चापि मैत्र्यां सेवा कार्या स्वामिनः सेवकेन ॥२६॥

अर्थ- क्षिप्रसंज्ञक र मैत्रसंज्ञक नक्षत्रमा बुध, शुक्र, रवि, गुरुवारमा कुनै एउटा शुभग्रह लग्नमा छँदा, लग्नबाट दसौं वा एघारौं स्थानमा सूर्य वा मंगल भएको अवसरमा सेवक अर्थात् नोकरले मालिकको सेवा अर्थात् नोकरी गर्न आरम्भ गरौस् । यहाँ स्वामी र सेवक वा नोकर र मालिकको नक्षत्रको योनिको मित्रता र दुवैका राशिपतिको मित्रता हुनु नितान्त आवश्यक र शुभ छ ॥ २६ ॥

धन दिने र ऋण लिने मुहूर्त-

स्वात्यादित्यमृदुद्विदैवगुरुभे कर्णत्रयाश्चे चरे

लग्ने धर्मसुताष्टशुद्धिसहिते द्रव्यप्रयोगः शुभः ।

नारे ग्राह्यमृणं तु संक्रमदिने वृद्धौ करेऽर्केऽहिनि यत् ।

तद्वंशेषु भवेदृणं न च बुधे देयं कदाचिद्धनम् ॥२७॥

अर्थ- स्वाती, पुनर्वसु, मृदुसंज्ञक, विशाखा, पुष्य, श्रवणबाट तीन नक्षत्र श्रवण, धनिष्ठा र शतभिषा, अनि अश्विनी- यी नक्षत्रमा चर १/४/७/१० राशिको लग्नमा, लग्नबाट नवौं, पाँचौं र आठौं स्थान शुद्ध हुन् अर्थात् त्यहाँ कुनै पनि ग्रह छैनन् भने द्रव्यको प्रयोग अर्थात् व्याजमा धन लगानी लगाउने काम गरे शुभ हुनेछ ॥

बुधवार कसैलाई पनि कुनै रूपमा द्रव्य नदिनु किनभने बुधवार दिएको धन फर्केर आउन्न भन्ने विद्वानहरूको कथन छ ।

जुन दिन ऋण नलिनु भन्ने निषेध गरिएको छ, त्यस दिन लिएको ऋण तिरे उत्तम हुनेछ ॥ २७ ॥

हलो चलाउने मुहूर्त-

मूलद्वीशमघाचरध्रुवमृदुक्षिप्रैर्विन् कं शनिं
 पापैर्हीनबलैर्विधौ जललवे ःक्रे विधौ मांसले ।
 लग्ने देवगुरौ हलप्रवहणं शस्तं, न सिंहे घटे
 कर्काजैणघटे तनौ क्षयकरं रिक्तासु षष्ठ्यां तथा ॥२८॥

अर्थ- मूल, विशाखा, मघा, चरसंज्ञक, ध्रुवसंज्ञक, मृदुसंज्ञक र क्षिप्रसंज्ञक नक्षत्रमा रवि र शनिवार छाडेर अन्य दिनमा पापग्रहहरू (रवि, मंगल, शनि) निर्बल रहेमा चन्द्रमा जलचर राशिको नवांशमा छ भने, शुक्र र चन्द्रमा पूर्ण बलवान् भएमा अनि बृहस्पति लग्नमा भएको बेलामा हलो चलाउन प्रारम्भ गर्नु शुभ मानिन्छ ।

सिंह, कुम्भ, कर्क, मेष, मकर र तुला लग्नमा रिक्ता ४/९/१४ र षष्ठी तिथिमा हलो चलाउन आरम्भ गर्नाले हानि हुन सम्भव छ । अतः हलो चलाउन सिं, कुं, क, ने, म, तु. यी लग्न र ४/९/१४/६ यी तिथि शुभ वा ग्राह्य छैनन् ॥ २८ ॥

बीज छर्ने वा रोप्ने मुहूर्त र फणिचक्र तथा हलचक्रको शुद्धि-

एतेषु श्रुतिवारुणादितिविशाखोदूनि भौमं विना
 बीजोप्तिर्गदिता शुभा, त्वगुभतोऽष्टाग्नीन्दुरामेन्दवः ।
 रामेन्द्रग्नियुगान्यसच्छुभकराण्युप्तौ हलेऽर्कोज्जिताद्-
 भाद्रामाष्टनवाष्टभानि मुनिभिः प्रोक्तान्यसत्सन्ति च ॥२९॥

अर्थ- माथि हलो चलाउने विषयमा जुन नक्षत्र, तिथि, वार बताइएका छन्, तिनमा श्रवण, शतभिषा, पुनर्वसु र विशाखा- यी नक्षत्र र मंगलवार छाडी शेष नक्षत्र, तिथि, वारमा बीज राख्नु शुभ मानिएको छ । अनि मूल, मघा, स्वाती र धनिष्ठा, तीनै उत्तरा रोहिणी-मृग, शिरा, रेवती, चित्रा, अनुराधा, हस्त, अश्विनी, पुष्य नक्षत्रमा, सोम, बुध, बृहस्पति र शुक्रवारमा र रिक्ता षष्ठी छाडेर अन्यतिथिमा बीज राख्ने उत्तम हुनेछ । लग्नको बलाबल पनि हलो चलाउने व्यक्तिले नै बेहोर्नु पर्दछ ।

बीज राख्दा फणिचक्र यस प्रकार हेर्नुपर्दछ- राहु जुन नक्षत्रमा छ, त्यस नक्षत्रबाट आठ नक्षत्र बीज राख्न अशुभ मान्दछन् । त्यसपछि तीन नक्षत्र शुभ मान्नु, त्यसपछि एक नक्षत्र अशुभ, फेरि तीन नक्षत्र शुभ, त्यसपछि एक नक्षत्र अशुभ, फेरि तीन शुभ र चार नक्षत्र अशुभ जान्नु । जुन-जुन शुभ छन्, तिनमानै बीज राख्ने उत्तम हुनेछ ।

हलचक्रको मुद्रिका लागि- सूर्यले छाडेको जुन नक्षत्र छ, त्यसैबाट तीन नक्षत्र हलो चलाउन अशुभ जान्छु । त्यसपछिका आठ नक्षत्र शुभ र त्यसपछिका नौ नक्षत्र अशुभ, फेरि आठ नक्षत्र शुभ कहिएका छन् । केवल शुभ नक्षत्रमा नै हलो चलाए उत्तम हुनेछ ॥ २९ ॥

बीउ राख्न फणि चक्र राहुको नक्षत्रबाट-

नक्षत्र	८	३	९	३	९	३	९	३	४
फल	अशुभ	शुभ	अशुभ	शुभ	अशुभ	शुभ	अशुभ	शुभ	अशुभ

हलचक्र सूर्यको भुक्त नक्षत्रबाट-

नक्षत्र	३	८	९	८
फल	अशुभ	शुभ	अशुभ	शुभ

नसो काट्नु विरेचन-वमन र धर्मकार्यका मुहूर्त-
त्वाष्ट्रान्मित्रकभाद् द्वयेऽम्बुपलघुश्रोत्रे शिरामोक्षणं
भौमार्केज्यदिने, विरेकवमनाद्यं स्याद्बुधार्की विना ।
मित्रक्षिप्रचरध्रुवे रविशुभाहे लग्नवर्गे विदो
जीवस्यापि तनौ गुरौ निगदिता धर्मक्रिया तद्वले ॥३०॥

अर्थ- चित्रा, अनुराधा, रोहिणीबाट दुइ-दुइ नक्षत्र अर्थात् चि०, स्वा०, अनु०, ज्येष्ठ, रो०, मृ०, अनि शतभिषा, लघुसंज्ञक र श्रवण- यी नक्षत्रमा र रवि, मंगल, गुरुवारमा शिरा-मोक्षण अर्थात् नसा काटेर विग्रिसकेको रगत निकालिदिए शुभ हुनेछ ।

बुध र शनिवारलाई छाडेर अन्य दिन र माथि कहिएको शिरामोक्षण नक्षत्रमा पेटको शुद्धि र स्वास्थ्य लाभको निम्ति औषधिद्वारा विरेचन (जुलाब) र वमन (उल्टी) शुभ मानिन्छ ।

अनुराधा, क्षिप्रसंज्ञक, चरसंज्ञक र ध्रुवसंज्ञक अनु. ह. अ. पुष्य, स्वा. पुन. श्र. ध. श. उत्तरा तीन, रोहिणी- यी तेह नक्षत्रमा, रविवार र शुभग्रह बुध, गुरु, शुक्र, चन्द्रमाको वारमा, लग्नमा बुध वा गुरुको षड्वर्ग छ र बृहस्पति लग्नमा छन् र बृहस्पति वलवान् पनि छन् भने धार्मिक-क्रिया अर्थात् अनुष्ठान, विशेष पूजा-पाठ, हवन आदि वा गर्न लगाए शुभ हुनेछ ॥ ३० ॥

बाली काटने मुहूर्त-

तीक्ष्णाजपादकरवह्निवसुश्रुतीन्दु-
स्वातीमघोत्तरजलान्तकतक्षपुष्ये ।

मन्दाररिक्तरहिते दिवसेऽतिशस्ता

धान्यच्छिदा निगदिता स्थिरभे विलग्रे ॥३१॥

अर्थ- तीक्ष्णसंज्ञक, पूर्वाभाद्र, हस्त, कृत्तिका, धनिष्ठा, श्रवण, मृगशिरा, स्वाती, मघा, तीर्था उत्तरा, पूर्वाषाढा, भरणी, चित्रा र पुष्य- यी उन्नाइस नक्षत्रमा, शनि-मंगलवार र रिक्ता (४/९/१४) तिथि छाडेर अन्य दिन र तिथिमा स्थिर (२/५/८/११) राशि हुने लग्नमा धान्य बाली काटन आरम्भ गरे राम्रो हुनेछ ॥ ३१ ॥

दाइँ गर्ने र धान रोप्ने मुहूर्त-

भाग्यार्यमश्रुतिमघेन्द्रविधातृमूल-

मैत्रान्त्यमेषु कथितं कणमर्दनं सत् ।

द्वीशाजपान्निर्ऋतिधातृशतार्यमर्क्षे

सस्यस्य रोपणमिहार्किकुजौ विना सत् ॥३२॥

अर्थ- पूर्वाफाल्गुनी, उत्तराफाल्गुनी, श्रवण, मघा, ज्येष्ठा, रोहिणी, मूल, अनुराधा र रेवती- यी नौ नक्षत्रमा दाइँ आरम्भ गरे उत्तम हुनेछ ।

विशाखा, पूर्वाभाद्र, मूल, रोहिणी, शतभिषा र उत्तराफाल्गुनी- यी छ नक्षत्रमा र शनि, मंगलवार छाडेर अन्य दिनमा धान रोप्न धाले शुभ हुनेछ ॥ ३२ ॥

भकारी, ढुकुटीमा अन्न राख्ने र व्याज बढाउने मुहूर्त-

मिश्रोग्ररौद्रभुजगेन्द्रविभिन्नमेषु

कर्काजतौलिरहिते च तनौ शुभाहे ।

धान्यस्थितिः शुभकरी गदिता, ध्रुवेज्य-

द्वीशेन्द्रदस्रचरमेषु च धान्यवृद्धिः ॥३३॥

अर्थ- मिश्रसंज्ञक, उग्रसंज्ञक, आर्द्रा, अश्लेषा र ज्येष्ठा नक्षत्र छाडेर अन्य नक्षत्रहरूमा, कर्क, मेष, तुला छाडेर अन्य लग्नमा शुभ अर्थात् बुध, गुरु, शुक्र, चन्द्रवारमा धान्यादि सबै अन्य जन्मा पारेर भकारी-ढुकुटी, कोठी आदिमा राखे उत्तम हुनेछ ।

ध्रुवसंज्ञक, पुष्य, विशाखा, ज्येष्ठ, आश्विनी, चरसंज्ञक, नक्षत्रमा धान्यको वृद्धिका लागि सवाई, ड्यौढा आदि ब्याजमा लगाए उत्तम लाभ हुनेछ ॥ ३३ ॥

शान्ति र पौष्टिक कर्मका मुहूर्त-

क्षिप्रध्रुवान्त्यचरमैत्रमघासु शस्तं
स्याच्छान्तिकं च सह मङ्गलपौष्टिकाभ्याम् ।
खेऽर्के विधौ सुखगते तनुगे गुरौ नो
मौढ्यादिदुष्टसमये शुभदं निमित्ते ॥३४॥

अर्थ- क्षिप्रसंज्ञक, ध्रुवसंज्ञक, रेवती, चरसंज्ञक, अनुराधा, मघा- यी पन्ध्र नक्षत्रमा, लग्नबाट दसौं स्थानमा सूर्य र चौथो स्थानमा चन्द्रमा अनि लग्नमा गुरु छन् भने मंगल अर्थात् गणेश आदि देवताको पूजा र पौष्टिक अर्थात् ग्रहशान्ति आदिका साथै शान्ति कर्म अर्थात् विपरीत फल दिने मूल, अश्लेषा आदि जन्म नक्षत्रको शान्ति उत्तम हुनेछ भनी वर्णन गरिएको छ । यो शान्तिकर्म गुरु-शुक्रको अस्त वा बाल्य-वृद्धमा नगर्नु भन्ने छ, तर निमित्त धूमकेतु आदि उल्का उत्पातको दर्शन भएर त्यसको शान्ति गुरु-शुक्रको अस्तमा पनि गर्न बाधा पर्दैन । उदाहरण-

शान्तिकर्मणि कुर्वीत रोग नैमित्तिके तथा ।

गुरु-भार्गव मौढ्येऽपिदोषस्तत्र न विद्यते ॥३४॥

हवन गर्ने मुहूर्त-

सूर्यभात्त्रिभिरे चान्द्रे सूर्यविच्छुक्रपङ्गवः ।
चन्द्रारेज्यागुशिखिनो नेष्टा होमाहुतिः खले ॥३५॥

अर्थ- सूर्यको नक्षत्रबाट तीन-तीन नक्षत्रमा क्रमशः सूर्य, बुध, शुक्र, शनि, चन्द्र, मंगल, गुरु, राहु र केतु हवनमा दिइएको आहुतिका भागी हुन्छन् । यसको तात्पर्य हो- सूर्य जुन नक्षत्रमा रहन्छन् त्यसबाट तीन नक्षत्रमा दिइएको आहुति सूर्यलाई प्राप्त हुन्छ, त्यसपछिका तीन नक्षत्रमा दिइएको आहुति बुधलाई, त्यसपछिका तीनमा शुक्रलाई, फेरि तीनमा मंगललाई, त्यसपछिको तीनमा गुरुलाई र त्यसपछिको तीनमा राहुलाई र त्यसपछिको तीनमा केतुलाई प्राप्त हुन्छ ।

पापग्रहले युक्त नक्षत्रमा हवनको आहुति अशुभ मानिन्छ । अतः शुभ ग्रहका नक्षत्रमा नै हवन गरे उत्तम हुनेछ ॥ ३५ ॥

सूर्यको नक्षत्रदेकि होमाहुति चक्र-

नक्षत्र स.	३	३	३	३	३	३	३	३	३
ग्रह	सू.	बु.	शु.	श.	चं.	मं.	बु.	रा.	के.
हवनको फल	मुखको नाश	बुद्धिको बुद्धि	सम्पत्ति प्राप्ति	धनक्षय, राजभङ्ग	खेतीको नाश	अग्नि भय	मनोरथसिद्धि	हानि	दुर्भिक्ष, मरण, रा. भं.

हवनमा अग्निवासको विचार र फल

सैका तिथिर्वारयुता कृताप्ता शेषे गुणेऽभ्रे भुवि वह्निवासः ।

सौख्याय होमे शशियुग्मशेषे प्राणार्थनाशौ दिवि भूतले च ॥३६॥

अर्थ- तिथिमा एक जोडी त्यसमा दिनको संख्या अर्थात् रविवार देखि लिएर इच्छित वारको संख्या जोड्नु र योगफलमा चारले भाग दिनु । भाग दिएर यदि शेष तीन वा शून्य भए अग्निको निवास भूमिमा हुन्छ । त्यस दिन हवन गर्नाले शुभ फल प्राप्त हुन्छ । यदि शेष एक र दुइ रह्यो भने क्रमशः स्वर्ग र पातालमा अग्निको निवास जान्छ । त्यसमा हवन गरे धन र जीवन दुवैको नाश हुन सक्छ ॥ ३६ ॥

नवान्न भक्षण मुहूर्त-

नवान्नं स्याच्चरक्षिप्रमृदुभे सत्तनौ शुभम् ।

विना नन्दा-विषघटी-मधु-पौषाऽर्कि-भूमिजान् ॥३७॥

अर्थ- चरसंज्ञक, क्षिप्रसंज्ञक र मृदुसंज्ञक नक्षत्रमा नन्दा १/६/११ तिथिलाई तथा विषघटीलाई (जुन विवाह प्रकरणको सैतालिसौं श्लोकमा कहिने छ) चैत्र र पौष महीना, शनि र मंगलवारलाई छोडेर अन्य तिथि, महीना, दिनमा नवान्न अर्थात् नयाँ अन्नको भोजन गर्नु शुभ फलदायक रहने छ ॥ ३७ ॥

डुङ्गा बनाउने मुहूर्त-

याम्यत्रयविशाखेन्द्रसार्पपित्र्येशभिन्नभे ।

भृग्वीज्यार्कदिने नौकाघटनं सत्तनौ शुभम् ॥३८॥

अर्थ- भरणीवाट तीन नक्षत्र भ०, कृ०, रो० विशाखा, ज्येष्ठा, अश्लेषा, मघा, आर्द्रा- यी आठ नक्षत्रलाई छाडेर अन्य सम्पूर्ण नक्षत्रमा शुक्र, गुरु र रविवारमा ढुङ्गा बनाउन आरम्भ गर्नु शुभ हुनेछ ॥ ३८ ॥

वीर-साधन र अभिचार कार्यको मुहूर्त-

मूलार्द्राभरणीपित्र्यमृगे सौम्ये घटे तनौ ।
सुखे शुक्रेऽष्टमे शुद्धे सिद्धिर्वीराभिचारयोः ॥३९॥

अर्थ- मूल, आर्द्रा, भरणी, मघा र मृगशिरा नक्षत्रमा, कुम्भ लग्नमा बुध रहेमा शुक्र लग्नवाट चतुर्थ स्थानमा छ र लग्नवाट आठौं स्थानमा शुद्ध अर्थात् ग्रहरहित छ भने वीर वेताल आदिको साधना र सिद्धि, अभिचार अर्थात् अर्कालाई व्यर्थ काट दिनु फेरि मन्त्र तन्त्रादि द्वारा मारण, मोहन, उच्चाटन कर्मको सिद्धि प्राप्त हुन सक्तछ ॥ ३९ ॥

रोग-मुक्त व्यक्तिले स्नान गर्ने मुहूर्त-

वयन्त्यादितिध्रुवमघाऽनिलसार्पधिष्ण्ये
रिक्ते तिथौ चरतनौ विकबीन्दुवारे ।
स्नानं रुजा विरहितस्य जनस्य शस्तं
हीने विधौ खलखगैर्भवकेन्द्रकोणे ॥४०॥

अर्थ- रेवती, पुनर्वसु, ध्रुवसंज्ञक, मघा, स्वाती, अश्लेषा- यी नौ नक्षत्रलाई छाडेर अन्य सबै नक्षत्रमा, रिक्ता (४/९/१४) तिथिमा, चर (मेष, कन्या, तुला) लग्नमा शुक्र र सोमलाई छाडी अन्य वार (रवि, मंगल, बुध, गुरु, शनि) मा चन्द्रमा हीन वा दुष्ट स्थानमा छ भने वा लग्नवाट एघारौं, केन्द्र (१/४/७/१०), कोण (९/५) स्थानमा पापग्रह छ भने रोगवाट मुक्त मनुष्यले स्नान गरे उत्तम हुन्छ ॥ ४० ॥

शिल्प-विद्या जान्ने मुहूर्त-

मृदु-ध्रुव-क्षिप्र-चरे ज्ञे गुरौ वा खलग्नगे ।
विधौ ज्ञजीववर्गस्थे शिल्पविद्या प्रशस्यते ॥४१॥

अर्थ- मृदुसंज्ञक, क्षिप्रसंज्ञक, चरसंज्ञक नक्षत्रमा, बुध वा बृहस्पति लग्न वा दसौं स्थानमा छ र चन्द्रमा बुध वा बृहस्पतिको षड्वर्गमा छन् भने शिल्प-विद्या (चित्रकारी, नक्शा, आदि) आरम्भ गरे सफलता पाइने छ ॥ ४१ ॥

सन्धिकर्मको मुहूर्त-

सुरेज्यमित्रभाग्येषु चाष्टम्यां तैतिले हरौ ।
शुक्रदृष्टे तनौ सौम्यवारे सन्धानमिष्यते ॥४२॥

अर्थ- अनुराधा र पूर्वाफाल्गुनी नक्षत्रमा अष्टमी वा द्वादशी तिथि वा तैतिलकरणमा लग्नलाई शुक्रले देखोस् र शुभग्रहको दिन पारेर परस्पर मैत्री र सन्धिकर्म गरे सफल हुनेछ ॥ ४२ ॥

दिव्य परीक्षा मुहूर्त-

त्यक्त्वाऽष्टभूतशनिविष्टिकुजान् जनुर्भ-
मासौ मृतौ रविविधू अपि भानि नाड्याः ।
द्व्यङ्गे चरे तनुलवे शशिजीवतारा-
शुद्धौ करादितिहरीन्द्रकपे परीक्षा ॥४३॥

अर्थ- अष्टमी र चतुर्दशी तिथि, शनि- मंगलवार, भद्रा, जन्म-नक्षत्र, जन्म महीना, लग्नबाट आठौं स्थानमा सूर्य र चन्द्रमालाई तथा त्यस व्यक्तिको नाडीको नक्षत्रलाई छाडेर द्विस्वभाव (मि०, कन्या०, धनु र मीन) वा चर (मेघ, कन्या, तुला, मकर) राशिको लग्न र उसकै नवांशमा चन्द्रमा, तारा र बृहस्पतिको शुद्धि छ भने हस्त, पुनर्वसु, श्रवण, ज्येष्ठ, शतभिषा यी नक्षत्रमा परीक्षा अर्थात् पाप गरेको र चोरेको शंका सन्देहमा त्यस व्यक्तिको जाँचको लागि आगोमा रातो पारेको धातुको वस्तुले गरिने परीक्षाको विधान शुभ मानिन्छ ॥ ४३ ॥

सबै शुभकर्ममा सामान्य लग्नशुद्धि-

व्याष्टशुद्धोपचये लग्नगे शुभदृग्युते ।
चन्द्रे त्रिषड्दशायस्थे सर्वारम्भः प्रसिद्ध्यति ॥४४॥

अर्थ- काम गर्ने मानिसको जन्मलग्नदेखि वा जन्म राशिदेखि उपचय ३/६/१०/११ राशिमा लग्न छ भने अथवा लग्नदेखि बाह्रौं र आठौं स्थान शुद्ध (ग्रहहीन) छ भने अनि लग्नमा शुभग्रहको दृष्टि अथवा योग छ भने तथा चन्द्रमा लग्नबाट ३/६/१०/११ स्थानमा छ भने यस्तो योगमा शुभ कार्य प्रारम्भ गरे शुभ फलदायक हुन्छ ॥ ४४ ॥

नक्षत्र भेदले रोगारम्भ हुने फल-
 स्वातीन्द्र-पूर्वा-शिव-सार्प-भे मृति-
 ज्वरेऽन्त्यमैत्रे स्थिरता भवेद्भुजः ।
 याम्यश्रवोवारुणतक्षभे शिवा
 घसा हि पक्षो द्व्यधिपार्कवासवे ॥४५॥
 मूलाग्निदास्रे नव पित्र्यभे नखा
 बुध्न्यार्यमेज्यादितिधातृभे नगाः ।
 मासोऽब्जवैश्वेऽथ यमाहिमूलभे
 मिश्रेशपित्र्ये फणिदंशने मृतिः ॥४६॥

अर्थ- स्वाती, ज्येष्ठ तीनै पूर्वा, आर्द्रा र अश्लेषा- यी सात नक्षत्रमा जसलाई जरो आउँछ, त्यो अवश्य मर्दछ । रेवती अनुराधा- यी दुइ नक्षत्रमा जरो आयो भने रोगीको स्थिरता हुनेछ अर्थात् रोग धेरै दिनसम्म आराम हुने छैन । भरणी, श्रवण, शतभिषा र चित्रा- यी चार नक्षत्रमा जरो आए ११ दिनसम्म रोग रहिरहने छ । मूल, कृत्तिका र अश्विनी- यी तीन नक्षत्रमा नौ-नौ दिनसम्म रोग रहला । मघामा बीस दिनसम्म, उत्तराभाद्र-उत्तराफाल्गुनी, पुष्य, पुनर्वसु र रोहिणी- यी पाँच नक्षत्रमा सात दिनसम्म रहन्छ र मृगशिरा, उत्तराषाढा- यी दुइ नक्षत्रमा जरो आयो भने एक महीनासम्म रहने छ ।

भरणी, अश्लेषा, मूल मिश्रसंज्ञक, आर्द्रा, मघा- यी सात नक्षत्रमा यदि सर्पले टोक्यो भने त्यस व्यक्तिको अवश्य मृत्यु हुनेछ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

रोगको प्रारम्भमै झट्ट मृत्यु हुने योग-

रौद्राहिशाक्राम्बुपयाम्यपूर्वाद्विदैववस्वग्निषु पापवारे ।
 रिक्ताहरिस्कन्ददिने च रोगे शीघ्रं भवेद्रोगिजनस्य मृत्युः ॥४७॥

अर्थ- आर्द्रा, अश्लेषा, ज्येष्ठ, शतभिषा र भरणी- तीनै पूर्वा, विशाखा, धनिष्ठा, कृत्तिका- यी एघार नक्षत्रमा पाप (रवि, मंगल, शनि) वारमा ४/९/१४/१२/६ यी तिथिमा अर्थात् उपरोक्त नक्षत्र, वार, तिथि- तीनैको योगमा यदि रोग आरम्भ भएको छ भने त्यस रोगीको मृत्यु शीघ्र हुनेछ ॥ ४७ ॥

प्रेतक्रिया र पंचकमा त्याज्य कृत्य-

क्षिप्राहिमूलेन्दुहरीशवायुभे प्रेतक्रिया स्याज्झषकुम्भगे विधौ ।

प्रेतस्य दाहं यमदिग्गमं त्यजेच्छय्यावितानं गृहगोपनादि च ॥४८॥

अर्थ- क्षिप्रसंज्ञक, अश्लेषा, मूल, मृगशिरा, श्रवण, आर्द्रा र स्वाती- यी नौ नक्षत्रमा प्रेतको क्रिया अर्थात् मरणोपरान्त उत्तम गति प्राप्त गर्नका लागि गरिने श्राद्ध आदि क्रिया उत्तम मानिन्छ ।

चन्द्रमा जब कुम्भ र मीनमा अर्थात् धनिष्ठा नक्षत्रको उत्तरार्ध देखि रेवती नक्षत्रसम्म रहन्छ भने त्यस प्रेत (मुर्दा) को दाह-क्रिया, दक्षिण दिशाको यात्रा, खाट, चौकी, चटाई आदि बनाउनु, घर छाड्नु- यी सबै काम त्याग्नु पर्दछ ॥ ४८ ॥

बाल्ने दाउदा राख्ने मुहूर्त-

सूर्यक्षाद्रिसभैरधःस्थलगतैः पाको रसैः संयुतः

शीर्षे युग्ममितैः शवस्य दहनं मध्ये युगैः सर्पभीः ।

प्रागाशादिषु वेदभैः स्वसु हृदां स्यात्सङ्गमो रोगभीः

क्वाथादेः करणं सुखं च गदितं काष्ठ्यदि-संस्थापनम् ॥४९॥

अर्थ- बाल्नका लागि दाउरा जम्मा पारेर राख्न सूर्य नक्षत्रदेखि मुहूर्तको विचार यस प्रकार गर्नुपर्दछ- सूर्य-नक्षत्रदेखि छ नक्षत्र मचान चक्रको तलतिर कल्पना गर्नु । ती नक्षत्रमा दाउरा आदि थन्क्याउनाले, ती दाउराले मीठो र स्वादिष्ट खाना बन्दछ र खाइन्छ । त्यसपछिको दुई नक्षत्र मचान वा टाँडको शिरमा कल्पना गर्नु । त्यसमा दाउरा जम्मा गर्नाले त्यस दाउराले मुर्दा पोलिन्छ या त्यो दाउरा मुर्दा पोल्ने काममै लाग्दछ । त्यस पछिका चार नक्षत्र मचानको माझमा कल्पना गर्नु । त्यसमा सर्पको डर बनिरहने छ । त्यसपछि चारैदिशाहरूमा चार-चार नक्षत्रको कल्पना गर्नु- जसमा पूर्वका चार नक्षत्रमा मित्रको आगमन होला । दक्षिणका चार नक्षत्रमा रोग-भय रहला । अग्नि पश्चिमका चार नक्षत्रमा काढा (क्वाथ) आदि पकाइने छ । अग्नि उत्तरका चार नक्षत्रमा सुख-शान्ति प्राप्त हुनेछ । यो विज्ञ दैवज्ञको मत हो ।

यस श्लोकको तात्पर्य हो- सूर्य जुन नक्षत्रमा छ, त्यसबाट अगाडिका छ नक्षत्र, बीचका चार नक्षत्र र पछाडिका चार नक्षत्र दाउरा राख्नमा शुभ मानिन्छन् । अब प्रत्येक नक्षत्रको फल चक्रमा हेरे स्पष्ट हुन्छ ॥ ४९ ॥

सूर्यको नक्षत्रदेखि काष्ठस्थापन चक्र-

नक्षत्र	६ अधः	२ शीर्षे	४ मध्ये	४ पूर्वे	४ याम्ये	पश्चिमे	४ उत्तरे
फल	स्वादिष्टपा. शुभ	शवदाह अशुभ	सर्पमय अशुभ	मित्रलङ्गम शुभ	रोगमय अशुभ	क्वाथ अशुभ	सुख शुभ

त्रिपुष्कर र द्विपुष्कर योग-

भद्रा-तिथी रविजभूतनयार्कवारे

द्वीशार्यमाजचरणादितिवह्निवैश्वे ।

त्रैपुष्करो भवति मृत्युविनाशवृद्धौ

त्रैगुण्यदो द्विगुणकृद्वसुतक्षचान्द्रे ॥५०॥

अर्थ- शनि, रवि र मंगलवारमा, विशाखा, उत्तराफाल्गुनी, पूर्वाभाद्र, पुनर्वसु, कृत्तिका र उत्तराषाढा नक्षत्र तथा भद्रा २/७/९२ तिथि भए तीनै (तिथि, वार, नक्षत्र) को योगले त्रिपुष्कर योग हुन्छ । यो त्रिपुष्कर योग मृत्यु, विनाश र वृद्धिमा त्रिगुण फल दिने हुन्छ । यस योगमा एक मरे त्यस घरमा तीन व्यक्तिको मृत्यु हुनेछ । कुनै एक वस्तु नाश भए तीन वस्तु नष्ट हुनेछ र कुनै प्रकारको लाभ भए त्यो तीन दोवर लाभ हुनेछ । यसै गरी धनिष्ठा, चित्रा र मृगशिरा नक्षत्रमा शनि, मंगल, रवि दिन र भद्रा २/७/९२ भए द्विपुष्कर योग बन्दछ । यो मृत्यु, विनाश र वृद्धिमा दोवर फलदाता मानिन्छ ॥ ५० ॥

पुतला दाहमा वर्जित समय-

शुक्रारार्किषु दर्शभूतमदने नन्दासु तीक्ष्णोग्रभे

पौष्णे वारुणभे त्रिपुष्करदिने न्यूनाधिमासेऽयने ।

याम्येऽब्दात्परतश्च पातपरिधे देवेज्यशुक्रास्तके

भद्रा-वैधृतयोः शवप्रतिकृतेर्दाहो न पक्षे सिते ॥५१॥

अर्थ- शुक्र, मंगल, शनिवारमा; आँसी, चतुर्दशी र त्रयोदशी अनि नन्दा १/६/९९ तिथिमा; तीक्ष्णसंज्ञक, उग्रसंज्ञक, रेवती, शतभिषा नक्षत्रमा र त्रिपुष्कर योगमा; क्षयमास र अधिक-मासमा, एक वर्षपछि दक्षिणायनमा पनि, व्यतीपात र परिध योगमा, गुरु-शुक्रको अस्त समयमा, भद्रा र वैधृति योगमा अनि शुक्लपक्षमा शव (मुर्दा) को पुतला प्रतिकृति बनाएर दाह गर्नु निषेध छ, नगर्नु ॥ ५१ ॥

पुतला दाह गर्ने व्यक्तिलाई शुभाशुभ समय-

जन्मप्रत्यरितारयोर्मृतिसुखान्त्येऽब्जे च कर्तुर्न सन्

मध्यो मैत्रभगादितिध्रुवविशाखाद्व्यङ्घ्रिभे ज्ञेऽपि च ।

श्रेष्ठोऽर्केज्यविधोर्दिने श्रुतिकरस्वात्यधिपुष्ये तथा
त्वाशौचात्परतो विचार्यमखिलं मध्ये यथासम्भवम् ॥५२॥

अर्थ- प्रेत-क्रिया गर्ने कर्त्ताको जन्म र पाँचौं तारामा तथा कर्त्ताको जन्मराशिदेखि चन्द्रमा ४/८/१२ स्थानमा छ भने पुतला दाह गर्ने कर्त्ताको लागि अशुभ हुन्छ ।

अनुराधा, पूर्वाफाल्गुनी, पुनर्वसु, ध्रुवसंज्ञक, विशाखा, मृगशिरा, चित्रा र धनिष्ठा नक्षत्र एवं बुधवार पुतला-दाह मध्यम मानिएको छ ।

रविवार, बृहस्पतिवार र सोमवार तथा श्रवण, हस्त, स्वाती, अश्विनी र पुष्य नक्षत्रमा पुतला-दाह उत्तम मानिएको छ ।

यो पुतला-दाहको सम्बन्धमा जुन समय शुद्धि कहिएको छ, त्यो सबै (५१-५२ श्लोकोक्त) आशौचको पछि विचार गर्नुपर्दछ । आशौच अर्थात् जुठेभित्र नै पुतला-दाह गर्नु छ भने त्यसबखत जस्तो सम्भव वा अनुकूल पर्दछ, त्यस्तै गर्नुपर्दछ, किनभने जुठे भित्र समय शुद्धि आवश्यक मानिन्छ ॥ ५२ ॥

अभुक्त-मूलको आर्षप्रमाण-

अभुक्तमूलं घटिकाचतुष्टयं ज्येष्ठान्त्यमूलादिभवं हि नारदः ।

वसिष्ठ एकद्विघटीमितं जगौ बृहस्पतिस्त्वेकघटीप्रमाणकम् ॥५३॥

अर्थ- देवर्षि नारदले ज्येष्ठ नक्षत्रको अन्तिम चार घडी र मूल नक्षत्रको प्रथम चार घडी- दुवै जोरेर आठ घडीलाई अभुक्त मूल मानेका छन् । वसिष्ठ ऋषिले ज्येष्ठको अन्तिम दुइ घडी र मूलको आदिको दुइ घडी मिलाएर चार घडीलाई अभुक्त-मूल मानेका छन् । तर गुरु बृहस्पतिले ज्येष्ठको अन्तिम आधा घडी र मूलको आदिको आधा घडी मिलाएर जम्मा एक घडी मात्र अभुक्त-मूल हुन्छ भनेका छन् ॥ ५३ ॥

अन्यको मतमा अभुक्त-मूलको प्रमाण र आवश्यकता-

अथोचुरभ्ये प्रथमाष्टघट्या मूलस्य शाक्रान्तिमपञ्च नाड्यः ।

जातं शिशुं तत्र परित्यजेद्वा मुखं पितास्याष्टसमा न पश्येत् ॥५४॥

अर्थ- अन्य आचार्यको मत यस्तो छ- मूल नक्षत्रको प्रथम आठ घडी र ज्येष्ठको अन्तिम पाँच घडी जम्मा तेह्र घडी अभुक्त-मूल हुन्छ ।

त्यो अभुक्त-मूलमा जन्मेका बालक-बालिका दुवैलाई त्यागिदिनु उचित छ । यदि स्नेहले त्याग्न नसके त्यसका माता-पिताले त्यो अभुक्त-मूलमा जन्मेको बालकको आठ वर्ष महीना र दिनसम्म मुख नहेर्नु । यस विषयमा देवर्षि नारदको कथन छ-

अभुक्तमूलजं पुत्रं कन्यामपि परित्यजेत् ।

अथवाऽष्टाब्दकं तातस्तन्मुखं न विलोकयेत् ॥ ५४ ॥

मूल-अश्लेषा नक्षत्रमा जन्मको फल-

आद्ये पिता नाशमुपैति मूलपादे द्वितीये जननी तृतीये ।

धनं चतुर्थोऽस्य शुभोऽथ शान्त्या सर्वत्र सत्स्यादहिभेविलोमम् ॥५५॥

अर्थ- मूल नक्षत्रको पहिलो पाउमा जन्म भए त्यसका पिताको नाश हुनेछ । दोस्रो पाउमा बालकको जन्म भए आमालाई कष्ट दिन्छ । तेस्रो पाउमा धनको नाश पाईन्छ । मूल नक्षत्रको चतुर्थ पाऊ शुभ र लाभदायक मानिएको छ । मुख्य कुरा- मूलको चतुर्थ चरणमा जन्मेको अशुभ हुँदैन । मूल-शान्ति गरिदिए सर्वत्र नै शुभ हुनेछ ।

अश्लेषा नक्षत्रमा यसको ठीक विपरीत जान्नुपर्दछ । अश्लेषाको पहिलो पाऊ शुभ, दोस्रो पाऊ धननाश, तेस्रो पाऊ माताको हानि र चौथो पाऊमा पिताको नाश सम्भव छ ॥ ५५ ॥

मूल नक्षत्रको निवास-

स्वर्गे शुचिप्रौष्ठपदेषमाद्ये भूमौ नभःकार्तिकचैत्रपौषे ।

मूलं ह्यधस्तात्तु तपस्यमार्गवैशाखशुक्रेष्वशुभं च तत्र ॥५६॥

अर्थ- आषाढ, भाद्र, आश्विन र माघ- यी चार महीनामा मूलको निवास स्वर्गमा रहन्छ । श्रावण, कार्तिक, चैत्र र पौष- यी चार महीना मूल पृथ्वीमा रहन्छ । फाल्गुन, मार्गशीर्ष, वैशाख र ज्येष्ठ - यी चार महीना मूल पातालमा रहन्छ । मूल जहाँ रहन्छ, त्यहीँ नै अशुभ फल दिने मानिन्छ ।

यस कथनले सिद्ध हुन आउँछ- कार्तिक, चैत्र र पौष, श्रावण- यी चार महीनामा मूल नक्षत्रमा जन्म भएको भए त्यसलाई मूलको दोष लाग्दछ । शेष आठ महीनामा मूल नक्षत्रमा जन्म भए पनि कुनै दोष लाग्दैन । अतः श्रावण, कार्तिक, चैत्र र पौष- यी चार महीनामा जन्म भए मूल-शान्ति विशेष रूपमा र राम्ररी गर्नु आवश्यक छ । मानिएको पनि छ- भूमिष्ठं दोषबलं स्वल्पमन्यत्रसांस्थितम् ॥ ५६ ॥

सन्तानको जन्ममा निषिद्ध समय-

गण्डान्तेन्द्रभशूलपातपरिघव्याघातगण्डावमे

संक्रान्तिव्यतिपातवैधृतिसिनीवालीकुहूदर्शके ।

वज्रे कृष्णचतुर्दशीषु यमघण्टे दग्धयोगे मृतौ

विष्टौ सोदरभे जनिर्न पितृभे शस्ता शुभा शान्तितः ॥५७॥

अर्थ- गण्डान्तमा तिथि, नक्षत्र र लग्न- (यिनको गण्डान्त विवाह प्रकरणको त्रितालिसौं श्लोकमा कहिनेछ ।) ज्येष्ठ नक्षत्रमा शूल योग, पात-महापात, परिघ,

व्याघात र गण्डयोगमा, तिथिक्षयमा अर्थात् सूर्योदयको वेलामा नपर्ने तिथि । संक्रान्तिको दिनमा, व्यतीपात र वैधृति योगमा, सिर्नावाली र कुहू दुवै अमावास्यामा, वज्रयोगमा, कृष्णपक्षको चतुर्दशी तिथिमा, यमघण्ट- 'मघा विशाखा, शिवमूल वह्नि'- योगमा, दग्ध- 'सूर्येश पंचाग्नि' योगमा, मृत्यु- 'द्वीशात्तोयात्' योगमा, भद्रामा, सहोदर दाजु वा बहिनीको जन्म नक्षत्रमा र माता-पित्तको जन्म नक्षत्रमा कसैको पनि जन्म हुनु अशुभ कहिएको छ । तर शान्ति-स्वस्ति गरिदिए कुनै पनि अशुभ हुँदैन ॥ ५७ ॥

नक्षत्रहरूको तारा-

त्रित्र्यङ्गपञ्चाग्निकुवेदवह्नयः शरेषुनेत्राश्विशरेन्दुभूकृताः ।

वेदाग्निरुद्राश्वियमाग्निवह्नयोऽध्ययः शतं द्विद्विरदा भतारकाः ॥५८॥

अर्थ- आश्विनीको तीन, भरणीको तीन, कृत्तिकाको छ, रोहिणीको पाँच, मृगशिराको तीन, आर्द्राको एक, पुनर्वसुको चार, पुष्यको तीन, अश्लेषाको पाँच, मघाको पाँच, पूर्वाफाल्गुनीको दुइ, उत्तराफाल्गुनीको दुइ, हस्तको पाँच, चित्राको एक, स्वातीको एक, विशाखाको चार, अनुराधाको चार, ज्येष्ठको तीन, मूलको एघार, पूर्वाषाढाको दुइ, उत्तराषाढाको दुइ, अभिजित्को तीन, श्रवणको तीन, धनिष्ठाको चार, शतभिषाको सय, पूर्वाभाद्रको दुइ, उत्तराभाद्रको दुइ र रेवतीको बत्तीस तारा मानिन्छन् ॥ ५८ ॥

प्रत्येक नक्षत्रको आकृति अर्थात् स्वरूप-

अश्व्यादिरूपं तुरगास्ययोनिक्षुरोऽन एणास्यमणिर्गृहं च ।

पृषत्कचक्रे भवनं च मज्जः शय्या करो मौक्तिकविद्रुमं च ॥५९॥

तोरणं बलिनिभं च कुण्डलं सिंहपुच्छगजदन्तमज्जकाः ।

त्र्यस्रि च त्रिचरणाभमर्दलौ वृत्तमज्जयमलाभर्दलाः ॥६०॥

अर्थ- आश्विनी नक्षत्रको स्वरूप घोडाको मुख जस्तो, भरणीको स्वरूप योनि जस्तो, कृत्तिकाको रूप छुरा जस्तो, रोहिणीको शकट अर्थात् गोरू-गाडा जस्तो, मृगशिराको रूप हरिणको अनुहार जस्तो, आर्द्राको स्वरूप मणिको जस्तो, पुनर्वसुको स्वरूप घरको जस्तो पुष्यको रूप बाण जस्तो, अश्लेषाको रूपचक्र जस्तो, मघाको रूप घरको समान, पूर्वाफाल्गुनीको मचान वा टाढ जस्तो, उत्तरा फाल्गुनीको शय्या वा खाटको समान, हस्ताको रूप हात जस्तो, चित्राको स्वरूप मोतीको दाना जस्तो, स्वातीको रूप भूग जस्तो, विशाखाको स्वरूप तोरण जस्तो, अनुराधाको रूप भातको थुप्रोसमान, ज्येष्ठको रूप कुण्डल जस्तो, मूलको रूप सिंहको पुछर जस्तो, पूर्वाषाढाको रूप हात्तीको दाँत जस्तो, उत्तराषाढाको रूप अग्लो मचान जस्तो, अभिजित्को त्रिकोणको समान, श्रवणको वामन भगवान जस्तो, धनिष्ठाको मदंग समान, शतभिषाको

वृत्त-गोलाकार, पू० भाद्रको मन्थान जस्तो । उ० भाद्रको यमल (जोरिएको मानिस) जस्तो, रेवतीको स्वरूप मृदंग समान छ ॥ ५९-६० ॥

नक्षत्र	तारा	स्वरूप	जाति	रागांत्यति		नष्टाक्षी		यात्रादोहदानि
अश्वि.	३	अश्वमु.	वैश्य	दिनानि	दानानि	संज्ञा	फल	तण्डुल-माप
				९	ब्रा.भोजन	मन्द	बल्लले लाम	
भरणी	३	योनि	चांडाल	११	गौ.अन्न	मध्य	दुरे श्रवण	तिल-तण्डुल
कृत्ति.	६	दुरा	ब्रा०	९	स्वर्ग	स्वक्ष	अलाभ	माप
रोहि.	५	शकट	शुद्र	७	घृत	अन्ध	शीघ्रलाभ	गव्य दधि
मृग.	३	मृगास्य	कृषक	३०	तिल	मन्द	य.ला.	गोधृत
आर्द्रा	१	भाणि	क्रूर	मरण	गां०	मध्य	दू.श्र.	दुग्ध
पुन.	४	गृही	वैश्य	७	पित्तल	मुलो	अला.	हरिणमांस
पुष्य	३	शर	क्षत्रिय	७	तेल	अन्ध	शी.ला.	मृगा रक्त
श्लेषा	५	चक्र	चांडाल	मरण	गौ.अज.	मन्द	य.ला.	पायस
मघा	५	भवन	शुद्र	२०	वस्त्र-घृत	मध्य	दू.श्र.	चाप मांस
पू.फ.	२	मंघ	ब्रा०	मरण	भोजन	स्वक्ष	अला.	मृग मांस
उ.फ.	२	शय्या	क्षत्री	७	अन्न	अन्ध	शी.ला.	शशक मांस
हस्त	५	हस्त	वैश्य	२५	तिल	मन्द	य.ला.	साखी तण्डुल
चित्रा	१	भक्ता	कृषक	११	दूध	मध्य	दू.श्र.	प्रियङ्गु
स्वाती	१	मृगा	क्रूर	मरण	गोधृत	स्वक्ष	अला.	अपूप
विशा.	४	तारण	चांडाल	१५	गौ.सोना	अन्ध	शी.ला.	पक्षि मांस
अनु.	४	बलि	शुद्र	स्थिरता	गोधृत	मन्द	य.ला.	मुन्दर फल
ज्येष्ठ	३	कुण्डल	कृषक	मरण	तिल	मध्य	दू.श्र.	कर्म मांस
मूल	११	सिपुच्छ	क्रूर	९	चाँदी	स्वक्ष	अला.	सारिक मांस
पू.पा.	२	गजदन्त	ब्रा०	मरण	गौ.मांती	अन्ध	शी.ला.	गोह मांस
उ.पा.	२	मंज	क्ष०	३०	भोजन	मन्द	य.ला.	शल्य मांस
श्रव.	३	वामन	चा०	११	श्रीफल	स्वक्ष	अला.	खिचरी
धनि.	४	मृदंग	कृषक	१५	बोडा-अन्न	अन्ध	शी.ला.	मृगको लड्डू
शत.	१००	वृत्त	क्रूर	११	भोजन-अन्न	मन्द	य.ला.	यव चूर्ण
पू.भा.	२	मंघ	ब्रा०	मरण	भोजन	मध्य	दू.श्र.	मत्स्य-अन्न
उ.भा.	२	यमल	क्ष.	७	अन्न	स्वक्ष	अला.	अनेक अन्न
रेवती	३२	मृदंग	शुद्र	स्थिरता	वृष	अन्ध	शी.ला.	दही-भात

बगैचा, जलाशय र देवताको प्रतिष्ठ्य मुहूर्त-

जलाशयारामसुरप्रतिष्ठा सौम्यायने जीवशशाङ्कशुक्रे ।

दृश्ये, मृदुक्षिप्रचरध्रुवै स्यात्पक्षे सिते स्वर्क्षतिथिक्षणे वा ॥६१॥

रिक्तारवर्ज्ये दिवसेऽतिशस्ता शशाङ्कपापैस्त्रिभवाङ्गसंस्थैः ।

व्यन्त्याष्टगैः सत्खचरैर्मृगेन्द्रे सूर्यो घटे को युवतौ च विष्णुः ॥

शिवो नृयुग्मे द्वितनौ च देव्यः क्षुद्राश्चरे सर्व इमे स्थिरर्क्षे ।

पुष्ये ग्रहा विघ्नपयक्षसर्पभूतादयोऽन्त्ये श्रवणे जिनश्च ॥६३॥

अर्थ- उत्तरायण अर्थात् मकर संक्रान्ति देखि मिथुन संक्रान्तिसम्मः चन्द्रमा र बृहस्पति उदित भएमा, मृदुसंज्ञक, क्षिप्रसंज्ञक, चरसंज्ञक र ध्रुवसंज्ञक नक्षत्रमा, शुक्लपक्षमा अथवा जुन देवताको स्थापना-प्रतिष्ठ्य गर्नु छ, उनै देवताको नक्षत्र, तिथि र मुहूर्तमा, रिक्ता ४/९/१४ र मंगललाई छाडेर अन्य तिथि, वार, लग्नदेखि ३/११/६ यी स्थानमा चन्द्रमा र पापग्रह (मंगल, शनि, रवि) रहेमा तथा ८/१२ लाई छाडेर अन्यान्य स्थानमा शुभग्रह (बुध, शुक्र, गुरु) रहेका वेलामा कूप, पोखरी, तलाऊ, बगैचा तथा देवताहरूको प्रतिष्ठ्य गर्नु शुभ मानिन्छ । सिंह लग्नमा सूर्यनारायाणको स्थापना र प्रतिष्ठ्य, कुम्भ लग्नमा ब्रह्माजीको स्थापना, मिथुन लग्नमा शिवजीको स्थापना, द्विस्वभाव (मि०, कन्या, धन र मीन) लग्नमा देवीहरूको स्थापना र चर (मेष, कन्या, तुला, मकर) लग्नमा क्षुद्र-चौंसट्टी योगिनी आदि देवताहरूको स्थापना गर्नु शुभ र उचित मानिन्छ । फेरि माथि उल्लिखित समस्त देवता र नभनिएका सबै देवताहरूको स्थापना स्थिर- वृष, सिंह, वृश्चिक र कुम्भ लग्नमा गरे शुभ फलदाता मानिन्छ ।

चन्द्रमा आदि आठ ग्रहहरूको स्थापना पुष्य नक्षत्रमा, गणेश, यक्ष, सर्प, भूत आदि देवताहरूको स्थापना रेवती नक्षत्रमा र जिन वा बुद्धको स्थापना श्रवण नक्षत्रमा गर्ने अनेक प्रमाणहरू प्राप्त हुनसक्तछन् ॥ ६१ ॥ ६३ ॥

इति नक्षत्रप्रकरण समाप्त ॥

३. संक्रान्ति प्रकरणम्

(यस्मा संक्रान्ति सम्बन्धि राश्ररी विचार गरिने हुनाले यसको नाम 'संक्रान्ति प्रकरण' भन्ने राखिएको हो । कुनै पनि ग्रह एक राशिबाट अर्को राशिमा जाने क्रमलाई नै संक्रान्ति भन्दछन् । यसै प्रकार प्रत्येक ग्रहका राशि-संचारलाई संक्रान्ति भन्न वा मात्र सकिन्छ । तर यहाँ अन्यान्य ग्रहहरूको विम्व सानू हुनाले संक्रान्तिकाल वा समय अत्यन्त थोरै रहन्छ । यसै हेतु अन्य ग्रहहरूको संक्रान्तिको चर्चा नगरेर केवल सूर्य संक्रान्तिको नै चर्चा गरिन्छ र सूर्य संक्रान्ति नै सवमा प्रसिद्ध पनि छ । किनभने सूर्य-विम्व धेरै ठूलो र विस्तृत छ । यसै हेतु यसको संक्रान्ति काल पनि अरू भन्दा बढी हुन्छ । अतः संक्रान्ति भन्नाले सूर्य संक्रान्ति नै सर्वतिर प्रसिद्ध मानिन्छ ।)

संक्रान्तिको नाम र त्यसको फल-

घोराऽर्कसंक्रमणमुग्ररवौ हि शूद्रान्
ध्वांक्षी विशो लघुविधौ च चरर्क्षभौमे ।
चौरान्महोदरयुता नृपतीन् ज्ञामैत्रे
मन्दाकिनी स्थिरगुरौ सुखयेच्च मन्दा ॥ १ ॥
विप्रांश्च मिश्रभमृगौ तु पशूंश्च मिश्रा ।
तीक्ष्णार्कजेऽन्त्यजसुखा खलु राक्षसी च ॥ २ ॥

अर्थ- उग्रसंज्ञक नक्षत्र अथवा रविवार यदि सूर्य संक्रान्ति परेको छ भने त्यस संक्रान्तिको नाम 'घोरा' हुन्छ र यो शूद्र जातिलाई सुख दिने मानिन्छ । अर्थात् यस मर्दानामा शूद्रहरू सुखी रहने छन् । लघुसंज्ञक नक्षत्र वा सोमवारको दिन 'ध्वांक्ष' नामको संक्रान्ति हुन्छ; यो वैश्यलाई सुख दिने मानिन्छ । चरसंज्ञक नक्षत्र वा मंगलवारमा 'महोदरी' नामको संक्रान्ति हुन्छ । यो चोर-डाकूहरूलाई सुख दिने मानिन्छ । बुधवार वा मैत्रसंज्ञक नक्षत्रमा 'मन्दाकिनी' नामको संक्रान्ति हुन्छ । यो क्षत्रियहरूलाई सुख दिने मानिन्छ । स्थिर नक्षत्र वा बृहस्पतिवारमा 'मन्दा' नामको संक्रान्ति हुन्छ । यो ब्राह्मणहरूलाई सुख दिने मानिन्छ । मिश्रसंज्ञक नक्षत्र वा शुक्रवारमा 'मिश्रा' नामको संक्रान्ति हुन्छ र यसले पशुहरूलाई सुख दिन्छ । तीक्ष्णसंज्ञक नक्षत्र वा शनिवारमा 'राक्षसी' नामको संक्रान्ति हुन्छ । यसले चाण्डालादि अन्त्यजहरूलाई सुख दिन्छ ॥ १ ॥

संक्रान्तिको फल र अयनको विभाग-
 त्र्यंशे दिनस्य नृपतीन् प्रथमे निहन्ति ।
 मध्ये द्विजानपि विशोऽपरके च शूद्रान् ॥ २ ॥
 अस्ते निशाप्रहरकेषु पिशाचकादी-
 ब्रक्तञ्चरानपि नटान्पशुपालकांश्च ।
 सूर्योदये सकललिङ्गिजनं च सौम्य-
 याम्यायनं मकरकर्कटयोर्निरुक्तम् ॥ ३ ॥

अर्थ- जुन दिन सूर्य-संक्रान्ति हुन्छ, त्यसैको दिनभानलाई तीन भाग पारेर एकेक भागलाई त्रिभाग मान्नु र रात्रिमानलाई चार भाग पारेर चार प्रहर जान्नु ।

यदि दिनको प्रथम त्रिभागमा संक्रान्ति भए त्यो संक्रान्तिले क्षत्रियहरूको नाश गर्दछ । मध्य वा दोस्रो त्रिभागमा संक्रान्ति भए वैश्यवर्गलाई नाश पार्दछ । तेस्रो त्रिभागमा संक्रान्ति भए वैश्यलाई र सूर्यास्त समयको संक्रान्ति शूद्रहरूको नाश पार्दछ । यसै प्रकार रात्रिको प्रथम प्रहरमा यदि संक्रान्ति परेको छ भने पिशाचादिलाई र दोस्रो प्रहरमा परेको भए रात्रिचर अर्थात् 'निशां चरन्तीति निशाचर' पिशाच-राक्षसहरूलाई, अनि तेस्रो प्रहरमा नाच्ने नटुवाहरूलाई र चौथो प्रहरमा पशुपालक ग्वाला-अहीर, हिला जातिलाई नष्ट पार्दछ । ठीक सूर्योदयको अवसरमा हुने संक्रान्तिले सर्वलिङ्गी अर्थात् पाखण्ड, आदिलाई नष्ट पार्दछ ।

मकर र कर्क राशिको संक्रान्तिलाई क्रमशः उत्तर र दक्षिण अयन भन्दछन् । किनभने मकरमा उत्तरायण र कर्कमा दक्षिणायन हुन्छ । मकरदेखि मिथुनसम्म सूर्य रहँदा उत्तरायण र कर्कदेखि धनुसम्म दक्षिणायनको समय रहन्छ ॥ २ ॥ ३ ॥

वार-नक्षत्रको योगले नाम फल जात्रे स्पष्ट चक्र-

वार	नक्षत्र	नाम	फल
रवि	उग्र (तीनै पूर्वा, भ, म.)	घोरा	शूद्रलाई सुख
सोम	लघु (ह. पु. अभि, अश्वि)	ध्वांक्षी	वैश्यलाई सुख
मंगल	चर (स्वा. पु. श्र. ध. श.)	महोदरी	चोरलाई सुख
बुध	मैत्र (मृ. रे. चि. अनु.)	मन्दाकिनी	क्षत्रियलाई सुख
गुरु	स्थिर (३ उ. रो.)	मन्दा	विप्रलाई सुख
शुक्र	मिश्र (वि. कृ.)	मिश्रा	पशु-सुख
शनि	तीक्ष्ण (मू. आ. ज्ये. श्ले.)	राक्षसी	अन्यज-सुख

कालभेदले संक्रान्ति फल-

दिनको विभाग-	प्रथममा	द्वितीयमा	तृतीयमा	
फल	क्षत्रिय नाश	ब्राह्मण नाश	वैश्यनाश	
अस्तकालमा	शूद्रोको नाश			
रात्रिको प्रहर	प्रथममा	दोस्रोमा	तेस्रोमा	चौथोमा
फल	पिशाच नाश	राक्षस नाश	नट नाश	गोप नाश
सूर्योदयकालमा	पाखण्डीहरूको नाश			

राशिभेदले संक्रान्तिहरूको नाम-

षडशीत्याननं चापनृयुक्कन्याझषे भवेत् ।

तुलाजौ विषुवं विष्णुपदं सिंहालिगोघटे ॥ ४ ॥

अर्थ- धनु, मिथुन, कन्या र मीन राशिका संक्रान्तिको नाम 'षडशीति मुख' हो । अनि तुला र मेष राशिको संक्रान्ति 'विषुव' नामले जानिन्छ । त्यसपछि सिंह, वृश्चिक, वृष र कुम्भ राशिको संक्रान्तिको नाम 'विष्णुपद' हो ॥ ४ ॥

संक्रान्तिको पुण्यकाल-

संक्रान्तिकालादुभयत्र नाडिका पुण्या मताः षोडश षोडशोष्णगोः ।

निशीथतोऽर्वागपरत्र संक्रमे पूर्वापराहान्तिमपूर्वभागयोः ॥ ५ ॥

अर्थ- सूर्यको संक्रान्ति कालभन्दा पहिले र पछाडि सोह-सोह घडी पुण्यकाल मानिन्छ; अर्थात् सूर्यको संक्रान्तिमा जम्मा ३२ दण्ड पुण्यकाल रहन्छ । यदि आधा रात्रिको पहिले संक्रान्ति लाग्यो भने पूर्व-दिनको उत्तरार्धमा तथा आधा रातपछि संक्रान्ति लाग्यो भने आउने दिनको पूर्वार्धमा १६ दण्ड पुण्यकाल मानिन्छ ॥ ५ ॥

मध्यरात्रिमा संक्रान्तिको पुण्यकाल तथा अयन संक्रान्तिको विशेषता-

पूर्ण निशीथे यदि संक्रमः स्याद्दिनद्वयं पुण्यमथोदयास्तात् ।

पूर्व परस्ताद्यदि याम्यसौम्यायने दिने पूर्वपरे तु पुण्ये ॥ ६ ॥

अर्थ- यदि आधा रातको वेलामा संक्रान्ति पयो भने अगाडि र पछाडि दुवै दिन पुण्यकाल मानिन्छ ।

यदि सूर्योदयभन्दा पहिले 'रात्रिमा आधा रातपछि' याम्यायन अर्थात् कर्क संक्रान्ति पर्न गयो भने पहिलो दिनमा र सूर्यास्त पछि 'राति मध्यरात्रिको पहिले' उत्तरायण अर्थात् मकर संक्रान्ति पर्न गयो भने पछिल्लो वा आउने दिन पुण्यकाल मानिन्छ ॥ ६ ॥

सन्ध्याको प्रमाण र त्यसमा संक्रान्तिको विशेषता-

सन्ध्या त्रिनाडीप्रमिताऽर्कविम्बादधोदितास्तादध ऊर्ध्वमत्र ।

चेद्याम्यसौम्ये अयने क्रमात्स्तः पुण्यौ तदानीं परपूर्वघस्रौ ॥ ७ ॥

अर्थ- प्रातः आधा सूर्य विम्ब देखिनुभन्दा पहिले तीन घडी प्रातः सन्ध्या र आधा सूर्य-विम्ब अस्त भएपछि तीन घडी सन्ध्याकाल मानिन्छ ।

प्रातः सन्ध्या अर्थात् सूर्योदयभन्दा तीन घडी पहिले याम्यायन अर्थात् कर्क संक्रान्ति परेको छ भने पर अर्थात् आउने दिनमा पुण्यकाल मानिन्छ । सायं सन्ध्या अर्थात् सूर्यास्तपछि तीन घडीमा सौम्यायन अर्थात् मकर संक्रान्ति परेको छ भने पहिलो दिनमा नै पुण्यकाल मानिन्छ ॥ ७ ॥

संक्रान्तिको पुण्यकालमा विशेषता-

याम्यायने विष्णुपदे चाद्या मध्यास्तुलाजयोः ।

षडशीत्यानने सौम्ये परा नाड्योऽतिपुण्यदाः ॥ ८ ॥

अर्थ- दक्षिणायन अर्थात् कर्क र विष्णुपद २/५/८/११ राशिको संक्रान्तिमा पहिलेको १६ घडी बर्ता पुण्यप्रद मानिन्छ । तुला र मेषको संक्रान्ति मध्यवाला १६ घडी अर्थात् मध्य संक्रान्ति कालदेखि आठ घडी पहिले र आठ घडी पछि बढी पुण्यकालको समय मानिन्छ । षडशीतिमुख अर्थात् ३/६/९/१२ राशिको र उत्तरायण मकर संक्रान्तिमा मध्य संक्रान्ति पछिको १६ घडी विशेष पुण्यदाता मानिन्छ ॥ ८ ॥

सायन संक्रान्ति ज्ञान-

तथाऽयनांशाः खरसाहताश्च स्पष्टार्कगत्या विहता दिनाद्यैः ।

मेषादितः प्राक् चलसंक्रमाः स्युर्दाने जपादौ बहुपुण्यदास्ते ॥ ९ ॥

अर्थ- अयनांशलाई ६०ले गुणा गरेर स्पष्ट सूर्यको गतिले भाग दिएपछि जो दिन, घडी, पला लब्धि प्राप्त हुन्छ, मेषादि राशिको संक्रान्तिदेखि त्यत्ति नै दिनादि पहिले चल (सायन) संक्रान्ति हुन्छ । चल संक्रान्तिमा पनि जय-दान आदिको फल निरयण संक्रान्तिको बराबर नै मानिन्छ ॥ ९ ॥

द्रष्टव्य- उपरोक्त श्लोकमा अयनांशको आवश्यकता पर्दछ त्यसैले अयनांश निकाल्ने युक्ति पनि जान्नुहवस्-

शाकंभूनेत्र वेदोनं नन्दघ्नं दशभिर्हरेत् ।
लब्धाश्चायन लिप्ताः स्युस्तत्रार्कस्तु लवीकृतः ॥
त्रिकोण त्रिगुणो नखभक्तश्च विकला योजितास्ततः ।
कलिकाः षष्टिभक्तास्ते जायन्ते चापनांशकाः ॥

अर्थ- वर्तमान शकमा ४२९ घटाएर नौले गुणा गरी दसले भाग दिए पछि अयनको फल तयार हुन्छ । त्यसमा वर्तमान राश्यादि सूर्यको अंश बनाएर तीनले गुणा र बीसले भाग दिई लब्धि तुल्य विकला जोर्नु र कलामा साठिले भाग दिएपछि अयनांश बन्दछ ।

संक्रान्तिका उपयोगी सम-बृहत् जघन्य-संज्ञक नक्षत्र-

समं मृदुक्षिप्रवसुश्रवोऽग्निमघात्रिपूर्वास्त्रपभं, बृहत्स्यात् ।
ध्रुवद्विदैवादितिभं, जघन्यं सार्षाम्बुपार्द्रानिलशाक्रयाम्यम् ॥१०॥

अर्थ- मृदु संज्ञक, क्षिप्रसंज्ञक, धनिष्ठ, श्रवण, कृत्तिका, मघा, तीनै पूर्वा र मूल-यी पन्ध्र नक्षत्र 'सम-संज्ञक' कहिन्छन् ।

ध्रुवसंज्ञक, विशाखा र पुनर्वसु- यी ६ नक्षत्र 'बृहत्-संज्ञक' कहिन्छन् ।

अश्लेषा, शतभिषा, आर्द्रा, स्वाती, ज्येष्ठ र भरणी- यी छ नक्षत्र 'जघन्य-संज्ञक' कहिन्छन् ॥ १० ॥

नक्षत्र भेदले संक्रान्तिको मुहूर्त र फल-

जघन्यभे संक्रमणे मुहूर्ताः शरेन्दवो बाणकृता बृहत्सु ।
खरामसंख्याः समभै महर्घ-समर्घ- साम्यं विधुदर्शनेऽपि ॥११॥

अर्थ- माथि दसौं श्लोकमा कहिएको 'जघन्य संज्ञक' नक्षत्रमा संक्रान्ति पन्ध्रौ भने १५ मुहूर्त, 'बृहत्-संज्ञक' नक्षत्रमा ४५ मुहूर्त र 'सम-संज्ञक' नक्षत्रमा ३० मुहूर्त मानिन्छन् । १५ मुहूर्त भएको महीनामा अत्रादिको भाउ महगो हुनेछ, ४५ मुहूर्त भएको महीनामा सस्तो र ३० मुहूर्त भएको महीनामा सम अर्थात् सामान्य रूपमा रहने छ ।

चन्द्रमाको दर्शनमा पनि फल यही नै जान्नुपर्दछ, अर्थात् शुक्लपक्षको द्वितीयामा चन्द्रमा 'जघन्य' नक्षत्रमा उदाएका भए, त्यस महीनामा वस्तुहरू सबै महगो रहने छ । 'बृहत्' नक्षत्रमा चन्द्रमा उदाएका भए सस्तो र 'सम' नक्षत्रमा उदाएका भए साधारण भाउ रहने छ ॥ ११ ॥

कर्क संक्रान्तिमा वर्षको विंशोपक-

अर्कादिवारे संक्रान्तौ कर्कस्याब्दविशोपकाः ।

दिशो नखा गजाः सूर्या धृत्योऽष्टादश सायकाः ॥१२॥

अर्थ- यदि कर्क संक्रान्ति रविवार छ भने १०, सोमवार भए २०, मंगलवार भए ८, बुधवार भए १२, गुरुवार भए १८, शुक्रवार भए १८, शनिवार भए ५, वर्षको विंशोपक कहिन्छ, अर्थात् त्यस वर्षमा शुभ फलको परिमिति कथित विश्वाको समान रहने छ ॥ १२ ॥

करण भेदले संक्रान्ति कालमा सूर्यको स्थिति र फल-
स्यात्तैतिले नागचतुष्पदे रविः सुप्तो निविष्टस्तु गरादिपञ्चके ।

किंस्तुघ्न ऊर्ध्वः शकुनौ सकौलवे नेष्टः समः श्रेष्ठ इहार्धवर्षणे ॥१३॥

अर्थ- तैतिल, नाग र चतुष्पद करणमा यदि संक्रान्ति परेको छ भने त्यस वेला सूर्य सुतेकै संक्रमण हुन्छन् । गरदेखि पाँचकरण (गर, वणिज, भद्रा, वव, वालव) यतिमा सूर्य बसेर संक्रमण हुन्छन् र किंस्तुघ्न, कौलव, शकुनिकरणमा सूर्य ऊर्ध्व उभिएर संक्रमण हुन्छन् । यस्तो स्थितिमा अन्नादिको भाउ तथा वर्षामा अशुभ, मध्य र श्रेष्ठ फल प्राप्त हुन्छन्, अर्थात् सूर्य यदि सुतेकै संक्रमण गर्दछन् भने त्यस महीनामा अन्नादिको भाउ र वर्षामा अशुभ, बसेर उदाएका महीनामा सामान्य र उठेर उदाएका महीनामा उत्तम फल प्राप्त हुनेछ भन्ने जान्नु पर्दछ ॥ १३ ॥

करणहरूको भेदले संक्रान्तिका वाहन र तिनको फल-

सिंहव्याघ्रवराहरासभगजा वाहद्विषद्घोटकाः

श्वाऽजो गौश्चरणायुधश्च ववतो वाहा रवेः संक्रमे ।

वस्त्रं श्वेतसुपीतहारितकपाङ्ग्वारक्तकालासितं

चित्रं कम्बलदिग्घनाभमथ शस्त्रं स्याद्भुशुण्डी गदा ॥१४॥

खड्गो दण्डशरासतोमरमथो कुन्तश्च पाशोऽङ्कुशो-

ऽस्त्रं बाणस्त्वथ भक्ष्यमन्नपरमान्नं भैक्ष्यपक्वान्नकम् ।

दुग्धं दध्यपि चित्रितान्नगुडमध्याज्यं तथा शर्करा-
 ऽथो लेपो मृगनाभिकुङ्कुममथो पाटीरमृद्रोचनम् ॥१५॥
 यावश्चौतुमदो निशाञ्जनमथो कालागुरुश्चन्द्रको
 जातिर्देवतभूतसर्पविहगाः पश्वेणविप्रास्ततः ।
 क्षत्रीवैश्यकशूद्रसङ्करभवाः पुष्पं च पुन्नागकं
 जातीबाकुलकेतकानि च तथा विल्वार्कदूर्वाम्बुजम् ॥१६॥
 स्यान्मल्लिका पाटलिका जपा च संक्रान्तिवस्त्रासनवाहनादेः ।
 नाशश्च तद्वृत्त्युपजीविनां च स्थितोपविष्टस्वपतां च नाशः ॥१७॥

अर्थ- बब १, वालव २, कौलव ३, तैतिल ४, गर ५, वणिज ६, भद्रा ७, शकुनि ८, चतुरंधि ९, नाग १०, किंस्तुघ्न ११.

यी करणहरूमा सूर्य-संक्रान्ति पत्रो भने क्रमशः सिंह १, बाघ २, शूकर ३, गर्दभ ४, हात्ती ५, भैंसी ६, घोडा ७, कुरुर ८, भैंडा ९, गोरू १०, कुखुरा ११. यी वाहन रहन्छन् ।

सेतो १, पहेंलो २, हरियो ३, पाण्डू-रातो र सेतो मिसिएको वर्ण ४, रातो ५, कालो ६, गाजलको वर्ण ७, अनेक वर्ण ८, कम्बल ९, दिगम्बर (नांगो) १०, श्याम वर्ण ११ । यति रंगका उनका लुगा मानिन्छन् ।

भुशुण्डी १, गदा २, तलवार ३, दण्ड ४, धनुष ५, तोमर ६, भाला ७, पाश ८, अंकुश ९, अस्त्र १० र बाण ११ ।

अन्न (भात) १, खीर (पायस) २, भिक्षा ल्याएको अन्न ३, पक्वान्न ४, दूध ५, दही ६, चिन्नान्न (खिचडी) ७, गुड ८, मह ९, घिउ १०, शक्कर ११- यी तिनका भक्ष्य (खाने वस्तुहरू) मानिएका छन् ।

कस्तूरी १, कुंकुम २, श्रीखण्ड ३, माटो ४, गोरोचन ५, माहुर ६, विरालोको पसीना ७, बेसार ८, गाजल ९, अगरू १०, कपूर ११- यी उनका लेपन गरिने द्रव्य हुन् ।

देवता १, भूत २, सर्प ३, पक्षी ४, पशु ५, मृग ६, ब्राह्मण ७, क्षत्रिय ८, वैश्य ९, शूद्र १०, वर्णसंकर ११- यी तिनका जातिहरू हुन् ।

नागकेशर १, जाती (मालती) २, बकुल ३, केतकी ४, वेल ५, अर्क ६, दूबो ७, कमल ८, बेली ९, गुलाब-पुष्प १० र जया ११- यी तिनका पुष्पहरू हुन्।

उपरोक्त वाहनादिका शुभाशुभ फल-

करणका भेदले जुन संक्रान्तिको जुन-जुन वाहन र वस्त्रादि वर्णन गरिएको छ, ती महीनामा तिनको नाश निश्चित छ, अनि ती वस्तुहरूले जसको आजीविका चलेको छ अर्थात् जो ती वस्तुहरू द्वारा व्यापारले नै आफ्नू जीवन-यापन गरिरहेको छ, त्यसको पनि नाश निर्विवाद सत्य छ।

सूर्य बसेकै स्थितिमा हुने संक्रान्ति (श्लोक १३ हेर्नुहवस्) को समय बसेका मानिसको नाश गर्दछ। सूर्य सुतेको स्थितिमा हुने संक्रान्तिको समय सुतेका मनुष्यको नाश हुन्छ। सूर्य उभिएका समयमा हुने संक्रान्तिको समय उभिएका मनुष्यको नाश हुन्छ। नाशको अर्थ हो- ती व्यक्तिहरूको हानि वा अनेक कष्ट-बाधा इत्यादि उपस्थित हुनु हो।

कथनको तात्पर्य हो- जो संक्रान्तिको जुन स्थिति छ, त्यस अवस्थामा त्यस संक्रान्तिको समय मनुष्यले त्यस प्रकार रहनु अनुचित मानिन्छ।

द्रष्टव्य- करणहरूको मान पंचांगमा लेखिएको हेर्न सकिन्छ। संक्रान्तिको समय करणको ज्ञान गरेर त्यसको फलादेश गर्नु पर्दछ। अन्यान्य ग्रन्थहरूमा करणहरूमा संक्रान्तिको अवस्था र भोजन-पात्र पनि लेखिएको छ। जस्तै-

अवस्था-

शिशुः कुमारी च गतालाका युवा प्रौढा प्रगल्भा च ततश्च वृद्धा ।

१ २ ३ ४ ५ ६ ७

वन्ध्या-ऽतिवन्ध्या च सुतार्थिनी प्रव्राजिका चेति ववादिकानाम् ॥

८ ९ १० ११

भोजनपात्र-

सुवर्ण रौप्य ताम्राणि लोहं सीसं त्रपुस्तथा ।

१ २ ३ ४ ५ ६

कांस्य पात्राणि काष्ठं च मृत्पात्रं वेणुपात्रकम् ॥ १४ ॥ १७ ॥

७ ८ ९ १० ११

संक्रान्तिको वाहनादि जात्रे चक्र-

करण	स्थिति	वाहन	वस्त्र	शस्त्र	भक्ष्य	लेपन	जाति	पुष्प	वय	पात्र
१ वक्र	उपविष्ट	सिंह	श्वेत	भुशुण्डी	भात	कस्तूरी	देवता	नागकं.	शिशु	सुन
२ बालव	उपविष्ट	वाघ	पीत	गदा	पायस	कुङ्कुम	भूत	घमेली	कुमारी	चाडी
३ कौलव	ऊर्ध्व	वराह	हरियो	खड्ग	भिक्षा	चन्दन	सर्प	मौलस.	किशो.	ताँमा
४ तैतिल	सुप्त	गधा	पाण्डु	दण्ड	पक्वान्न	मट्टी	पक्षी	केतको	युवा	लोहा
५ गर	उपविष्ट	हात्ती	लाल	धनुष	दूध	गाँरोच	पशु	बेल	प्राँडा	सीसा
६ वणिज	उपविष्ट	राँगो	कालो	तोमर	दही	माहुर	मृग	मदार	प्रगल्भा	राँग
७ भद्रा	उपविष्ट	घोडा	असित	भाला	खिचडी	ओतुमद	विप्र	दूवो	वृद्धा	काँसा
८ शकुनि	ऊर्ध्व	श्वान	चित्र	पाश	गुड	बेसार	क्षत्री	कमल	वन्ध्या	पत्थर
९ क्षाप्रद	सुप्त	भेड्.	कम्बल	अङ्कुश	मधु	अंजन	वैश्य	बेली	अतिव	काष्ठ
१० नाग	सुप्त	बैल	दिशा	अस्त्र	घ्यू	अगरु	शूद्र	गुलाब	सुतार्यी	मट्टी
११ किस्तुघ्न	ऊर्ध्व	कुख्रो	श्याम	वाण	शङ्कर	कपूर	सङ्कर	जपा	प्रवाज	बाँ

संक्रान्तिको दिन नक्षत्रबाट जन्म-नक्षत्रको शुभाशुभ फल-
संक्रान्तिधिण्याधरविण्यतस्त्रिभे स्वभे निरुक्तं गमनं ततोऽङ्गभे ।
सुखं त्रिभे पीडनमङ्गभेऽशुकं त्रिभेऽर्थहानी रसभे धनागमः ॥१८॥

अर्थ- संक्रान्तिको वेलामा जुन नक्षत्र छ, त्यसको पहिलो नक्षत्रबाट तीन नक्षत्रमा आफ्नू जन्म-नक्षत्र छ भने त्यसलाई त्यस महीनामा यात्रा गर्ने पर्दछ । त्यसपछिका छ नक्षत्रमा जन्मनक्षत्र पर्‍यो भने त्यस महीनामा उसलाई सुख-शान्ति मिल्नेछ । त्यसपछिका तीन नक्षत्रमा संक्रान्ति पर्‍यो भने पीडा, त्यसपछिका छ नक्षत्रमा पर्‍यो भने वस्त्रलाभ, त्यसपछिका तीन नक्षत्रमा पर्‍यो भने धन-नाश, त्यसपछिका छ नक्षत्रमा जन्म-नक्षत्र पर्न गयो भने त्यस महीनामा त्यसलाई धनको लाभ हुनेछ ॥ १८ ॥

स्पष्टार्थ चक्र हेर्नुहवस्-

नक्षत्रहरूमा	३	६	३	६	३	६
फल	गमन	सुख	पीडा	वस्त्रलाभ	धनहानि	धनागम

ग्रहबलमा कर्तव्य-कर्म

नृपेक्षणं सर्वकृतिश्च सङ्गरः शास्त्रं विवाहो गम-दीक्षणे रवेः ।

वीर्येऽथ ताराबलतो विधुर्विधोर्बलाद्रविस्तद्वलतः शुभाः परे ॥१९॥

अर्थ- सूर्य बली भए राजाको दर्शन होला, चन्द्र बली भए शास्त्रको पठन-पाठन, गुरु बली भए विवाह सम्पन्न होला, शुक्र बली भए यात्रा र शनि बली भए दीक्षा ग्रहण शुभ छ ।

तारा बली भए चन्द्रमा शुभ हुनेछन् । चन्द्रमाको बलले सूर्य बली अर्थात् शुभ हुनेछ र सूर्य बली रहेमा सबै भौमादि ग्रह शुभ हुन्छन् ।

जस्तै- कसैको जन्मराशिबाट अशुभ (गोचर प्रकरणोक्त) स्थानमा चन्द्रमा प्रवेश गर्दा त्यस बेला उसको तारा बली छ भने त्यो चन्द्रमा अशुभ नभएर शुभ मानिन्छ । यसै प्रकार सूर्य अशुभ स्थानमा पुगेको छ भने यदि चन्द्रमा शुभ छ भने त्यो सूर्य पनि त्यस महीनामा उसको शुभ नै हुन्छ र मंगल आदि ग्रहको अशुभ स्थानमा भए पनि सूर्यबली अर्थात् शुभ भए ती सबै शुभ हुन्छन् ॥ १९ ॥

अधिमास र क्षयमासका लक्षण-

स्पष्टार्कसंक्रान्तिविहीन उक्तो मासोऽधिमासः क्षयमासकस्तु ।

द्विसंक्रमस्तत्र विभागयोः स्तस्तिथेर्हि मासौ प्रथमान्त्यसंज्ञौ ॥२०॥

अर्थ- शुक्लपक्षको प्रतिपदाको आदिबाट अमावास्याको अन्त्यसम्म चान्द्रमासमा यदि स्पष्ट सूर्यको संक्रान्ति नभए त्यस चन्द्रमासलाई अधिमास वा मलमास ज्ञानीजनले भनेका छन् । यदि एक चान्द्रमास भित्र स्पष्ट सूर्यको दुइपल्ट संक्रान्ति पर्न गए त्यो मास क्षयमास कहिन्छ । त्यस क्षयमासमा कसैको जन्म वा मृत्यु भयो भने, तिथिको पूर्वापर विभागानुसार पहिलो वा अगाडिको महीना लिनुपर्दछ । अर्थात् यदि तिथिको पूर्वार्धमा जन्म वा मरण भयो भने त्यस जातकको जन्मोत्सव तथा मृतकको वार्षिक श्राद्ध पहिलो महीनामा गर्नु र तिथिको परार्ध (आधाको पछि) मा जन्म वा मरण भएको छ भने त्यसको जन्मोत्सव वा वार्षिक श्राद्ध अग्रिम महीनामा गर्नुपर्दछ ॥ २० ॥

अधिमास र क्षयमासको उत्पत्ति-

लौकिक व्यवहारमा विशेष गरेर सौर एवं चान्द्रमासको नै गणना प्रसिद्ध र मान्य पनि छ । सूर्यको एक राशि भोग काललाई सौरमास र दुइ अमान्त भित्रको काल (३० तिथि) लाई चान्द्रमास भन्दछन् । सौरमासको दिन संख्याभन्दा चान्द्रमासको दिन-संख्या

कम हुन्छ । यी दुवैको अन्तर वा फरक अधिशेष हो । त्यस समय (प्रत्येक ३२ १/२ महीनामा) सौरमासभन्दा चान्द्रमास एक वर्ता हुन्छ ।

शुद्ध चान्द्रमास ती हुन्- जसमा एकेक सूर्यको संक्रान्ति हुन्छ । जस्तै- चैत्रशुक्ल प्रतिपदा देखि वैशाखको अमावास्या भित्र मेष संक्रान्ति भए त्यो शुद्ध चैत्रमास भयो । फेरि वैशाख शुक्ल प्रतिपदादेखि ज्येष्ठ कृष्ण अमावास्या भित्र वृष संक्रान्ति भए शुद्ध वैशाख, यही क्रमले अगाडि सवै जान्नु पर्दछ । तर जब अधिशेष एक चान्द्रमासको बराबर हुन्छ तब प्रथम अमावास्याको पहिले सूर्य संक्रान्ति भएर फेरि दोस्रो अमावास्यापछि सूर्य संक्रान्ति हुन्छ र बीचको त्यो चान्द्रमास संक्रान्तिले रहित हुन्छ, यसै कारण त्यसको नाम अधिकमास वा मलमास भएको छ ।

यही क्रममा जब सौरमासको दिन-संख्या चान्द्रमासको दिन-संख्याभन्दा कम हुन्छ तल सौरमास नै चान्द्रमास भन्दा बढी हुनजान्छ । शुद्ध चान्द्रमास त्यस वर्षमा केवल ११ मात्र हुन्छन् । त्यस स्थितिमा प्रथम अमावास्यापछि सूर्यको एक संक्रान्ति भएर फेरि दोस्रो अमावास्याको पहिले नै सूर्यको दोस्रो संक्रान्ति हुन्छ र त्यो महीना दुई संक्रान्ति-युक्त भएको हुनाले दुवै महीना कहिने लायक हुन्छ; तर वास्तवमा त्यो चान्द्रमास एउटै रहन्छ । यसै कारण त्यसलाई 'क्षयमास' भन्दछन् । यस्तो क्षयमास धेरै वर्षमा जब सूर्य नीचासन्नमा रहन्छ, तब हुन्छ ।

क्षयमासमा जन्म-मरण हुँदा तिथिको पूर्व र पर भागको भेदले प्रथम र अग्रिम मास ग्रहण गर्ने शास्त्रीय प्रमाण—

तिथ्यर्धे प्रथमे पूर्वोऽपरस्मिन्नपरस्तथा ।

मासाविति बुधैश्चिन्त्यौ क्षयमासस्य मध्यगौ ॥ २० ॥

इति संक्रान्ति प्रकरणम् ।

४. गोचर प्रकरणम्

यस प्रकरणमा ग्रहहरूको तात्कालिक स्थिति अनुसार मनुष्यका शुभाशुभ फलको विचार गरिन्छ । अतः यसको नाम गोचर-प्रकरण राखिएको हो ।

मनुष्यहरूको जन्मराशिबाट ग्रहहरूको शुभ र वेध स्थान-
सूर्यो रसान्त्ये खयुगेऽग्निनन्दे शिवाक्षयोर्भौम-शनी तमश्च ।
रसाङ्कयोर्लाभशरे गुणान्त्ये चन्द्रोम्बराब्धौ गुणनन्दयोश्च ॥ १ ॥

लाभाष्टमे चाद्यशरे रसान्त्ये नगद्वये ज्ञो द्विशरेऽब्धिरामे ।

रसाङ्कयोर्नागविधौ खनागे लाभव्यये देवगुरुः शराब्धौ ॥ २ ॥

द्वचन्त्ये नवांशेऽद्रिगुणे शिवाहौ शुक्रः कुनागे द्विनगेऽग्निरूपे ।

वेदाम्बरे पञ्चनिधौ गजेषौ नन्देशयोर्भानुरसे शिवाग्रौ ॥ ३ ॥

क्रमाच्छुभो विद्ध इति ग्रहः स्यात् पितुः सुतस्यात्र न वेधमाहुः ।

दुष्टोऽपि खेटो विपरीतवेधाच्छुभो द्विकोणे शुभदः सितेऽब्जः ॥ ४ ॥

अर्थ- प्रत्येक मानिसको जन्म राशिवाट सूर्य पण्डस्थानमा शुभ मानिन्छ । यदि बाह्रौ स्थानमा कुनै पनि ग्रह नभए अर्थात् यदि बाह्रौ स्थानमा कुनै ग्रह छ भने त्यसले सूर्यको वेध हुन्छ । यस्तो स्थितिमा छैटौं स्थानमा भएको सूर्य त्यस व्यक्तिको निम्ति हानिकर मानिन्छ । ठीक यसै प्रकार सूर्य दसौं स्थानमा शुभ हुन्छ । यदि चतुर्थ स्थानमा कुनै ग्रह छ भने वेध हुन्छ । यसै प्रकार तृतीय र एघारौं स्थानमा सूर्य शुभ हुन्छ । यदि क्रमले नवौं र पाँचौं स्थानमा कुनै ग्रह छैनन् भने ।

मंगल, शनि र राहु- यी तीनै ग्रह जन्मराशिवाट छैटौंमा शुभ हुन्छन्, तर नवौंमा ग्रह छ भने विद्ध मानिन्छ । एघारौंमा शुभ, पाँचौंमा कुनै ग्रह भए विद्ध र तेस्रोमा शुभ, बाह्रौं ग्रह भए विद्ध हुन्छ । अतः यो तीन ग्रहको ६/११/३ स्थान शुभ हुन् तर क्रमले ९/५/१२ स्थानमा कुनै पनि ग्रह छैनन् भने मात्र ।

चन्द्रमा- जन्म राशिवाट १०/३/११/१/६/७ स्थानमा शुभ हुन्छ तर क्रमले ४/९/८/५/१२/२ यी स्थानहरूमा कुनै पनि ग्रहहरू नभए मात्र ।

बुध- जन्म राशिवाट १/४/६/८/१०/११ स्थानमा शुभ हुन्छ । यदि क्रमशः ५/३/९/१/८/१२ यी स्थानमा कुनै ग्रह छैनन् भने मात्र ।

गुरु- ५/२/९/७/११ स्थानमा शुभ हुन्छ, तर क्रमशः ४/१२/१०/३/८ यी स्थानहरूमा कुनै पनि ग्रहहरू छैनन् भने मात्र ।

शुक्र- १/२/३/४/५/८/९/११/१२ स्थानमा शुभ हुन्छ, यदि क्रमशः ८/१०/१/१०/९/५/११/६/३ यी स्थानमा कुनै पनि ग्रह नभए मात्र ।

यहाँ वैध विचारमा- पिता-पुत्रको वेध हुँदैन । जस्तै- चन्द्रमा र बुधको अनि सूर्य र शनिको परस्परमा वेधको लक्षण देखापरे पनि त्यो वेध मानिन्दैन । विपरीत वेध भएमा अशुभ ग्रह पनि शुभ हुन जान्छ । अर्थात् वेधस्थानमा ग्रह रहोस् र त्यही ग्रहको जुन शुभस्थ कहिएको छ, त्यसमा कुनै ग्रह छ भने त्यो शुभ नै मानिन्छ । जस्तै- मंगल वा

शनि नवम स्थानमा छन् र षष्ठस्थानमा कुनै ग्रह पर्न गयो भने त्यो विपरीत वेध कहिन्छ र शुभ मानिन्छ ।

चन्द्रमा शुक्लपक्षमा २/९/५ ग्रहस्थानमा शुभ हुन्छ । यदि क्रमशः ६/८/४ स्थानमा कुनै पनि ग्रह छैनन् भने मात्र ॥ १-४ ॥

ग्रहहरूको शुभ स्थान र वेध स्थान जात्रे कोष्ठ

ग्रहका नाम	सूर्य				चन्द्रमा						मं.श.रा.के.		
शुभ स्थान	६	१०	३	११	१०	३	११	१	६	७	६	११	३
वेध स्थान	१२	४	९	५	४	९	८	५	१२	२	९	५	१२

ग्रह	बुध						बृहस्पति					शुक्र								
शुभ स्थान	२	४	६	८	१०	११	५	२	९	७	११	१	२	३	४	५	८	९	१२	११
वेध स्थान	५	३	९	१	८	१२	४	१२	१०	३	८	८	७	१	१०	९	५	११	६	३

ग्रहहरूको वेधमा भेद-

स्वजन्मराशेरिह वेधमाहुरन्ये ग्रहाधिष्ठितराशितः सः ।

हिमाद्रिविन्ध्यान्तर एव वेधो न सर्वदेशेष्विति काश्यपोक्तिः ॥ ५ ॥

अर्थ- देवर्षि नारद र अन्यान्य आचार्यहरूको मतानुसार- ग्रहहरूको वेध जन्म राशिबाट हुन्छ । जस्तै- सूर्य जन्मराशिबाट छैटौंमा रहनु र जन्म राशिबाट बाह्रौंमा कुनै ग्रह छ भने सूर्य त्यस ग्रहको वेध हुन्छ । तर कश्यप ऋषिको मतमा वेध ग्रहको राशिबाट हुन्छ । अर्थात् सूर्य जब षष्ठस्थानमा रहन्छ तब सूर्यबाट बाह्रौं स्थानमा ग्रह रहनाले अथवा यदि सूर्य बाह्रौं भए सूर्यबाट छैटौं ग्रह रहनाले सूर्यलाई वेध हुन्छ । यसै गरि सर्वत्र विचार गर्नुपर्दछ ।

कश्यप ऋषिको मतमा- यो द्विविध वेध हिमालय र विन्ध्यपर्वतको माझको अर्थात् उत्तरी भारतमा नै हुन्छ । अन्य देशमा यो वेध दोष मान्य छैन ॥ ५ ॥

जन्म नक्षत्र र जन्म राशिबाट ग्रहण-फल-

जन्मर्क्षे निधनं ग्रहे जनिभतो घातः क्षतिः श्रीर्व्यथा
चिन्ता सौख्य-कलत्र-दौस्थ्य-मृतयः स्युर्माननाशः सुखम् ।
लाभोपाय इति क्रमात्तदशुभध्वस्त्यै जपः स्वर्ण-गो-
दानं शान्तिरथो ग्रहं त्वशुभदं नो वीक्ष्यमाहुः परे ॥ ६ ॥

अर्थ- जुन व्यक्तिको जन्म नक्षत्रमा सूर्य वा चन्द्रमाको ग्रहण हुन्छ, त्यस व्यक्तिको छिटै नै मृत्यु हुन सक्छ । जन्मको राशिमा ग्रहण भए घात-शरीर पीडा, दोस्रो राशिमा हानि, तेस्रो राशिमा धनागम, चौथोमा पीडा-कष्ट, पाँचौंमा चिन्ता, छैठौंमा सौख्य, सातौंमा स्त्रीकष्ट, आठौंमा मरण, नवौंमा अपमान, दसौंमा सुख-शान्ति, एघारौंमा लाभ र बाह्रौंमा धननाश- यी फल प्राप्त हुन्छन् । अशुभ फलदाता ग्रहणमा त्यसको निवृत्ति वा मार्जनका लागि मन्त्रको जप, गोदान र स्वर्णदान गर्नुपर्दछ तथा शान्ति-स्वस्ति गर्नु पर्दछ । अन्य आचार्यको मतमा- अशुभ फलदाता ग्रहण नहेरे दोष लाग्दैन ॥ ६ ॥

चन्द्रमाको बलमा विशेषता-

पापान्तः पापयुग्द्यूने पापाच्चन्द्रः शुभोऽप्यसन् ।
शुभांशे वाऽधिमित्रांशे गुरुदृष्टोऽशुभोऽपि सन् ॥ ७ ॥

अर्थ- यदि चन्द्रमा पाप-ग्रहहरूको माझमा छ भने, अथवा पाप-ग्रहको साथमा छ भने वा पाप-ग्रहबाट सातौं स्थानमा छ भने शुभ ग्रह भए पनि अशुभ नै मानिन्छ । यदि चन्द्रमा अशुभ ग्रहको अथवा आफ्नू अधिमित्रग्रहको नवांशमा छ र बृहस्पतिको दृष्टि पुगिरहेको छ भने अशुभ भए पनि शुभ नै मानिन्छ । अधिमित्र उसलाई भन्दछन्- जो नैसर्गिक र तात्कालिक दुवै प्रकारले मित्र रहोस् ॥ ७ ॥

शुक्ल-कृष्णपक्ष भेदले चन्द्रबल-

सितासितादौ सददृष्टे चन्द्रे पक्षौ शुभावुभौ ।
व्यत्यासे चाशुभौ प्रोक्तौ सङ्कटेऽब्जबलं त्विदम् ॥ ८ ॥

अर्थ- शुक्लपक्षको प्रतिपदमा चन्द्रमा शुभ र कृष्णपक्षको प्रतिपदमा चन्द्रमा अशुभ भए कृष्ण-शुक्ल दुवै पक्षमा शुभ नै मानिन्छन् । यदि यसको विपरीत यदि शुक्लपक्षको प्रतिपदमा अशुभ र कृष्णपक्षको प्रतिपदमा शुभ भए पनि दुवै पक्ष अशुभ नै हुन्छन् । तर यो चन्द्रबल केवल संकटावस्थामा विचार गर्नुपर्दछ, अरु बेला होइन ॥ ८ ॥

गोचरमा दुष्ट ग्रहजनित दोष शान्तिका लागि रत्नादि धारण-
वज्रं शुक्रेऽब्जे सुमुक्ता प्रबालं भौमेऽगो गोमेदमाकर्णं सुनीलम् ।

केतौ वैदूर्यं गुरौ पुष्पकं ज्ञे पाचिः प्राङ्माणिक्यमर्कं तु मध्ये ॥ ९ ॥

अर्थ- नौ भाग गरिएको सुनको औंढीमा- शुक्र दुष्ट भए त्यसको शान्तिको निम्ति पूर्व भागमा हीरा-वज्र, चन्द्रमाका निम्ति अग्निकोणमा मोती, मंगलका निम्ति दक्षिण भागमा मूगा, राहुका निम्ति नैऋत्यकोणमा गोमेद, शनिका निम्ति पश्चिममा नीलमणि, केतुका निम्ति वायुकोणमा वैदूर्यमणि, गुरुका निम्ति उत्तर भागमा पुष्पक अर्थात् पुष्पराज, बुधका निम्ति ईशान कोणमा पत्रा र सूर्यका निम्ति बीचमा मणि जड्न लगाई धारण गर्नु ॥ ९ ॥

नवग्रहयन्त्रको आकृति-

बुध पत्रा	शुक्र वज्र	चन्द्र मुक्ता
गुरु पुष्पकं	सूर्य मणि	मंगल मूङ्गा
केतु वैदूर्य	शनि नील	राहु गोमेद

ग्रहहरूका भिन्न-भिन्न रत्न-

माणिक्यमुक्ताफलविद्रुमाणि गारुत्मतं पुष्पकवज्रनीलम् ।

गोमेदवैदूर्यकमर्कतः स्यू रत्नान्यथो ज्ञस्य मुदे सुवर्णम् ॥ १० ॥

अर्थ- सूर्यको प्रसन्नताका निम्ति मणि, चन्द्रमाको निम्ति मोति, मंगलको निम्ति मूगा, बुधको निम्ति पत्रा, बृहस्पतिको प्रसन्नताका लागि पुष्पराज, शुक्रको निम्ति हीरा, शनिको निम्ति नीलमणि, राहुको प्रसन्नताका लागि गोमेद र केतुको प्रीतिका निम्ति वैदूर्य नामक मणि धारण गरे शुभ हुनेछ । बुधको प्रीतिका लागि सुवर्ण पनि धारण गर्नुपर्दछ ॥ १० ॥

सामर्थ्यहीनका निम्ति अल्पमूल्यका ग्रहरत्न र तारा-
धार्य लाजावर्तकं राहुकेत्यो रौप्यं शुक्रेन्दोश्च मुक्ता गुरोस्तु ।

लोहं मन्दस्यार-भान्वोः प्रबालं तारा जन्मर्क्षात् त्रिरावृत्तितः स्यात् ॥ ११ ॥

अर्थ- राहु र केतुको प्रसन्नताका निम्ति लाजावर्त मणि, चन्द्रमा र शुक्रको प्रसन्नताको निम्ति चाँदी, गुरुको लागि मोती, शनिका निम्ति फलाम, मंगल र सूर्यका निम्ति मूगा धारण गरे शुभ हुन्छ ।

जन्म नक्षत्रबाट तीन आवृत्ति नौ तारा हुन्छन्, अर्थात् जन्म-नक्षत्रबाट वर्तमान नक्षत्रसम्म गनेर त्यसमा नौको भाग दिनु र शेष तुल्य नौ तारा हुन्छन् । यसै प्रकार २७ नक्षत्रमा नौ तारा तीनपल्ट हुन्छन् ॥ ११ ॥

उदाहरण- जस्तै- रामनाथको जन्म-नक्षत्र चित्रा भयो । त्यसको निम्ति वर्तमान मूल नक्षत्रमा ताराको ज्ञान गर्न चित्राबाट मूल पहिलो आवृत्तिको छैठौँ तारा भयो । यदि धनिष्ठमा विचार गर्नु छ भने चित्राबाट धनिष्ठसम्म दसमा नौको भाग दिएपछि एक शेष रह्यो । अब द्वितीयावृत्तिको पहिलो तारा भयो । यही क्रमले प्रत्येक ताराको गणना धा विचार गर्नुपर्दछ ।

नौ ताराहरूको नाम र तिनीको फल-

जन्माख्य-सम्पद्विपदः क्षेम-प्रत्यरि-साधकाः ।

वध-मैत्राऽतिमैत्राः स्युस्तारा नामसदृक्फलाः ॥१२॥

अर्थ- जन्म १, सम्पत् २, विपत् ३, क्षेम ४, प्रत्यरि ५, साधक ६, वध ७, मैत्र ८, मैत्र ९ - यी नौ तारा आफाफना नाम अनुसार फलदाता छन् । यसले यो सिद्ध हुन्छ- तृतीय, पंचक र सप्तम तारा अशुभ तथा २, ४, ६, ८ र नौ तारा शुभ हुन्छन् । जन्म तारा कहीं-कहीं शुभ कहीं-कहीं अशुभ पनि हुन्छन् । जस्तै- जन्म-तारामा व्रतबन्ध अति उत्तम मानिन्छ र यात्रा आदि वर्जित छ ॥ २ ॥

आवश्यक काममा दुष्ट ताराको शान्ति-

मृत्यौ स्वर्णतिलान्विपद्यपि गुडं शाकं त्रिजन्मस्वथो

दद्यात्प्रत्यरितारकासु लवणं सर्वा विपत्प्रत्यरिः ।

मृत्युश्चादिमपर्यये न शुभदोऽथैषां द्वितीयेंऽशका

नादिप्रान्त्यतृतीयका अथ शुभाः सर्वे तृतीये स्मृताः ॥१३॥

अर्थ- आवश्यक काममा मृत्यु तारामा तिल र सुवर्ण अशुभ मानिन्छन् । दोस्रो आवृत्तिमा विपत्तको पहिलो चरण, प्रत्यरिको चौथो चरण र मृत्यु ताराको तेस्रो चरण

अशुभ हुन्छ । शेष सबै चरण शुभ जान्छ । तृतीय आवृत्तिका यी तीनै तारा समस्त शुभ हुन्छन् । अतः तेस्रो आवृत्तिको दुष्ट ताराहरूको शान्ति गर्ने आवश्यकता छैन ॥ १३ ॥

चन्द्रमाको तात्कालिक अवस्थाको साधन-

षष्टिघ्नं गतभं भुक्तघटीयुक्तं युगाहतम् ।

शराब्धिहल्लब्धतोऽर्कशेषेऽवस्थाः क्रियाद्विधोः ॥१४॥

अर्थ- गत नक्षत्रको संख्या अर्थात् अश्विनीबाट गन्दा जति हुन्छ, त्यसलाई ६०ले गुणा गरेर त्यसमा वर्तमान नक्षत्रको वितेका घडीहरू जोर्नु; फेरि त्यसलाई चारले गुणा गरेर ४५ले भाग दिएपछि लब्धि जति आउँछ, त्यसमा १२ले भाग दिएपछि मेषादि राशिमा शेषांक तुल्य चन्द्रमाको अगाडि बताइने स्थिति बन्दछ ॥ १४ ॥

उदाहरण- जुन नक्षत्रको दस अंशमा चन्द्रमाको स्थिति जान्छ छ । यहाँ गत नक्षत्र पुनर्वसुको संख्या सातलाई ६०ले गुनेर (७-६०-४२०) गुणनफलमा पुष्यको गतघडी १० जोरेर बनेको ४३० लाई चारले गुणा गर्दा १७२७ भयो । त्यसमा ४५ले भाग दिँदा लब्धि ३८मा फेरि १२ले भाग दिँदा शेष दुइ रह्यो, यस हेतु रामप्रसादको तुला राशिको लागि अगाडि पन्ध्रौं श्लोक अनुसार क्रीडा आदि द्वितीय अवस्था नै सुप्त अवस्था भयो ॥ १४ ॥

चन्द्रमाको १२ अवस्थाको नाम र फल-

प्रवास-नाशौ मरणं जयश्च हास्यारति-क्रीडित-सुप्त-भुक्ताः ।

ज्वराख्य-कम्प-स्थिरता अवस्था मेषात्क्रमात्रामसदृक्फलाःस्युः ॥१५॥

अर्थ- मेषादि राशिहरूमा क्रमशः आफाफना नामानुसार फल दिने प्रवास १, नाश २, मरण ३, जय ४, हास्य ५, रति ६, क्रीडा ७, सुप्त ८, भुक्त ९, ज्वर १०, कम्प ११, स्थिरता १२ । यी चन्द्रमाका बाह्र अवस्था जान्छ ।

यसबाट यो निष्कर्ष निस्कन्छ- मेष राशिको प्रवासादि बाह्र अवस्थाहरू तथा वृष राशिका नाशादि बाह्र अवस्थाहरू र मिथुन राशिका मरणादि बाह्र स्थितिहरू क्रमशः हुन्छन् । यही क्रम अगाडि पनि बुझ्नुपर्दछ । स्पष्ट जान्नका लागि चक्र हेर्नुहोस ॥ १५ ॥

चन्द्रमाको अवस्थाको कोष्ठ-

मेघ	वृष	मिथुन	कर्क	सिंह	कन्या	तुला	वृश्चिक	धनुः	मकर	कुम्भ	मीन	राशिमा
प्रवास	नाश	मरण	जय	हास्य	रति	क्रीड़ा	सुप्त	भुक्त	ज्वर	कम्प	स्थिर	१. अवस्था
नाश	मरण	जय	हास्य	रति	क्रीड़ा	सुप्त	भुक्त	ज्वर	कम्प	स्थिर	प्रवास	२. अवस्था
मरण	जय	हास्य	रति	क्रीड़ा	सुप्त	भुक्त	ज्वर	कम्प	स्थिर	प्रवास	नाश	३. अवस्था
जय	हास्य	रति	क्रीड़ा	सुप्त	भुक्त	ज्वर	कम्प	स्थिर	प्रवास	नाश	मरण	४. अवस्था
हास्य	रति	क्रीड़ा	सुप्त	भुक्त	ज्वर	कम्प	स्थिर	प्रवास	नाश	मरण	जय	५. अवस्था
रति	क्रीड़ा	सुप्त	भुक्त	ज्वर	कम्प	स्थिर	प्रवास	नाश	मरण	जय	हास्य	६. अवस्था
क्रीड़ा	सुप्त	भुक्त	ज्वर	कम्प	स्थिर	प्रवास	नाश	मरण	जय	हास्य	रति	७. अवस्था
सुप्त	भुक्त	ज्वर	कम्प	स्थिर	प्रवास	नाश	मरण	जय	हास्य	रति	क्रीड़ा	८. अवस्था
भुक्त	ज्वर	कम्प	स्थिर	प्रवास	नाश	मरण	जय	हास्य	रति	क्रीड़ा	सुप्त	९. अवस्था
ज्वर	कम्प	स्थिर	प्रवास	नाश	मरण	जय	हास्य	रति	क्रीड़ा	सुप्त	भुक्त	१०. अवस्था
कम्प	स्थिर	प्रवास	नाश	मरण	जय	हास्य	रति	क्रीड़ा	सुप्त	भुक्त	ज्वर	११. अवस्था
स्थिर	प्रवास	नाश	मरण	जय	हास्य	रति	क्रीड़ा	सुप्त	भुक्त	ज्वर	कम्प	१२. अवस्था

ग्रहदोष मुक्तिको निम्ति स्नानार्थ औषधि र ग्रह-दक्षिणा-
लाजा-कुष्ठ-बला-प्रियङ्गु-धनसिद्धार्थैर्निशादारुभिः
पुंखालोध्रयुतैर्जलैर्निगदितं स्नानं ग्रहोत्थायहृत् ।
धेनुः कम्बुरुणो वृषश्च कनकं पीताम्बरं घोटकः
श्वेतो गौरसिता महासिरज इत्येता रवेर्दक्षिणाः ॥१६॥

अर्थ- अनिष्ट ग्रहबाट उत्पन्न दोष-निवृत्तिको निम्ति लाजवन्ती, बलु, कागुनु, मोथे, सरस्यू, बेसार, देवदारु, सरपुंखा र लोध- यी औषधिहरू पानीमा मिसाएर स्नान गर्नु भनिएको छ । यस्तो स्नान प्रत्येक ग्रहको निम्ति क्रमशः गर्नु लाभदायक हुनेछ ।

शान्तिको निम्ति- सूर्यको शान्तिका लागि भर्खर व्याएको गाई चन्द्रमाको निम्ति शंख र दही, मंगलको निम्ति रातो गोरो, बुधको लागि सुवर्ण, गुरुको निम्ति पीताम्बर, शुक्रको निम्ति सेतो रंगको घोडा, शनिको निम्ति कालो गाई, राहुको निम्ति तरवार तथा केतुको निम्ति छाग (बोको) दान गरेर यथाशक्ति दक्षिणा पनि दिनु पर्दछ ॥ १६ ॥

राशि संचारमा ग्रहहरूको फलकाल-

सूर्यारसौम्यास्फुजितोऽक्ष-नाग-सप्तादिघस्रान् विधुरग्निनाडीः ।
तमोयमेज्यास्त्रिरसाध्विमासान् गन्तव्यराशेः फलदाः पुरस्तात् ॥१७॥

अर्थ- आफ्नू राशिबाट अगाडिको राशिमा प्रवेश गर्नभन्दा पहिले- पाँच दिन सूर्य, आठ दिन मंगल, सात दिन बुध, सात दिन शुक्र- यी सबैले आफ्ना जाति र नजाति फल दिन्छन् । चन्द्रमा तीन घडी पहिले आफ्नू फल दिन्छन् । राहु तीन महीना, शनि छ महीना, गुरु दुइ महीना पहिले फल दिन्छन् ॥ १७ ॥

दुष्ट पंचांगको दान-

दुष्टे योगे हेम-चन्द्रे च शङ्खं धान्यं तिथ्यर्थं तिथौ तण्डुलांश्च ।
वारे रत्नं भे च गां हेम नाड्यां दद्यात्सिन्धूत्थं च तारासु राजा ॥१८॥

अर्थ- कुनै योग नजाति भए सुन दान, चन्द्रमा विपरीत शंख दान, करण दुष्ट भए धान, तिथि विग्रको भए चामल, दिन नजाति भए रत्न, नक्षत्र विपरीत भे गाई, नाडी दुष्ट भए सुवर्ण, तारा दुष्ट भए सिन्धेनून दान दिने उत्तम हुनेछ ॥ १८ ॥

राशिमा ग्रहहरूको फलकाल, प्रत्येक महीनामा जन्मर्क्षको फल-

राश्यादिगौ रवि-कुजौ फलदौ सितेज्यौ
मध्ये सदा शशिसुतश्चरभेऽब्ज-मन्दौ ।

अध्वाऽन्न-वह्निभय-सन्मृति-वस्त्र-सौख्य-

दुःखानि मासि जनिभे रविवासरादौ ॥१९॥

अर्थ- सूर्य र मंगल राशिको प्रारम्भमा, शुक्र र बृहस्पति राशिको मध्यमा, बुध सबै राशिमा, चन्द्रमा र शनि राशिको अन्त्यमा आफ्ना जाति-नजाति फल दिन्छन् । प्रत्येक महीनामा जन्म-नक्षत्र यदि रवि आदि वारमा परे भने त्यस महीनामा उक्त व्यक्तिलाई यसरी फल वताउनु- रविवारमा यात्रा, सोमवारमा अन्न-लाभ, मंगलवारमा अग्निभय, बुधवारमा राम्रो बुद्धि, गुरुवारमा वस्त्रलाभ, शुक्रवारमा सुख प्राप्ति तथा शनिवारमा कष्ट हुनेछ ॥ १९ ॥

५. संस्कारप्रकरणम्—

संस्कारहरूको मुहूर्त वा समय यस प्रकरणमा कहिन्छ । यसैले यसको नाम 'संस्कारप्रकरण' राखिएको हो । संस्कार भनेको के हो ? सर्वप्रथम यो प्रश्न उपस्थित हुन्छ । उत्तरमा यो भन्न सकिन्छ- जुन कर्महरू गरेर प्राणी पवित्र वा विशुद्ध भएर निर्वाण अर्थात् मोक्षपदको अधिकारी बन्दछ, त्यही संस्कार कहिन्छ वा त्यसैलाई संस्कार भन्दछन् । अनि आफ्ना जाति धर्म मर्यादानुकूल सामान्य विशेष वैदिक र स्मार्त कर्महरूको आचरण गरेर मनुष्यले स्वयंलाई विशुद्ध तुल्याई मोक्षाधिकारी हुन सक्छ । आत्यन्तिक सुखको स्थान वा मार्ग हुनाले मोक्ष प्राप्त गर्नु नै मनुष्य मात्रको प्रधान लक्ष्य हुनुपर्दछ । यसै हेतु मनुष्य मात्रका निम्ति संस्कारहरू अत्यावश्यक छन् । ती संस्कार हाम्रा प्राचीन ऋषि-मुनिहरूको मतले जम्मा ४८ छन् । जस्तै- गर्भाधान १, पुंसवन २, सीमन्तोन्नयन ३, जातकर्म ४, नामकरण ५, अन्नप्राशन ६, चूडाकर्म ६, उपनयन ८, चार वेदव्रत १२, स्नान १३, सहधर्मिणी संयोग १४, नित्य पंच महायज्ञ १९ पंच महायज्ञ भनेको ब्रह्मयज्ञ- अध्यापन, पितृयज्ञ, तर्पण र श्राद्ध, देवयज्ञ- हवन, भूतयज्ञ- बलि, नर-यज्ञ अतिथिपूजन वा सत्कार-स्वागत, यी पाँच महायज्ञ कहिन्छन् । ^१पाकसंस्कार ७, हविर्यज्ञसंस्था^२ ७, सप्तसोम यज्ञसंस्था^३ र आत्मगुण^४ आठ यी जम्मा ४८ संस्कार भए ।

१. अष्टका, पार्वण, श्राद्ध, श्रावणी, मार्गी, चैत्री, आश्विनी- यी ७ पाक संस्था हुन् ।

२. अग्न्याधान, अग्निहोत्र, दर्शपौर्णमास, चातुर्मासी, अन्याग्रयणोष्टि, निरुद्ध पशुबन्ध, सौत्रामणी- यी ७ हविर्यज्ञसंस्था हुन् ।

३. अग्निष्टोम, अत्यग्निष्टोम, उक्थ्य, षोडशी, बाजपेय, अतिरात्र, अप्तर्थाभि- यी ७ सोमयज्ञ संस्था हुन् ।

४. दया, क्षान्ति, अनसूया, शौच, अनायास, माङ्गल्य, औदार्य, स्पृहा- यी ८ आत्मगुण हुन् ।

माथि कहिएका संस्कारहरूमा पहिलो गर्भाधान संस्कारको मूल कारण नारीहरूको ऋतु रजःस्राव हो । अतः प्रथम ऋतुमा शुभाशुभ जात्रे स्थितिको निरूपण दुई श्लोकमा हेर्नुहवस्—

प्रथम रजोदर्शनमा शुभ समय-

आद्यं रजः शुभं माघ-मार्ग-राधेष-फाल्गुने ।

ज्येष्ठ-श्रावणयोः शुक्ले सद्वारे सत्तनौ दिवा ॥ १ ॥

अर्थ- माघ, मार्गशीर्ष, वैशाख, आश्विन, फाल्गुन, ज्येष्ठ र श्रावण- यी महीनामा शुक्लपक्षमा शुभ (बुध, गुरु, शुक्र र सोम) वारमा उत्तम लग्नमा र दिनमा नारीहरूको प्रथम रजोदर्शन अर्थात् पहिलो मासिकधर्म आरम्भ हुनु शुभ मानिन्छ ॥ १ ॥

प्रथम रजोदर्शनमा उत्तम-मध्यमाधम नक्षत्र-

श्रुतित्रयमृदुक्षिप्रध्रुवस्वातौ सिताम्बरे ।

मध्यं च मूलादितिभे पितृमिश्रे परेष्वसत् ॥ २ ॥

अर्थ- श्रवण, धनिष्ठा शतभिषा, मृदुसंज्ञक, क्षिप्रसंज्ञक, ध्रुवसंज्ञक र स्वाती यी पञ्च नक्षत्रमा तथा सेतो वस्त्रमा प्रथम रजोदर्शन भए उत्तम मानिन्छ । मूल, पुनर्वसु, मघा, विशाखा र कृत्तिका- यी पाँच नक्षत्रमा प्रथम रजोदर्शन मध्यम मानिन्छ । अन्य सात नक्षत्रमा प्रथम रजोदर्शनन निकृष्ट र अशुभ मानिन्छ ॥ २ ॥

प्रथम रजोदर्शनको निकृष्ट काल-

भद्रा-निद्रा-संक्रमे दर्शरिक्तासन्ध्याषष्ठीद्वादशीवैधृतेषु ।

रोगेऽष्टम्यां चन्द्रसूर्योपरागे पाते चाद्यं नो रजोदर्शनं सत् ॥ ३ ॥

अर्थ- भद्रामा (शुभाशुभ प्रकरणको ४३ सौं श्लोक हेर्नु), निदाएको स्थितिमा, संक्रान्तिको समयमा, अमावास्या र रिक्ता अर्थात् ४/९/१४ तिथिमा, सायंकालमा, षष्ठी, द्वादशी र अष्टमी तिथिमा, वैधृति योगमा, रोग लागेको अवस्थामा, सूर्य-चन्द्रको ग्रहण कालमा र व्यतीपात योगमा प्रथम रजोदर्शन शुभ मानिन्न अर्थात् यी प्रतिकूल समयको प्रथम रजोदर्शन उत्तम सन्तान-दाता मानिन्न ॥ ३ ॥

रजोवतीको स्नान-मुहूर्त-

हस्तानिलाशिमृगमैत्रवसुध्रुवाख्यः

शाक्रान्वितैः शुभतिथौ शुभवासरे च ।

स्नायादधार्तववती मृगपौष्णवायु-
हस्ताश्विधातृभिररं लभते च गर्भम् ॥ ४ ॥

अर्थ- हस्ता, स्वाती, अश्विनी, मृगशिरा, अनुराधा, धनिष्ठा, ध्रुवसंज्ञक र ज्येष्ठा यी नक्षत्रमा शुभ तिथि र शुभ वारमा रजस्वला नारीलाई स्नान गराउनु उत्तम हुन्छ । अनि मृगशिरा, रेवती, स्वाती, हस्ता, अश्विनी र रोहिणी नक्षत्रमा स्नान गर्नाले रजस्वला नारी शीघ्र गर्भधारण गर्न समर्थ हुन्छे ।

गर्भाधानमा वर्जित समय-

गण्डान्तं त्रिविधं त्यजेन्निधनजन्मर्क्षं च मूलान्तकं
दास्यं पौष्णमघोपरागदिवसान् पातं तथा वैधृतिम् ।
पित्रोः श्राद्धदिनं दिवा च परिधाद्यर्धं स्वपत्नीगमे
भान्युत्पातहतानि मृत्युभवनं जन्मर्क्षतः पापभम् ॥ ५ ॥

अर्थ- ऋतुस्नान गरेर शुद्ध भएपछि तीनै प्रकारका गण्डान्त (विवाह प्रकरणको ४३ सौं श्लोक हेर्नु) सातौं र जन्मतारा, मूल, भरणी, अश्विनी, रेवती र मघा नक्षत्र; सूर्य-चन्द्रग्रहण, व्यतीपात र वैधृति योग, माता-पिताको श्राद्ध दिन, दिनको समय, परिघ योगको पूर्वार्ध, उत्पातले पीडित नक्षत्र, जन्म-राशिबाट आठौं राशि हुने लग्न र पाप लग्न- यी सबैलाई त्यागी शुभ मुहूर्तमा धर्मपत्नीका साथ समागम गरे उत्तम हुन्छ ॥ ५ ॥

अग्रिम श्लोकको पूर्वार्धमा, त्याज्य र उत्तरार्धमा गर्भाधान मुहूर्त-

भद्राषष्ठीपर्वरिक्ताश्च सन्ध्याभौमार्काकीर्णाद्यरात्रीश्चतस्रः ।

गर्भाधानं त्र्युत्तरेन्द्वर्कमैत्रब्राह्मस्वातीविष्णुवस्वम्बुपे सत् ॥ ६ ॥

अर्थ- भद्रा (शुभाशुभ प्रकरणको त्रिचालिसौं श्लोक हेर्नु) षष्ठी, पर्वदिन, रिक्ता (४/९/१४) तिथि, सायंकाल; मंगल, रवि र शनिवार, ऋतुको प्रारम्भबाट चार रात-यिनलाई गर्भाधानमा त्याग्न उचित छ अर्थात् उपरोक्त समयमा गर्भाधान उत्तम मानिन्छ ।

तिनै उत्तरा, मृगशिरा, हस्ता, अनुराधा, रोहिणी, स्वाती, श्रवण, धनिष्ठा र शतभिषा- यी एघार नक्षत्रमा गर्भाधान उत्तम मानिन्छ ॥ ६ ॥

गर्भाधानमा लग्न शुद्धि-

केन्द्रत्रिकोणेषु शुभैश्च पापैस्त्यायारिगैः पुंग्रहदृष्टलग्ने ।

ओजांशगेऽब्जेऽपि च युग्मरात्रौ चित्रादितीज्याश्विषु मध्यमं स्यात् ॥ ७ ॥

अर्थ- शुभग्रह अर्थात् चन्द्र, बुध, गुरु र शुक्र लग्नबाट केन्द्र (१/४/७/१०) र त्रिकोण ५/९ स्थानमा छन् र पापग्रह (क्षीण चन्द्र, सूर्य, मंगल, शनि, राहु र केतु) ३, ११, ६ स्थानमा छन् अनि लग्नमाथि पुरुष ग्रह (सूर्य, मंगल र गुरु) को दृष्टि छ भने- तथा लग्न विषम राशिको नवांशमा छ र रजोदर्शनबाट चतुर्थ आदि सम रात्रि (४/६/८/१०/१२/१४/१६) मा गर्भाधानकर्म शुभ अर्थात् पुत्रदाता हुनेछ । चित्रा, पुनर्वसु, पुष्य र अश्विनी नक्षत्रमा गर्भाधाको फल मध्यम रहने छ ॥ ७ ॥

सीमन्त संस्कारको मुहूर्त-

जीवाकारदिने मृगेज्यनिर्द्धतिश्रोत्रादितिब्रध्नभैः

रिक्तामार्करसाष्टवर्ज्यतिथिभिर्मासाधिपे पीबरे ।

सीमन्तोऽष्टमषष्ठमासि शुभदैः केन्द्रत्रिकोणे खलै-

र्त्ताभारिन्निषु वा ध्रुवान्त्यसदहे लग्ने च पुंभांशके ॥ ८ ॥

अर्थ- गुरु, रवि र मंगलवारमा मृगशिरा, पुष्य, मूल, श्रवण, पुनर्वसु र हस्ता-यी नक्षत्रमा; रिक्ता, अमावास्या, द्वादशी, षष्ठी र अष्टमी तिथि छाडी १/२/३/५/७/१०/११/१३ तिथिमा गर्भको मासपति बलवान् भएमा, गर्भाधान पछिको छैठौं वा आठौं महीनामा, शुभग्रह सबै लग्नबाट केन्द्र १/४/७/१० र त्रिकोण ९/५ मा रहनु अनि पापग्रह ११/६/३ स्थानमा छन् भने यस्ता पुरुष राशिको नवमांश भएको पुरुष लग्नमा सीमन्तोन्नयन कर्म शुभ मानिन्छ ॥ ८ ॥

गर्भको दस मासका स्वामी र चन्द्रबल निर्णय-

मासेश्वराः सित-कुजेज्य-रवीन्दु-सौरि-

चन्द्रात्मजास्तनुप-चन्द्र-दिवाकराः स्युः ।

स्त्रीणां विधोर्वलमुशन्ति विवाहगर्भ-

संस्कारयोरितरकर्मसु भर्तुरेव ॥ ९ ॥

अर्थ- गर्भवती नारीको गर्भको प्रथम महीनाको स्वामी शुक्र १, द्वितीय महीनाको मंगल २, तृतीयको बृहस्पति ३, चतुर्थको सूर्य ४, पंचमको चन्द्रमा ५, षष्ठको शनि ६, सप्तमको बुध ७, अष्टमको लग्नेश अर्थात् गर्भाधान अवसरमा लग्नको स्वामी ८, नवमको चन्द्रमा ९ र दसौं मासका स्वामी सूर्य कहिन्छन् ।

विवाह र गर्भका संस्कारहरू अर्थात् गर्भाधान, पुंसवन, सीमन्तोन्नयन आदिमा नारीहरूको मुख्य चन्द्र-बल विचार गर्नुपर्दछ र अन्य संस्कारहरूमा तिनको स्वामीको नै चन्द्रबल हेर्नुपर्दछ ॥ ९ ॥

पुंसवन संस्कार र विष्णु पूजाको मुहूर्त-

पूर्वोदितैः पुंसवनं विधेयं मासे तृतीये त्वथ विष्णुपूजा ।

मासेऽष्टमे विष्णुविधातृजीवैर्लग्ने शुभे मृत्युगृहे च शुद्धे ॥१०॥

अर्थ- गर्भाधानपछि तेस्रो महीना या सीमन्त-संस्कारमा कहिएका तिथि, वार, नक्षत्रमा पुंसवन संस्कार गर्नुपर्दछ । त्यसपछि आठौं महीनामा श्रवण, रोहिणी, पुष्य नक्षत्रमा अष्टम स्थान शुद्ध राख्नु पर्दछ, अनि शुभग्रहको राशि वा शुभ युक्त लग्नमा गर्भ-रक्षाको निम्ति विष्णु भगवानको पूजा गर्नु आवश्यक पर्दछ ॥ १० ॥

जातकर्म र नामकरणको मुहूर्त-

तज्जातकर्मादि शिशोर्विधेयं पर्वाख्यरिक्तोनतिथौ शुभेऽह्नि ।

एकादशे द्वादशकेऽपि घस्त्रे मृदुध्रुवक्षिप्रचरोडुषु स्यात् ॥११॥

अर्थ- पर्वहरू र रिक्ता तिथि बाहेक अन्य तिथिमा, शुभ वारमा जन्मवाट एघारौं वा बाह्रौं दिनमा, मृदु, क्षिप्र, चरसंज्ञक नक्षत्रमा बालकको जातकर्म र नामकरण संस्कार गरे उत्तम हुन्छ ॥ ११ ॥

सुत्केरीको स्नान गर्ने मुहूर्त-

पौष्णध्रुवेन्दुकरवातहयेषु सूती-

स्नानं समित्रभरवीज्यकुजेषु शस्तम् ।

नार्द्रात्रयश्रुतिमघान्तकमिश्रमूल-

त्वाष्ट्रे ज्ञसौरिवसुषड्रविरिक्ततिथ्याम् ॥१२॥

अर्थ- रेवती, ध्रुवसंज्ञक, मृगशिरा, हस्ता, स्वाती, अश्विनी र अनुराधा- यी दस नक्षत्रमा; रवि, मंगल र बृहस्पति वारमा प्रसूती नारीको स्नान शुभ मानिएको छ ।

आर्द्रा, पुनर्वसु, पुष्य, श्रवण, मघा, भरणी, विशाखा, कृत्तिका, मूल र चित्रा- यी दस नक्षत्रमा, बुध र शनिवार तथा ६/८/१२/४/९/१४ तिथिहरूमा सुत्केरीको स्नान शुभ हुँदैन । यो शास्त्रीय वचन हो ॥ १२ ॥

स्नाता प्रसूताऽप्यसुता बुधेन स्नाता च बन्ध्या भृगुनन्दनेन ।

सौरे मृतिः दुग्धहतिश्च सोमे पुत्रार्थलाभो रवि भौम जीवे ॥

यस वचन अनुसार बुध, शुक्र, शनि र सोमवार प्रसूतीको स्नान वर्जित छ ।

बालकलाई प्रथम दूध पिलाउने मुहूर्त-
रिक्तां भौमं परित्यज्य विष्टिं पातं सवैधृतिम् ।
मृदुध्रुवक्षिप्रभेषु स्तन्यपानं हितं शिशोः ॥

अर्थ- रिक्ता तिथि, मंगल, भद्रा, व्यतीपात र वैधृति योग छाडेर अन्य तिथि र वार योग आदिमा; मृदु, ध्रुव, क्षिप्रसंज्ञक नक्षत्रमा बालकलाई पहिलो पल्ट आमाको दूध पिलाउनु शुभ मानिन्छ ॥ १२ ॥

बालकको दाँत उभ्रेको फल-
मासे चेत्प्रथमे भवेत्सदशनो बालो विनश्येत्स्वयं
हन्यात्स क्रमतोऽनुजात-भगिनी मात्रग्रजान् द्व्यादिके ।
षष्ठ्यदौ लभते हि भोगमतुलं तातात्सुखं पुष्टतां
लक्ष्मीं सौख्यमथो जनौ सदशनो वोर्ध्वे स्वपित्रादिहा ॥१३॥

अर्थ- यदि जन्मपछि पहिलो महीनामा नै बालकको दाँत देखियो भने त्यो बालक सानै उमेरमा स्वयं मर्नेछ । दोस्रो महीनामा दाँत निस्क्यो भने आफ्नू भाइलाई र तेस्रो महीनामा दिदी-बहिनीलाई तथा चौथो महीनामा आमालाई अनि पाँचौं महीनामा दाजुलाई नाश पार्दछ । छैठौं महीनामा दाँत निस्क्यो भने स्वयं बालक निकै सुखी हुनेछ । सातौं महीनामा दाँत निस्के पिताबाट सुख भेट्नुने छ । आठौं महीनामा पुष्टता अर्थात् पूरा स्वास्थ्य लाभ गर्नेछ । नवौं महीनामा लक्ष्मी प्राप्ति गर्ला र दसौं महीनापछि दाँत निस्क्यो भने त्यो बालक सदैव सुखी रहने छ । यदि दाँत निस्केकै बालक जन्मियो भने माता-पितालाई अवश्य मार्नेछ । फेरि जन्मपछि पनि वर्जित समयमा माथितिर पहिले दाँत देखियो भने स्वयं मर्दछ अथवा माता-पितालाई छिटै नै मर्दछ ॥ १३ ॥

द्रष्टव्य- बालानामष्टमे मासि पष्ठे मासि ततः पुनः । दन्ता यस्या च जायन्ते माता वा प्रियते पिता ॥ बालकः पीड्यते वात्र स्वयमेव न संशयः ॥ -धर्मसिन्धु, लोकोक्ति च ।

बालकलाई झुलनामा सुताउन चक्रशुद्धि विचार-
दोलारोहेऽर्कभात् पञ्च-शर-पञ्चेषु-सप्तभैः ।
नैरुज्यं मरणं काश्य व्याधिः सौख्यं क्रमाच्छिशोः ॥१४॥

अर्थ- सूर्यको नक्षत्रबाट पाँच नक्षत्रमा, बालकको दोलारोहण अर्थात् प्रथम झुलना वा कोक्रो-ढाकीमा सुताउनु आरोग्यदायक मानिन्छ । त्यसपछिका पाँच नक्षत्रमा मृत्यु हुनेछ । त्यसपछिका पाँच नक्षत्रमा व्याधि रोग लाग्नेछ । अन्त्यका सात नक्षत्रमा सौख्य

प्राप्त होला । मुख्य तात्पर्य हो- सूर्य जुन नक्षत्रमा छन्, त्योभन्दा अगाडि आउने पाँच नक्षत्रमा र अन्त्यका सात नक्षत्रमा बालकलाई झुलनामा सर्वप्रथम सुताउनु शुभ मानिन्छ । शेष पन्ध्र नक्षत्र अशुभ जान्नु ॥ १४ ॥

बालकलाई घरबाट बाहिर लैजाने मुहूर्त-
दन्तार्कभूपधतिदिङ्मितवासरे स्याद्-
वारे शुभे मृदु-लघु-ध्रुवभैः शिशूनाम् ।
दोलाधिरुदिरथ निष्क्रमणं चतुर्थ-
मासे गमोक्तसमयेऽर्कमितेऽह्नि वा स्यात् ॥१५॥

अर्थ- जन्मको दिनदेखि ३२/१२/१६/१८/१० यिनमा कुनै पनि दिन अथवा शुभ दिनमा र मृदु, लघु, ध्रुवसंज्ञक नक्षत्रमा बालकको प्रथम दोलारोहण अर्थात् झुलनामा सुताउनु शुभ कहिएको छ ।

जन्मको चौथो महीनामा यात्रामा बत्ताइएका तिथि, वार र नक्षत्रमा बालकलाई सर्वप्रथम घरबाट बाहिर लैजानु शुभ हुनेछ । अथवा जन्मको बाह्रौं दिन निष्क्रमण गरे उत्तम हुनेछ ॥ १५ ॥

प्रसूती नारीको जलपूजन मुहूर्त-
कवीज्यास्तचैत्राधिमासे न पौषे जलं पूजयेत्सूतिका मास पूर्तौ ।
बुधेन्द्वीज्यवारे विरिक्ते तिथौ हि श्रुतीज्यादितीन्द्रर्कनैर्ऋत्यमैत्रैः ॥१६॥

अर्थ- शुक्र र बृहस्पति अस्त भएमा, चैत्र महीना र अधिकमास तथा पौष महीनामा प्रसूता नारी अर्थात् सुत्केरीले महीना पुगेपनि जल-पूजन अर्थात् पानी छुने काम नगर्नु । बुध, सोम र गुरुवार रिक्ता तिथि छाडेर अन्य तिथिमा श्रवण, पुष्य, पुनर्वसु, मृगशिरा, हस्त, मूल र अनुराधा- यी नक्षत्रमा प्रसूती जल-पूजन अर्थात् पानी छुने कार्य गरुन्, शुभ हुनेछ ।

प्रसवको एक महीना बितेपछि प्रसूती महिला पानी छुन्छन् । त्यस कार्यमा चैत्र, पौष, अधिकमास, गुरु-शुक्रवार र रिक्ता तिथि वर्जित छ ॥ १६ ॥

अन्न प्रासनको मुहूर्त-
रिक्तानन्दाष्टदर्शं हरिदिवसमथो सौरिभौमार्कवारान्
लरनं जन्मर्क्षलग्नाष्टमगृहलवगं मीनमेषालिकं च ।

हित्वा षष्ठ्यत्समे मास्यथ हि मृगदृशां पञ्चमादोजमासे
नक्षत्रैः स्यात् स्थिराख्यैः समृद्ध-लघु-चरैर्बालकाऽन्नप्राशनं सत् ॥१७॥

अर्थ- पुत्र भए छैठौँ आदि सम ६/८/१०/१२ महीनामा तथा छोरी भए पाँचौँ आदि विषम ५/७/९/११ महीनामा मृदु, लघु, चर, स्थिर संज्ञक सोह नक्षत्रमा प्रथम अन्नप्राशन अर्थात् पास्नी गर्नु शुभ मानिन्छ । त्यस अन्नप्राशनमा रिक्ता ४/९/१४ र नन्दा १/६/११ अष्टमी, अमावास्या र द्वादशी तिथि तथा शनि, रवि, मंगलवार, जन्मराशि र जन्म-लग्नबाट आठौँ राशिको नवांश भएको लग्न एवं मीन, मेष र वृश्चिक लग्न त्यागिदिए शुभ हुनेछ ॥ १७ ॥

अन्नप्राशनमा लग्नशुद्धि-

केन्द्रत्रिकोणसहजेषु शुभैः खशुद्धेलगने त्रिलाभरिपुगैश्च वदन्ति पापैः ।

लग्नाष्टषष्ठरहितं शशिनं प्रशस्तं मैत्राम्बुपानिलजनुर्भमसच्च केचित् ॥१८॥

अर्थ- शुभग्रह लग्नबाट १/४/७/५/९/३ स्थानमा रहनु तथा लग्नबाट दसौँ स्थान शुद्ध अर्थात् ग्रहहीन रहोस् अनि पाप ग्रह ३/११/६ स्थानमा रहनु अनि चन्द्रमा लग्नको आठौँ स्थानमा छन् भने अन्नप्राशन शुभ मानिएको छ । कुनै-कुनै आचार्यले अन्नप्राशनमा शतभिषा, अनुराधा, स्वाती र जन्मनक्षत्र अशुभ मानेका छन् ॥ १८ ॥

अन्नप्राशनमा ग्रहहरूको स्थान र फल-

क्षीणेन्दु-पूर्णचन्द्रेज्य-ज्ञ-भौमाऽर्काऽऽर्कि-भार्गवैः ।

त्रिकोणव्ययकेन्द्राष्टस्थितैरुक्तं फलं ग्रहैः ॥१९॥

भिक्षाशी यज्ञकृद्दीर्घजीवी ज्ञानी च पित्तरुक् ।

कुष्ठे चान्न-क्लेश-वातव्याधिमान् भोगभागिति ॥२०॥

अर्थ- यदि लग्नबाट ५/९/१२/१/४/७/८ यी स्थानमा क्षीणचन्द्र^१ परे, त्यसमा अन्नप्राशन गरे बालक दरिद्र भिक्षुक हुन सम्भव छ । अनि पूर्णचन्द्र^२ परेर त्यसमा पास्नी गर्नाले बालक भविष्यमा यज्ञकर्ता हुन सक्तछ । बृहस्पति परे लामो आयुष्यको हुनेछ । बुध परे ज्ञानी हुन सम्भव छ । मंगले परे पित्त-रोगी होला । सूर्य परे कुष्ठ रोगी हुनेछ । शनि र राहु-केतु परे त्यसलाई अन्नको कष्ट र वातव्याधि अर्थात् वायु रोग लाग्न सक्तछ । शुक्र पन्यो भने त्यो बालक पछि गएर भोगयुक्त सुखी हुनेछ ॥ १९ ॥ २० ॥

१. कृष्ण पक्षको अष्टमीदेखि शुक्ल सप्तमीतक चन्द्रमा क्षीण रहन्छ ।

२. शुक्ल पक्षको अष्टमीदेखि कृष्ण पक्षको सप्तमीतक चन्द्रमा पूर्ण रहन्छ ।

बालकलाई भूमिमा बसाल्ने मुहूर्त-
 पृथ्वीं वराहमभिपूज्य कुजे विशुद्धे-
 ऽरित्ते तिथौ व्रजति पञ्चममासि बालम् ।
 बद्ध्वा शुभेऽहिनि कटिसूत्रमथं ध्रुवेन्दु-
 नेष्टर्क्ष-मैत्र-लघुभैरुपवेशयेत्कौ ॥२१॥

अर्थ- पाँचौं महीना लागेपछि, बलवान् मंगल हेरेर रिक्ता रहित तिथिमा, शुभ दिन पारेर, ध्रुवसंज्ञक, मृगशिरा, ज्येष्ठ, अनुराधा र लघुसंज्ञक नक्षत्रमा पहिले भूमि र वाराह भगवान्को विधिपूर्वक पूजा गरी बालकलाई कटिसूत्र अर्थात् कन्धनी पहिराएर भूमिमा बसाउनु शुभ मानिएको छ ॥ २१ ॥

बालकलाई भूमिमा बसाल्दा उसको जीविका परीक्षा-
 तस्मिन्काले स्थापयेत्तत्पुरस्ताद्वस्त्रं शस्त्रं पुस्तकं लेखनीं च ।
 स्वर्णं रौप्यं यच्च गृह्णाति बालस्तैराजीवैस्तस्य वृत्तिः प्रदिष्टा ॥२२॥

अर्थ- बालकलाई भूमिमा बसाल्दा उसको अगाडि वा वरिपरि वस्त्र, पुस्तक, कलम, सुन चाँदी, अस्त्र आदि अनेक वस्तुहरू राखिदिनु पर्दछ । ती वस्तुहरूमा बालकले आफ्नू इच्छानुसार जुन वस्तु छुन्छ वा उठ्छ, त्यही वस्तुबाट बालकको आजीविका चल्नेछ भन्ने जान्नु पर्दछ ॥ २२ ॥

बालकलाई पान खान दिने मुहूर्त-
 वारे भौमार्किहीने ध्रुव-मृदु-लघुभैर्विष्णुमूलादितीन्द्र-
 स्वातीवस्वभ्युपेतैर्मिथुनमृगसुताकुम्भगोमीनलग्ने ।
 सौम्यैः केन्द्रत्रिकोणैरशुभगगनगैः शत्रलाभत्रिसंस्थै-
 स्ताम्बूलं सार्धमासद्वयमितसमये प्रोक्तमन्नाशने वा ॥२३॥

अर्थ- मंगल र शनिवार छोडेर अन्य वारमा ध्रुव, मृदु, लघुसंज्ञक नक्षत्र, मूल, श्रवण, पुनर्वसु, ज्येष्ठ, स्वाती र धनिष्ठ- यी सत्र नक्षत्रमा मिथुन, मकर, कन्या, कुम्भ, वृष र मीन लग्नमा, लग्नबाट शुभग्रहहरू १/४/१०/५/९ स्थानमा र पापग्रहहरू ६/११/३ स्थानमा भए, जन्मबाट ७५ दिन बितिसकेपछि बालकलाई पान ख्याउनु शुभ कहिएको छ । अथवा अन्नप्रासनको दिनमै पान खान दिए पनि शुभ हुनेछ ॥ २३ ॥

कान छेड्ने मुहूर्त-

हित्वैताँश्चैत्रपौषावमहरिशयनं जन्ममासं च रिक्तां
युग्माब्दं जन्मतारामृतु-मुनि-वसुभिः सम्मिते मास्यथो वा ।
जन्माहात्सूर्यभूपैः परिमितदिवसे ज्ञेज्यशुक्रेन्दुवारे-
ऽथौजाब्दे विष्णुयुग्मादितिमृदुलघुभैः कर्णवेधः प्रशस्तः ॥२४॥

अर्थ- चैत्र र पौष दुइ महीना, तिथिक्षय, विष्णु भगवानको शयन गर्ने समय (आषाढ शुक्ल एकादशीवाट कार्तिक शुक्ल एकादशीसम्म चार महीना चतुर्मासा), जन्ममास, रिक्ता तिथि, सम २/४/६ आदि जोर वर्ष र जन्म तारा- यी सबैलाई छाडेर जन्मदेखि ६/७/८ महीनामा अथवा जन्मकै दिनवाट एक, तीन, पाँच, बाह्र र सोह्रौं दिनमा, बुध, गुरु, शुक्र र सोमवारमा, विषम १/३/५ वर्षमा र श्रवण, धनिष्ठ, पुनर्वसु, मृदुसंज्ञक, लघुसंज्ञक नक्षत्रमा बालकको कर्णवेध- कान छेड्नु शुभ मानिन्छ ॥ २४ ॥

कर्णवेधमा लग्नशुद्धि-

संशुद्धे मृतिभवने त्रिकोणकेन्द्रत्र्यायस्थैः शुभखचरैः कवीज्यलग्ने ।
पापाख्यैररिसहजायगेहसंस्थैर्लग्नस्थेत्रिदशगुरौ शुभावहः स्यात् ॥२५॥

अर्थ- लग्नवाट आठौं स्थान शुद्ध- कुनै ग्रह नभएको र शुभग्रह १/४/७/१०/५/९/३/११ यी स्थानमा रहनु, शुक्र वा बृहस्पतिको राशि अर्थात् वृष, तुला, धनु र मीनमा कुनै एउटा लग्न रहोस्, पापग्रह लग्नवाट ६/३/११ स्थानमा छन् र लग्नमा बृहस्पति भए- यस्तो लग्नमा कर्णवेध कान छेड्ने शुभ मानिएको छ ॥ २५ ॥

शुभ कार्यहरूमा वर्जित समय-

गीर्वाणाऽम्बुप्रतिष्ठा-परिणय-दहनाधान-गेहप्रवेशा-
श्चौलं राजाभिषेको व्रतमपि शुभदं नैव याम्यायने स्यात् ।
नो वा बाल्यास्तवार्धे सुरगुरु-सितयोर्नैव केतूदये स्यात् ।
पक्षं वार्धं च केचिज्जहति तमपरे यावदीक्षां तदुग्रे ॥२६॥

अर्थ- जलाशय र देव-प्रतिष्ठा, अग्न्याधान, गृहप्रवेश, विवाह, मुण्डन, उपनयन र राज्याभिषेक- यी सबै कार्य याम्यायन अर्थात् सूर्यनारायण कर्क राशिदेखि धनुराशिमा रहेसम्म- बृहस्पति र शुक्रको बाल्य, अस्त र वृद्ध छेदा तथा केतुको उदयमा शुभ मानिन्न । कोही कोही प्रसिद्ध दैवज्ञ र रैभ्य आदि आचार्यको मतमा केतुको उदयवाट एक पक्ष

अर्थात् पञ्च दिन वा पक्षार्ध सात दिनसम्म माथि कहिएका कुनै पनि कार्य शुभ मानिन्नन् । अन्यान्य आचार्यहरूको मतमा उग्र अर्थात् ब्रह्मपुत्र आदि अत्यन्त निकृष्ट केतुको उदयमा जबसम्म त्यसको दर्शन रहिरहन्छ तबसम्म ती शुभ कार्यहरू वार्नुपर्दछ अर्थात् अशुभ मानेर त्याग्न पर्दछ ॥ २६ ॥

गुरु-शुक्रको बाल्य एवं वृद्धत्व-

पुरःपश्चाद्मृगोर्बाल्यं त्रिदशाहं च वार्धकम् ।

पक्षं पञ्चदिनं ते द्वे गुरोः पक्षमुदाहृते ॥२७॥

अर्थ- शुक्रको पूर्वोदय पछिका तीन दिन र पश्चिमोदय पछिका दस दिन बाल्यावस्था कहिन्छ । त्यस्तै- शुक्रको पूर्वास्तभन्दा पहिले पञ्च दिन र पश्चिमास्त भन्दा पहिले पाँच दिन वृद्धत्व काल मानिन्छ ।

फेरि बृहस्पतिको पूर्व-पश्चिम दुवैतिर उदयपछि पञ्च दिन बाल्य र अस्तको पहिले पञ्च दिन वार्धक्य काल कहिन्छ ॥ २७ ॥

गुरु-शुक्रको बाल्य-वार्धक्यमा मतान्तर-

ते दशाहं द्वयोः प्रोक्ते कैश्चित्सप्तदिनं परैः ।

त्र्यहं त्वात्ययिकेऽप्यन्यैरर्धाहं च त्र्यहं विधोः ॥२८॥

अर्थ- महेश्वर आदि अनेक विद्वान्हरूको मतमा बृहस्पति र शुक्र दुवैको पूर्व-पश्चिम दुवैतिर बाल्य-वार्धक्य दस दिन कहिएको छ । केशव आदि विद्वान्हरूको मतमा केवल सात दिन मानिएको छ । फेरि गार्गाचार्यको विचारमा अत्यावश्यक काममा केवल तीन दिन मात्र मानिएको छ ।

अनि चन्द्रमा उदाएपछि आधा दिन बाल र अस्तभन्दा पहिले तीन दिन वृद्ध रहन्छन् ॥ २८ ॥

देशाचारमा-

शुक्रो गुरुः प्राक् परतश्च बालो विन्ध्ये दशावन्तिषु सप्तरात्रम् ।

बंगेषु हूणेषु च पट् च पंच शेषे तु देशे त्रिदिनेवदन्ति ॥

मुण्डन गर्ने मुहूर्त-

चूडा वर्षात्तृतीयात्प्रभवति विषमेऽष्टार्करिक्ताद्यषष्ठी-

पर्वोनाहे विचैत्रोदगयनसमये जेन्द्रशुक्रेज्यकानाम् ।

बारे लग्नांशयोश्चास्वभनिधनतनौ नैधने शुद्धियुक्ते
शाक्रोपेतैर्विमैत्रैर्मृदु-चर-लघुभैरायषट्त्रिस्थपापैः ॥२९॥

अर्थ- गर्भदेखि अथवा जन्मवाट तीन विषम वर्ष ३/५/७ मा, ८/१२/४/९/१४/१/६ यी तिथिहरू तथा पर्वदिनहरूलाई छोडेर अन्य तिथिमा, चैत्रलाई छोडेर उत्तरायण भएकाले माघ, फाल्गुन, वैशाख, ज्येष्ठ र आषाढमा बुध, सोम, शुक्र तथा गुरुवारमा र यिनैको लग्न एवं नवांशमा, जन्म राशि र जन्म-लग्नदेखि अष्टम लग्नलाई छोडेर अन्य लग्नमा आठौँ स्थान रिक्त रहोस्, ज्येष्ठले संयुक्त र अनुराधाले रहित मृदु, चर, लघुसंज्ञक नक्षत्रमा अर्थात् मृगशिरा, रेवती, चित्रा, स्वाती, पुनर्वसु, श्रवण, धनिष्ठा, शतभिषा, हस्त, अश्विनी, पुष्य र ज्येष्ठ- यी बाह्र नक्षत्रमा र पापग्रह लग्नवाट ११/६/३ स्थानमा छन् भने चूडा कर्म अर्थात् मुण्डन गर्नु शुभ मानिन्छ ॥ २९ ॥

हिजो-आज कपाल खौरन यो साइत विचारु पर्दछ, कपाल कत्रन केको साइत हेर्नुपर्दछ: जहिले पनि साइत नै छ, भन्दछन्- तर् त्यो गलत धारणा हो । पहिलो पल्ट खौरदा वा कत्रदा अवश्य साइत विचारु पर्दछ । जस्तै- राजमार्तण्डको उदाहरण हेर्नुहवस्-

जन्मादौ सममासि पुत्रविषये स्त्रीणां तु तद्व्यत्यये,
कार्यं चादिमकेशखण्डनमिदं सूर्यं च सौम्याग्ने ।
आदित्यद्वयदस्रपौष्णशशभृद्विष्णुत्रयार्कत्रये
पूर्वाह्णे शुभवासरे जयतिथौ ह्यष्टम्यमावर्जिते ॥

चूडाकरणको समय केन्द्रगत ग्रहादिको फल-

क्षीणचन्द्र-कुज-सौरि-भास्करैर्मृत्यु-शस्त्रमृति-पङ्गुता-ज्वराः ।

स्युः क्रमेण बुध-जीव-भार्गवैः केन्द्रगैश्च शुभमिष्टतारया ॥३०॥

अर्थ- चूडाकरणको समय लग्नवाट केन्द्र १/४/७/१० मा क्षीण चन्द्रमा छन् भने बालकको मृत्यु सम्भव छ । मंगल भए शस्त्रले घात हुन सक्तछ । शनि भए लंगडो हुन सक्तछ र सूर्य भए बालकलाई जरो आउला । बुध, गुरु र शुक्र केन्द्रमा छँदा तथा तारा शुभ भएमा अर्थात् २/४/६/८/९ मा तारा भएको समयमा मुण्डन शुभ मानिन्छ ॥ ३० ॥

बालककी आमा गर्भिणी भए-मुण्डनको निर्णय-

पञ्चमासाधिके मातुर्गर्भे चौलं शिशोर्न सत् ।

पञ्चवर्षाधिकस्येष्टं गर्भिण्यामपि मातरि ॥३१॥

अर्थ- जुन बालककी माता पाँच महीनाभन्दा बर्ता दिनकी गर्भिणी छ, त्यसको मुण्डन आमा सुत्केरी नभएसम्म शुभ मानिन्छ । अर्थात् पाँच महीनाभन्दा थोरै समयको

गर्भकालमा चूडाकरण-मुण्डनमा बाधा पर्देन । यदि उदरस्थ शिशु पाँच महीनाभन्दा बर्ता दिनको भइसकेको छ भने माता गर्भवती भए पनि मुण्डनमा बाधा पर्देन, शुभ हुन्छ । यसको अर्थ हो- माताको गर्भको दोष बालकलाई पाँच वर्ष भित्र मात्र लाग्दछ, त्यसपछि कुनै दोष लाग्दैन ॥ ३१ ॥

मुण्डनमा दुष्ट ताराको अपवाद-

तारादौष्ट्येऽब्जे त्रिकोणोच्चगे वा क्षौरं सत्स्यात्सौम्यमित्रस्ववर्गे ।

सौम्ये भेऽब्जे शोभने दुष्टतारा शस्ता ज्ञेया क्षौरयात्रादिकृत्ये ॥३२॥

अर्थ- यदि चूडाको अवसरमा चन्द्रमा त्रिकोणमा आफ्नू उच्च राशि वृषमा वा शुभ ग्रहहरूले वर्गमा वा आफ्नाफ्नू मित्रगणको वर्गमा अथवा स्वयं आफ्नै वर्गमा छ भने दुष्ट तारा १/३/५/७ छ भने पनि मुण्डन वा चूडा उत्तम र शुभ मानिन्छ । यदि चन्द्रमा गोचरमा शुभ स्थितिमा शुभ ग्रहको राशिमा छ भने दुष्ट तारा पनि मुण्डन र यात्रा आदिमा शुभ मानिन्छ अर्थात् चन्द्रबलको सामुन्ने ताराबल नगण्य रहन्छ ॥ ३२ ॥

मुण्डनादि शुभ काममा निषिद्ध समय-

ऋतुमत्याः सूतिकाया सूनोश्चौलादि ना चरेत् ।

ज्येष्ठपत्यस्य न ज्येष्ठे कैश्चिन्मार्गेऽपि नेष्यते ॥३३॥

अर्थ- प्रसूती र रजस्वला नारीका छोरा-छोरीको मुण्डन, उपनयन र विवाह आदि शुभ कार्य सूतक निवृत्ति नभएसम्म कदापि गर्नु हुँदैन । जेठे सन्तान छोरा वा छोरीको मुण्डनादि कार्य जेठ महीमा नगर्नु भन्ने प्रमाण छ । तथा कुनै आचार्य अर्थात् भारद्वाज मुनिको विचारमा मार्गशीर्ष महीना पनि जेठे सन्तानको मुण्डनादि कार्यमा वर्जित गरिएको छ ॥ ३३ ॥

सामान्य क्षौरको मुहूर्त र वर्जित समय-

दन्तक्षौरनखक्रियाऽत्र विहिता चौलोदिते वारमे

पातंग्याररवीन्विहाय नवमं घस्रं च सन्ध्यां तथा ।

रिक्तां पर्व निशां निरासनरणग्रामप्रयाणोद्यत-

स्नाताभ्यक्तकृताशनैर्नहि पुनः कार्या हितप्रेप्सुभिः ॥३४॥

अर्थ- शनि, रवि, मंगलवार, क्षौर गरेको नवौं दिन, सायंकालमा, रिक्ता तिथि, पर्व, औंसी, पूर्णिमा, द्वादशी र रात्रिको समय- यी सबैलाई छाडेर मुण्डनमा बर्ताइएका

तिथि, वार र नक्षत्रमा सामान्य दांत माइनु र क्षौर अर्थात् कपाल खौरनु, नङ काट्नु आदि शुभ मानिएको छ । आफ्नू भलो चिताउनेहरूले परदेश हिंडेको अवसरमा टुंगोमा नपुगेसम्म, युद्ध वा कुनै गाउँमा जान लाग्दा, स्नान गरेपछि, तेल मर्दन गरेपछि वा घसेपछि, खानेकुरा खाएपछि- दन्त, क्षौर, नख क्रिया गर्नु वर्जित छ, नगर्नु- गर्नाले हानि हुन सम्भव छ ॥ ३४ ॥

क्षौर- कर्ममा विशेष समय-

क्रतु-पाणिपीड-मृति-बन्धमोक्षणे क्षुरकर्म च द्विजनृपाज्ञया चरेत् ।
शववाहतीर्थगमसिन्धुमञ्जनक्षुरमाचरेन्न खलु गर्भिणीपतिः ॥३५॥

अर्थ- विवाहमा, यज्ञमा, मरणाशौच र झ्यालखानवाट मुक्त भएपछि र निन्दित समयमा पनि राजा र ब्राह्मणको आज्ञाले क्षौर कर्म गर्न बाधा पर्दैन । जसकी नारी गर्भिणी छ- त्यो पुरुषले मुर्दा बोक्नु, कुनै तीर्थको यात्रा वा समुद्र स्नान र क्षौरकर्म कदापि गर्नु हुँदैन ॥ ३५ ॥

दाही खौरने मुहूर्त र क्षौरमा वर्जित नक्षत्र-

नृपाणां हितं क्षौरभे श्मश्रुकर्म दिने पञ्चमे पञ्चमेऽस्योदये वा ।
षडग्रिस्त्रिमैत्रोऽष्टकः पञ्चपित्र्योऽब्दतोऽध्ययमा क्षौरकृन्मृत्युमेति ॥३६॥

अर्थ- क्षौर कर्ममा बताइएका नक्षत्रहरूमा, पाँच-पाँच दिनमा वा पाँच-पाँच दिनमा क्षौर गर्ने नक्षत्र वा अनुकूल परेन भने क्षौर नक्षत्रको उदय मुहूर्तमा राजाहरू वा अन्यान्य सबैलाई श्मश्रुकर्म (दाही खौरन) अशुभ मानिन्न । जसको क्षौर कर्ममा आवृत्तिको क्रमले छपल्ट, अनुराधा तीनपल्ट, रोहिणी आठपल्ट, मघा पाँच पल्ट र उत्तरा फाल्गुनी चारपल्ट पर्न गयो भने त्यो मानिस एक वर्षपछि अवश्य मर्नेछ । भनाईको तात्पर्य हो- यी पाँच-कृत्तिका, अनुराधा, रोहिणी, मघा, उत्तराफाल्गुनी नक्षत्रमा क्षौर कर्म गर्नु नितान्त निषेध गरिएको छ ॥ ३६ ॥

अक्षरारम्भको मुहूर्त-

गणेश-विष्णु-वाग्रमाः प्रपूज्य पञ्चमाब्दके
तिथौ शिवार्कदिग्द्विषट्शरत्रिके रवावुदक् ।
लाघुश्रवोऽनितान्त्यभादितीशतक्षमित्रभे
चरोनसत्तनौ शिशोर्लिपिग्रहः सतां दिने ॥३७॥

अर्थ- जन्मको पाँचौं वर्षमा, उत्तरायण अर्थात् माघ, फाल्गुन आदि छ महीनामा सूर्य रहेका बेलामा ११/१२/१०/२/६/५/३- यी तिथिहरूमा, लघुसंज्ञक, श्रवण, स्वाती, रेवती, पुनर्वसु, आर्द्रा, चित्रा र अनुराधा- यी नक्षत्रहरूमा, चर राशिहरू १/४/७/१० लाई त्यागेर अन्य शुभ लग्नन २/३/६/९/१२ मा शुभदिनमा (यसमा लग्न शुद्धि पनि हेर्नु आवश्यक पर्दछ) श्रीगणपति, श्रीविष्णु, सरस्वती र लक्ष्मीको राम्ररी पूजन गरी बालक-बालिकालाई प्रथम अक्षरारम्भ गराउनु सबै दृष्टिले शुभ मानिन्छ ॥ ३७ ॥

विद्यारम्भको मुहूर्त-

मृगात्कराच्छ्रुतेस्त्रयेऽश्विमूलपूर्विकात्रये
गुरुद्वयेऽर्कजीववित्सितेऽहिनि षट्शरत्रिके ।
शिवार्कदिग्द्विके तिथौ ध्रुवान्त्यमित्रभे परैः
शुभैरधीतिरुत्तमा त्रिकोणकेन्द्रगैः स्मृता ॥३८॥

अर्थ- मृगशिरा, आर्द्रा, पुनर्वसु, हस्त, चित्रा, स्वाती, श्रवण, धनिष्ठा, शतभिषा, अश्विनी, मूल, तीनै पूर्वा, पुष्य र श्लेषा नक्षत्रमा रवि, गुरु, बुध र शुक्रवारमा ६/५/३/११/१२/१०/२ यी तिथिमा, शुभग्रह सबै लग्नबाट ५/९/१४/७/१० स्थानमा छन् भने बालक-बालिकालाई विद्यारम्भ गराए शुभ हुनेछ ॥

अन्यान्य आचार्यका मतमा ध्रुवसंज्ञक, रेवती र अनुराधा नक्षत्रमा पनि विद्यारम्भ शुभ मानिएको छ ॥ ३८ ॥

उपनयन-समय

विप्राणां व्रतबन्धनं निगदितं गर्भाज्जनेर्वाऽष्टमे
वर्षे वाप्यथ पञ्चमे क्षितिभुजां षष्ठे तथैकादशे ।
वैश्यानां पुनरष्टमेऽप्यथ पुनः स्याद्द्वादशे वत्सरे
कालेऽथ द्विगुणे गते निगदिते गौणं तदाहुर्बुधाः ॥३९॥

अर्थ- गर्भाधान वा जन्मकालबाट आठौं वा पाँचौं वर्षमा ब्राह्मणहरूको, छैठौं वा एघारौं वर्षमा क्षत्रियहरूको, आठौं वा बाह्रौं वर्षमा वैश्यहरूको उपनयन वा व्रतबन्ध समय निर्धारित गरिएको छ र काहेएको समयदेखि दोबर समयसम्म अनेक पण्डितहरूले उपनयनलाई गौण वा मध्यम मानेका छन् ॥ ३९ ॥

उपनयनको मुहूर्त-

क्षिप्रध्रुवाहिचरमूलमृदुत्रिपूर्वारौद्रेऽर्कविद्गुरुसितेन्दुदिने व्रतं सत् ।
द्वित्रीषुरुद्ररविदिक्प्रमिते तिथौ च कृष्णादिमत्रिलवकेऽपि चापराहणे ॥४०॥

अर्थ- ध्रुवसंज्ञक, क्षिप्रसंज्ञक, आश्लेषा, चरसंज्ञक, मूल, मृदुसंज्ञक, तीनै पूर्वा र आर्द्रा- यी २२ नक्षत्रमा रवि, बुध, गुरु, शुक्र र सोमवार २/३/५/११/१२/१० तिथिमा, शुक्लपक्षमा तथा कृष्णपक्षको प्रथम तृतीयांश अर्थात् कृष्ण पक्षमा पंचमी तिथिसम्ममा उपनयन शुभ मानिएको छ । तर उपनयन अपराह्न अर्थात् दिनको तेस्रो भागमा अशुभ मानिन्छ, गर्न हुँदैन ॥ ४० ॥

उपनयनमा निन्दित ग्रह-

कवीज्य-चन्द्र-लग्नपा रिपौ मृतौ व्रतेऽधमाः ।

व्ययेऽब्ज-भार्गवौ तथा तनौ मृतौ सुते खलाः ॥४१॥

अर्थ- व्रतबन्धको लग्नबाट छैटौं र आठौं स्थानमा गुरु, शुक्र, चन्द्रमा र लग्नेश उपस्थित भए शुभ मानिन्छ । फेरि चन्द्रमा र शुक्र लग्नबाट बाह्रौं भए अशुभ मानिन्छन् । अनि पापग्रह लग्नमा अथवा लग्नबाट आठौं र पाँचौं स्थानमा भए पनि अशुभ मानिन्छन् । अतः यस्तो लग्नस्थितिमा उपनयन गर्नु सर्वथा अनुचित र अशुभ मानिन्छ ॥ ४१ ॥

व्रतबन्धमा लग्नशुद्धि-

व्रतबन्धेऽष्टषड्विःफवर्जिताः शोभनाः शुभाः ।

त्रिषडाये खलाः पूर्णो गोकर्कस्थो विधुस्तनौ ॥४२॥

अर्थ- व्रतबन्धमा शुभ ग्रह लग्नबाट ८/६/१२ स्थानमा छैनन् र पापग्रह ३/६/११ स्थानमा छन् भने शुभ मानिन्छन् र पूर्ण शुक्लपक्षको चन्द्रमा वृष अर्थात् आफ्नू उच्च राशि वा कर्क (स्वगृही) राशिमा स्थित भएर लग्नमा छ भने शुभ मानिन्छ । अन्यथा चन्द्रमा लग्नमा कदापि शुभ मानिन्दैन ॥ ४२ ॥

ब्राह्मण र वेदहरूका स्वामी ग्रह-

विप्राधीशौ भार्गवेज्यौ कुजाकौ राजन्यानामोषधीशौ विशां च ।

शूद्राणां जश्चान्त्यजानां शनिः स्याच्छाखेशाः स्युर्जीवशुक्रारसौम्याः ॥४३॥

अर्थ- शुक्र र बृहस्पति ब्राह्मणवर्गका स्वामी कहिन्छन् । सूर्य र मंगल क्षत्रियहरूका स्वामी मानिन्छन् । चन्द्रमा वैश्य वर्गका र बुध शूद्रहरूका तथा शनि अन्त्यज-अछूत जातिका स्वामी हुन् ।

गुरु ऋग्वेदका, शुक्र यजुर्वेदका, मंगल सामवेदका र बुध अथर्व वेदका स्वामी कहिन्छन् ॥ ४३ ॥

वर्णेश र वेदाधिपति भन्ने नियम-
 शाखेशवारतनुवीर्यमतीव शस्तं
 शाखेशसूर्यशशिजीवबले व्रतं सत् ।
 जीवे भृगौ रिपुगृहे विजिते च नीचे
 स्याद्वेदशास्त्रविधिना रहितो व्रतेन ॥४४॥

अर्थ- वेदाधिप वा शाखेशको वार, लग्न र गोचर बल उपनयनमा अत्यन्त प्रशस्त कहिन्छन् । अतः जसको जुन शाखा छ, त्यसको उपनयन त्यही शाखेशको वारमा, शाखेशको लग्नमा र शाखेश बलवान् छन् भने शुभ कहिन्छ । फेरि शाखेश, सूर्य, चन्द्र, गुरु र शुक्र (शाखेश र वर्णेश पनि) आफ्नू शत्रुको राशिमा छन् भने युद्धमा पराजित हुन् वा नीच राशिमा हुन् ता उपनयन गरिने बालक वेद र शास्त्रहरूले रहित अर्थात् मूर्ख हुनेछ ॥ ४४ ॥

जन्म-मासादिमा उपनयनको समावेश-

जन्मर्क्षमासलग्नादौ व्रते विद्याधिको व्रती ।
 आद्यगर्भेऽपि विप्राणां क्षत्रादीनामनादिमे ॥४५॥

अर्थ- जन्म नक्षत्र, जन्म महीना, जन्मलग्न आदि भन्नाले जन्म तिथि इत्यादि पनि जनाउँछ । ब्राह्मणको जेष्ठ बालकको पनि व्रतबन्ध भएमा त्यो बालक विशेष बुद्धिमान र विद्वान् हुनेछ । तर क्षत्रिय र वैश्यहरूको जेठो बाहेक अन्य बालकहरूको उपनयन गर्नाले बढी विद्वान् बन्दछन् । कथनको तात्पर्य हो- क्षत्रिय र वैश्यहरूको जेठो पुत्रको उपनयन जन्मर्क्ष, जन्ममासादिमा गर्न शुभ मानिन्छ । जेठो बाहेक अन्यको गर्न बाधा पर्दैन, तर ब्राह्मणका बालकको व्रतबन्ध त्यो जेठो, माहिलो जो भए पनि जन्मर्क्ष, जन्म मासादिमा पनि गर्न हुन्छ, बाधा छैन ॥ ४५ ॥

मुनि शौनकको कथन हेर्नुहोस्-

जन्मोदये जन्मसु तारकासु मासे तथा जन्मतिथौ च राशौ ।
 व्रतेन विप्रोऽल्पपरिश्रुतोऽपि प्रज्ञाविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम् ॥
 गर्भाष्टमे गर्गपराशराद्यैः फलं यदुक्तं व्रतबन्धने तु ।
 ततोऽधिकं जन्मसु तारकासु मासेऽथवा जन्मनि वाडवानाम् ॥

व्रतबन्ध आदिमा गुरु शुद्धि-

बटुकन्याजन्मराशिस्त्रिकोणायद्विसप्तगः ।

श्रेष्ठो गुरुः खषट्त्रयाद्ये पूजयाऽन्यत्र निन्दितः ॥४६॥

अर्थ- व्रतबन्ध आदि मंगल कार्यहरूमा बालकको जन्मराशिबाट र विवाहमा कन्याको जन्मराशिबाट बृहस्पति ९/५/११/२/७ स्थानमा भए उत्तम मानिन्छ । १०/६/३/१- यी स्थानमा छन् भने पूजा-पाठ नगरी शुभ हुन्न । अन्यत्र अर्थात् जन्मराशिबाट ४/८/१२ स्थानमा अशुभ मानिन्छ, नगर्नु ॥ ४६ ॥

अशुभ बृहस्पतिको अपवाद-

स्वोच्चे स्वभे स्वमैत्रे वा स्वांशे वर्गोत्तमे गुरुः ।

रिःफाष्टतुर्यगोऽपीष्टो नीचारिस्थः शुभोऽप्यसन् ॥४७॥

अर्थ- आफ्नो उच्च अर्थात् कर्क राशिमा, आफ्नो घर अर्थात् मीन, धनु राशिमा, आफ्नो मित्र राशिमा, कुनै पनि राशिमा आफ्नो नवांशकको भित्र नै रहेमा तथा आफ्नो वर्गोत्तम नवांशमा रहेका बृहस्पति बालक-बालिकाको जन्म राशिदेखि ४/८/१२ स्थानमा छन् भने पनि शुभ मानिन्छ । यदि बृहस्पति आफ्नो नीच मकरराशिमा र शत्रुग्रहको राशिमा छ भने जन्मराशिबाट शुभ भए पनि अशुभ फल दिन्छ ॥ ४७ ॥

व्रतबन्धमा निषिद्ध समय-

कृष्णे प्रदोषेऽनध्याये शनौ निश्यपराह्णके ।

प्राक्सन्ध्यागर्जिते नेष्टो व्रतबन्धो गलग्रहे ॥४८॥

अर्थ- कृष्णपक्षमा पंचमी तिथिपछि, प्रदोषको दिनमा, अनध्यायमा, शनिवारमा, रात्रिमा, दिनको तृतीय भागमा, जुन दिन बिहानै बादल गर्जिन्छ त्यस दिनमा र गलग्रहमा व्रतबन्ध शुभ मानिन्न । यी अनेक विद्वानको मत हो ॥ ४८ ॥

व्रतबन्धमा ग्रहहरूको नवांशको फल-

क्रूरो जडो भवेत् पापः पटुः षट्कर्मकृद्धटुः ।

यज्ञार्थभाक् तथा मूर्खो रव्याद्यंशे तनौ क्रमात् ॥४९॥

१. त्रयोदश्यादि चत्वारि सप्तम्यादि दिननत्रयम् ।

चतुर्थी चैकतः प्रोक्ता अष्टावेते गलग्रहाः ॥

अर्थ- ४/७/८/९/१३/१४/१५ यी गलग्रह तिथि कहिन्छन् ।

अर्थ- व्रतबन्धको लग्नमा सूर्यको नवांश छ भने त्यो बालक कठोर वा क्रूर विचारको हुनेछ । चन्द्रमाको नवांश भए अपठित मूर्ख हुनेछ । मंगलको नवांश भए घोर पापी हुनेछ । बुधको नवांश भए विद्वान हुनेछ । बृहस्पतिको नवांश भए अध्ययन, अध्यापन, यज्ञ गर्ने र गराउने, दान लिने र दिने उत्तम व्यक्ति हुनेछ । शुक्रको नवांशमा धनी र यज्ञकर्ता हुनेछ । शनिको नवांश भए दुष्ट र मूर्ख हुनेछ ॥ ४९ ॥

चन्द्रमाको नवांशमा विशेष-

विद्यानिरतः शुभराशिलवे पापांशगते हि दरिद्रतरः ।

चन्द्रे स्वलवे बहुदुःखयुतः कर्णादितिभे धनवान् स्वलवे ॥५०॥

अर्थ- व्रतबन्धको अवसरमा चन्द्रमा कुनै पनि राशिमा यदि शुभ रात्रिको नवांशमा छ भने त्यो बालक ठूलो पण्डित हुनेछ । यदि चन्द्रमा पाप राशिको नवांशमा छन् भने त्यो बालक अत्यन्त निर्धन हुनेछ । यदि चन्द्रमा स्वराशि कर्कको नवांशमा छ भने बर्ता दुःखी, चिन्तित रहने होला । यदि चन्द्रमा श्रवण र पुनर्वसु नक्षत्रको भएर स्व-नवांशमा छ भने त्यो बालक निकै धनी हुनेछ । अर्थात् श्रवण वा पुनर्वसु नक्षत्रमा व्रतबन्ध भएका बालकको चन्द्रमा आफ्नै नवांशमा भए पनि शुभ फलदाता मानिन्छन् ॥ ५० ॥

व्रतबन्धमा लग्नबाट केन्द्रवर्ती ग्रहहरूको फल-

राजसेवी वैश्यवृत्तिः शस्त्रवृत्तिश्च पाठकः ।

प्राज्ञोऽर्थवान् म्लेच्छसेवी केन्द्रे सूर्यादिखेचरैः ॥५१॥

अर्थ- व्रतबन्धको लग्नबाट सूर्य केन्द्रमा छ भने त्यो व्रतबन्ध गरिने बालक राज-सेवक हुनेछ । केन्द्रमा चन्द्रमा भए व्यापारी हुनेछ । मंगल भए त्यो बालक शस्त्रास्त्रको व्यवहार वा व्यापार गर्ने होला । बुध भए अध्यापक होला । गुरु भए त्यो ठूलो विद्वान होला । शुक्र भए धनी र शनि केन्द्रमा छ भने त्यो बालक म्लेच्छ (मुसलमान) हरूको चाकरी गर्ने होला ॥ ५१ ॥

व्रतबन्धमा ग्रहहरूको संयोग फल-

शुके जीवे तथा चन्द्रे सूर्य-भौमाऽर्किसंयुते ।

निर्गुणः क्रूरचेष्टः स्यान्निर्घृणः सद्युते पटुः ॥५२॥

अर्थ- चन्द्रमा, गुरु र शुक्र- यिनमा कुनै पनि एक वा दुई अथवा सबै ग्रह सूर्यका साथ छन् भने व्रतबन्ध गर्ने बालक गुणहीन हुन सम्भव छ । मंगलको साथ भए हिंसा गर्ने र शनिका साथ भए माया-दयाहीन होला । यदि तीनै-शुक्र, गुरु र चन्द्रमा शुभ ग्रहका साथ छन् भने त्यो बालक विद्वान र बुद्धिमान् हुनेछ ॥ ५२ ॥

ग्रह नवांशगत चन्द्र फल-

विधौ सितांशगे सिते त्रिकोणगे तनौ गुरौ ।
समस्तवेदविद् व्रती यमांशगेऽतिनिर्घृणः ॥५३॥

अर्थ- व्रतबन्धको अवसरमा शुक्रको नवांशमा चन्द्रमा छन् र शुक्र लग्नबाट ५/९ मा छन्; अनि गुरु लग्नमा छन् भने व्रतबन्ध गरिने बालक सबै वेद पढ्ने र जान्ने होला । चन्द्रमा यदि शनिको (१०/११ राशिको) नवांशमा छ भने त्यो बालक निर्दयी र उद्वण्ड होला ॥ ५३ ॥

व्रतबन्धमा अनध्याय-

शुचिशुक्रपौषतपसां दिगधिरुद्रार्कसङ्ख्यसिततिथयः ।
भूतादित्रितयाष्टमि संक्रमणं च व्रतेष्वनध्यायाः ॥५४॥

अर्थ- आषाढ शुक्लको दशमी, ज्येष्ठ शुक्लको द्वितीया, पौष शुक्लको एकादशी, तथा माघ शुक्लको द्वादशी तिथि, तथा प्रत्येक महीनाको कृष्ण र शुक्ल दुवै पक्षका तिथिहरू अनि संक्रान्तिको दिन- यी व्रतबन्धका अनध्याय हुन्, अतः यिनमा व्रतबन्ध गर्न निषेध गरिएको छ ॥ ५४ ॥

प्रदोष-लक्षण-

अर्क-तर्क-त्रि-तिथिषु प्रदोषः स्यात्तदग्रिमैः ।
रात्र्यर्ध-सार्धप्रहर-याममध्य-स्थितैः क्रमात् ॥५५॥

अर्थ- द्वादशी तिथिमा अर्ध-रात्रिको अगाडि नै यदि त्रयोदशी लगिसक्दछ भने, पक्षी तिथि डेढ प्रहर रात्रिको अगाडि नै सप्तमी तिथि लाग्दछ भने, तथा तृतीया तिथिमा एक प्रहर रात्रिको पहिले नै चतुर्थी लागे- यी तीनै प्रदोष कहिएका छन् ॥ ५५ ॥

ब्रह्मौदन पाकमा निषेधता-

उपनयनपछि त्यसै दिन सायंकालमा 'ब्रह्मौदन' नामको संस्कार गरिन्छ । यदि उपनयनपछि ब्रह्मौदन पाकभन्दा पहिल्यै कुनै प्रकारको विघ्न वा उत्पात हुन गयो भने त्यहाँ शान्तिपूर्वक ब्रह्मौदन गर्नु भन्ने शास्त्रोक्त प्रमाण पाइन्छ ।

प्राग्ब्रह्मौदनपाकात् व्रतबन्धानन्तरं यदि चेत् ।
उत्पातानध्ययनोत्पत्तावपि शान्तिपूर्वकं तत् स्यात् ॥५६॥

अर्थ- यदि व्रतबन्धको पछाडि र ब्रह्मौदन पाकभन्दा पहिले कुनै अनावृष्टि आदि उत्पात र अनध्याय आइलाग्यो भने शान्ति-स्वस्ति गरेर ब्रह्मौदनको विधान गर्नु पर्दछ ॥ ५६ ॥

स्वस्तिवाचनपूर्वं तु हवनं कारयेद् बुधः ।
 प्रधानं पायसं साज्यं द्रव्यं शान्तियुजो भवेत् ॥
 सूक्तं बृहस्पतेर्विद्वान् पठेत् विद्यासमृद्धये ।
 गायत्रीं युज्जते मन्त्रः प्रायश्चित्तं तु सर्पिणा ॥
 धेनुं सवत्सकां दद्यादाचार्याय पयस्विनीम् ।
 शिलां होमविधेः पश्चात् स्थापयेत् तत्र संसदि ॥
 ब्राह्मणन् भोजयेत् पश्चात् ततो ब्रह्मौदनं चरेत् ॥ ५६ ॥

वेदानुसारं व्रतबन्धमा विहितं नक्षत्र-
 वेदक्रमाच्छशिशिवाहिकरत्रिमूलपूर्वासु पौष्णकरमैत्रमृगादितीज्ये ।
 ध्रौवेषु चाश्विनसुपुष्यकरोत्तरेशकर्णे मृगान्त्यलग्नमैत्रधनादितौ सत् ॥ ५७ ॥

अर्थ- आर्द्रा, मृगशिरा, अश्लेषा, हस्त, चित्रा, स्वाती, मूल र तीनै पूर्वा नक्षत्रमा ऋग्वेदीहरूको; रेवती, हस्त, अनुराधा, मृगशिरा पुनर्वसु, पुष्य र ध्रुवसंज्ञक नक्षत्रमा यजुर्वेदीहरूको, अश्विनी, धनिष्ठा, पुष्य, हस्ता, तीन उत्तरा, आर्द्रा र श्रवणमा सामवेदीहरूको तथा मृगशिरा, रेवती, लग्नसंज्ञक, अनुराधा, धनिष्ठा र पुनर्वसुमा अथर्ववेदीहरूको उपनय (व्रतबन्ध) शुभ मानिन्छ ॥ ५७ ॥

शुभ कार्यमा माता रजस्वला भएको निर्णय-
 नान्दीश्राद्धोत्तरं मातुः पुष्पे लग्नान्तरे न हि ।
 शान्त्या चोत्तं व्रतं पाणिग्रहः कार्योऽन्यथा न सत् ॥ ५८ ॥

अर्थ- मुण्डन, व्रतबन्ध र विवाहादि मंगल कार्यहरूमा नान्दी श्राद्धपछि यदि बटुककी आमा रजस्वला भइन् भने, तथा अर्को लग्न वा शुभ मुहूर्त पाउन सकिएन भने, त्यसै दिन विधिपूर्वक शान्ति स्वस्ति गरेर मुण्डन, व्रतबन्ध, विवाह वा इच्छित कार्य पूर्ण पार्नुपर्दछ, यसमा बाधा छैन । अन्यथा सूतकमा अथवा सूतकपछि अर्को लग्न प्राप्त हुन्छ भने त्यसैमा गर्नु, पहिलो लग्न शुभ हुन सक्छैन ॥ ५८ ॥

क्षत्रियहरूको छूरिका-बन्धन मुहूर्त-
 विचैत्रव्रतमासादौ विभौमास्ते विभूमिजे ।
 छूरिकाबन्धनं शस्तं नृपाणां प्राग्विवाहतः ॥ ५९ ॥

अर्थ- व्रतबन्धपछि र विवाहभन्दा अगाडि चैत्र महीनालाई छाडेर व्रतबन्धको महीना आदिमा मंगलको अस्तकाल र मंगलवार बाहेक अन्य वारादिमा क्षत्रियको छूरिका बन्धन अर्थात् कम्मरमा कटार वा कृपाल बन्धन गरे शुभ मानिन्छ ॥ ५९ ॥

केशान्त कार्य र समावर्तनको मुहूर्त-

केशान्तं षोडशे वर्षे चौलोक्तदिवसे शुभम् ।

व्रतोक्तदिवसादौ हि समावर्तनमिष्यते ॥६०॥

अर्थ- जन्मबाट सोही र मुण्डनमा वर्णित मुहूर्तमा केशान्त कर्म शुभ मानिन्छ ।
फेरि उपनयनकै दिनमा गरिने समावर्तन कर्म पनि शुभ हुन्छ ॥ ६० ॥

इति संस्कार प्रकरणम् ।

६. विवाह प्रकरणम्

ब्राह्मो विवाह आहूय दीयते शक्त्यलङ्घ कृता ।
तज्जः पुनात्युभयतः पुरुषानेकविंशतिः ॥
यज्ञस्थत्रत्विजे दैव आदायार्षस्तु गोद्वयम् ।
चतुर्दश प्रथमजः पुनात्युत्तरजश्च षट् ॥
इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सह या दीयतेऽर्थिने ।
सकायः पावयेत्तज्जः षट् षट् वंश्यान् सहात्मना ॥
आसुरो द्रविणादानाद् गान्धर्वः समयान्मिथः ।
राक्षसो युद्धहरणात् पैशाचः कन्दकाष्ठलात् ॥

यस प्रकरणमा विवाह सम्बन्धी प्रत्येक उपयुक्त विषयहरूको प्रतिपादन हुनाले यसको नाम विवाह प्रकरण राखिएको हो । त्यो विवाह आठ प्रकारको छ । प्रत्येक विवाह र विवाहको लक्षण याज्ञवल्क्यले भनेको छ ।

स्त्रीपुरुषहरूको अनुकूलता ज्योतिषशास्त्रोक्त लग्नवश हुन्छ; अतः यस प्रकरणमा वैवाहिक शुभ लग्नको विशद विवेचना गरिन्छ ।

“ब्राह्मो दैवस्तथा चार्षः प्राजापत्यस्तथाऽऽसुरः”

गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः” ॥

विवाह वेलाको प्रधानता-

भार्या त्रिवर्गकरणं शुभशीलयुक्ता ।
शीलं शुभं भवति लग्नवशेन तस्याः ॥
तस्माद्विवाहसमया परिचिन्त्यते हि ।
तन्निघ्नतामुपगताः सुतशीलधर्माः ॥ १ ॥

अर्थ- राम्रो बानी- व्यहोरा भएकी नारीले धर्म, अर्थ र काम- यी तीनै चीज प्राप्त गराउन सक्छे । तर स्त्रीको जाति-नजाति बानी विवाहको लग्नवश हुन्छ । जुन कारणले स्वभाव, धर्म, पुत्रादि विवाहको लग्नाधीन मानिन्छन् । अतः विवाह समयको यस प्रकरणमा विचार गरिन्छ ॥ १ ॥

सोध्ने नियम : प्रश्न लग्नबाट विवाह-योग-

आदौ सम्पूज्य रत्नादिभिरथ गणकं वेदयेत्स्वस्थचित्तं
कन्योद्वाहं दिगीशानलहयविशिखे प्रश्नलग्नाद्यदीन्दुः ।
दृष्टो जीवेन सद्यः परिणयनकरो गोतुलाकर्कटाख्यं
वा स्यात्प्रश्नस्य लग्नं शुभखचरयुतालोकितां तद्विदध्यात् ॥ २ ॥

अर्थ- पहिले आफ्नू शक्ति अनुसार रत्न, द्रव्य, वस्त्र, फल-फूलले ज्योतिषीको पूजन गरी प्रसन्न भएका दैवज्ञसित कन्याको विवाह सम्बन्धी प्रश्न सोध्नु । यदि प्रश्न लग्नबाट १०/११/३/७/५ स्थानमा चन्द्रमा छन् भने तथा बृहस्पतिको दृष्टिमा छन् भने शीघ्र विवाह हुनेछ । अथवा वृष, तुला, कर्क राशिको लग्न छ र शुभग्रहहरूले युक्त वा दृष्ट छ भने पनि विवाह हुन- यस्तो उत्तर दिनु पर्दछ ॥ २ ॥

कन्या र वरको प्राप्ति लग्नबाट विचार-

विषमभांशगतौ शशि-भार्गवौ तनुगृहं बलिनौ यदि पश्यतः ।
रचयतो वरलाभमिमौ सदा युगलभांशगतौ युवतिप्रदौ ॥ ३ ॥

अर्थ- कन्याको विवाहको प्रश्न समयमा चन्द्रमा र शुक्र दुवै बलिया भएर विषम राशि र विषम राशिकै नवांशमा छन् भने तथा प्रश्न-लग्नलाई देख्छन् भने कन्याको निम्ति वरको लाभ अर्थात् त्यस कन्याको विवाह अवश्य हुन्छ भन्नु । त्यसै प्रकार छोरोको विवाहको प्रश्न समयमा यदि बलियो चन्द्रमा र शुक्र दुवै सम राशिमा र समराशिकै नवांश भएर प्रश्नलग्नलाई हेर्दछन् भने वरका लागि स्त्री लाभ अवश्य हुनेछ अर्थात् कुमारको विवाहमा शंका छैन भन्नु ॥ ३ ॥

कन्याको वैधव्य योग-

षष्ठाष्टस्थः प्रश्नलग्नाद्यदीन्दुर्लग्ने क्रूरः सप्तमे वा कुजः स्यात् ।
मूर्ताबिन्दुः सप्तमे तस्य भौमो रण्डा सा स्यादष्टसंवत्सरेण ॥ ४ ॥

अर्थ- प्रश्नलग्नबाट छैठौं वा आठौं स्थानमा यदि चन्द्रमा छ भने ९, अथवा लग्नमा कुनै पापग्रह छ र त्यसबाट सातौं स्थानमा मंगल छ भने ३, अथवा चन्द्रमा प्रश्न लग्नमा छ भने, सातौं स्थानमा मंगल छ भने ३, यी तीनै योगमा त्यो कन्या विवाहको आठ वर्ष भित्र नै विधवा हुनेछ- यस्तो उत्तर दिनु ॥ ४ ॥

कन्या कुलटा र मृतवत्सा हुने योग-

प्रश्नतनोर्यदि पापनभोगः पञ्चमगो रिपुदृष्टशरीरः ।
नीचगतश्च तदा खलु कन्या सा कुलटा त्वथवा मृतवत्सा ॥ ५ ॥

अर्थ- यदि कुनै पापग्रह प्रश्नलग्नबाट पाँचौं स्थानमा छ र आफ्नू शत्रुग्रहले इष्ट भएर नीच राशिमा बसेको छ भने त्यो कन्या निश्चय नै कुलटा, अर्थात् व्यभिचारिणी वा मृतवत्सी- बालक जन्मदै मर्दै गर्ने हुनेछ ॥ ५ ॥

विवाह भङ्ग योग-

यदि भवति सितातिरिक्तपक्षे तनुगृहतः समराशिगः शशाङ्कः ।
अशुभखचरवीक्षितोऽरिरन्ध्रे भवति विवहविना शकारकोऽयम् ॥ ६ ॥

अर्थ- यदि कृष्णपक्षमा प्रश्न सोधिएको छ र त्यस वेला चन्द्रमा सप्त अर्थात् २/४/६/८/१०/१२ राशिको भएर प्रश्नलग्नबाट छैठौं वा आठौं स्थानमा छ भने, फेरि पापग्रहको दृष्टि परिरहेको भए, त्यस्तो चन्द्रमा विवाह नष्ट पार्ने खालको मानिन्छ । भनाईको तात्पर्य हो- यस्तो योगमा विवाहको प्रश्न गरिएको भए यो विवाह सम्भव छैन भन्ने उत्तर दिनुपर्दछ ॥ ६ ॥

कन्याको वैधव्य योग शान्ति-

जन्मोत्थं च विलोक्य बालविधवायोगं विधाय व्रतं
सावित्र्या उत पैष्यलं हि सुतया दद्यादिमां वा रहः ।
सल्लग्नोऽच्युतमूर्तिपिप्पलघटैः कृत्वा विवाहं स्फुटं
दद्यात्तां चिरजीविनेऽत्र न भवेदोषः पुनर्भूभवः ॥ ७ ॥

अर्थ- प्रश्नलग्नबाट र जन्मलग्नबाट पनि कन्याको बाल-विधवा योग परेको छ भने, त्यस कन्याद्वारा सावित्री-व्रत र पिप्पल-व्रत गराएर दीर्घजीवी वर खोजेर त्यो कन्या

सुम्पिदिनु । अर्थात् शान्ति-स्वस्ति गरेर जुन वरको आयुष्य उत्तम भन्ने तोकिएको छ, त्यसैसित उक्त कन्याको विवाह गरिदिए उत्तम हुनेछ । अथवा शुभ मुहूर्तमा एकान्त स्थानमा विष्णु भगवानको मूर्ति, पीपलको वृक्ष र घडा-कलशले पद्धति अनुसार त्यस कन्याको विवाह गराएरपछि त्यसको विवाह चिरंजीवी वरसित गरिदिनु । यति गर्नाले त्यस कन्याको वैधव्य दोष निवारण हुनेछ । यहाँ विष्णु भगवानको मूर्ति, पीपल र घडासित विवाह गरे पनि उसलाई पुनर्विवाहको दोष लाग्दैन भन्ने दैवज्ञको कथन छ ॥ ७ ॥

कन्याको सन्तति विचार-

प्रश्नलग्नक्षणे यादृशापत्ययुक् स्वेच्छया कामिनी तत्र चेदाव्रजेत् ।

कन्यका वा सुतो वा तदा पण्डितस्तादृशापत्यमस्या विनिर्दिश्यते ॥ ८ ॥

अर्थ- प्रश्नलग्नको समय कुनै अन्य श्री जो आफ्नू सन्तान कन्या वा पुत्रका साथ स्वयं आफ्नू इच्छाले आफैं त्यहाँ आउँछे भने- उस्तै सन्तान-कन्या वा पुत्र यस कन्यालाई पनि प्राप्त हुन्छ भनी दैवज्ञहरूले भनिदिए शुभ हुन्छ ॥ ८ ॥

निमित्तवश शुभाशुभ फल-

शङ्खभेरीविपञ्चीरवैर्मङ्गलं जायते वैपरीत्यं तदा लक्षयेत् ।

वायसो वा खरः श्वा शृगालोऽपि वा प्रश्नलग्नक्षणे रौति नादं यदि ॥ ९ ॥

अर्थ- प्रश्नकालमा यदि शंख, मृदंग, वीणा आदिको ध्वनि होस्, तथा अरू पनि हात्ती, घोडा, छत्र-चामर आदि मांगलिक सामग्रीहरूको दर्शन भएमा विवाह मंगलमय र कल्याणकारक हुनेछ भन्ने उत्तर दिनुपर्दछ । यदि प्रश्नको समयमा काग, कुकुर, गदहा र स्यालको ध्वनि सुनियो तथा अन्यान्य ऊँट, भैंसी, उल्लू (लाटोक्वसेरो), छुछुन्द्रो, भालू आदिको शब्द सुनियो वा प्रत्यक्ष देखियो भने विवाहमा विघ्न पर्नेछ र अमंगल होला भन्ने उत्तर दिनुपर्दछ ॥ ९ ॥

कन्या-वरणको मुहूर्त-

विश्वस्वातीवैष्णवपूर्वात्रयमैत्रैर्वस्वाग्नेयैर्वा करपीडोचितऋक्षैः ।

वस्त्रालङ्कारादिसमेतैःफलपुष्पैःसन्तोष्यादौ स्यादनुकन्यावरणं हि ॥ १० ॥

अर्थ- उत्तराषाढा, स्वाती, श्रवण, तीनै पूर्वा, अनुराधा, धनिष्ठा र कृत्तिका यी नक्षत्रमा अथवा विवाहोक्त ५५ श्लोकको नक्षत्रमा पहिले वस्त्र, आभूषण, द्रव्य, रत्न, फल-फूल मिष्टान्नले कन्यालाई प्रसन्न तुल्याई अनि कन्याको वरण गर्नु उत्तम हुनेछ ॥ १० ॥

कन्या वरणको मुहूर्त-

धरणिदेवोऽथवा कन्यकासोदरः शुभदिने गीतवाद्यादिभिः संयुतः ।

वरवृत्तिं वस्त्रयज्ञोपवीतादिना ध्रुवयुतैर्वह्निपूर्वात्रयैराचरेत् ॥११॥

अर्थ- शुभ दिन, तिथि, वारमा, ध्रुवसंज्ञक, कृत्तिका र तीनै पूर्वा नक्षत्रमा कन्या पक्षका पुरोहित वा योग्य ब्राह्मण अथवा कन्याको सहोदर दाजु-भाई गाना बजाना आदि मांगालिक उपकरण-सामग्रीहरूका साथ वस्त्र, जनै, द्रव्य, फल-फूल आदि आफ्नू शक्ति अनुसार उपलब्ध सामग्रीहरूले वरको वरण गर्नुपर्दछ ॥ ११ ॥

वरका गुण-

कुलं च शीलं च सनाथनां च विद्यां च वित्तं च वपुर्वयश्च ।

वरे गुणान् सप्त पदीक्ष्य देया कन्या बुधैः शेषमचिन्तनीयम् ॥

वरका दुर्गुण-

सितकुण्डिण्यपस्मारे ब्रह्मघ्ने राजयक्ष्मणि ।

अन्धे च परिवित्तौ च वधिरे दूरदेशगे ॥

व्यसनासक्त चित्तै च न देया कन्यका बुधैः ॥११॥

कन्याको विवाहकाल र ग्रहशुद्धि-

गुरुशुद्धिवशेन कन्यकानां समवर्षेषु षडब्दकोपरिष्ठात् ।

रविशुद्धिवशाच्छुभो वराणामुभयोश्चन्द्रविशुद्धितो विवाहः ॥१२॥

अर्थ- कन्याहरूको सात वर्षभन्दा माथि आर्थात् आठदस वर्षमा बृहस्पतिको शुद्धिले^१ र वरको रवि^२ शुद्धिले तथा वर-कन्या दुवैको चन्द्र शुद्धिले विवाह गरे शुभ र मंगल हुनेछ ॥ १२ ॥

विवाहमा विहित महीना-

मिथुनकुम्भमृगाऽलिवृषाजगे मिथुनगेऽपि रवौ त्रिलवे शुचेः ।

अलिमृगाजगते करपीडनं भवति कार्तिक पौषमधुष्वपि ॥१३॥

१. गुरुशुद्धि संस्कारप्रकरणको ४६ वौं श्लोकमा कहिएको छ ।

२. जन्मराशिदेखि ३/६/१०/११ मा शुभ, २/५/९ मा पूज्य १/७/४/८/१२ मा सूर्य अशुभ हुन्छ ।

जस्तै—श्रेष्ठो रविस्त्रिदशलाभविपक्षसंस्थो मध्यो द्विपञ्चमगतौ नवमे तथैव ।

जन्माष्टसप्तहिबुकान्त्यविनाशकारा सद्भिस्त्रिधा निगदिता रविशुद्धिरेषा ॥

अर्थ- मेष, वृष, मिथुन, वृश्चिक, मकर र कुम्भ- यी राशिमा सूर्य भएमा विवाह उत्तम मानिन्छ । यदि सूर्य मिथुन राशिमा छ भने पनि आपाद शुक्लको दशमीसम्म मात्र विवाह शुभ मानिन्छ । वृश्चिक, मकर र मेषमा सूर्य गएपछि चान्द्रमासले कार्तिक, पौष र चैत्रमा विवाह गर्नमा बाधा छैन ॥ १३ ॥

जन्म-मासादिमा विवाहविधि निषेध-

आद्यगर्भसुतकन्ययोर्द्वयोर्जन्ममासभतिथौ करग्रहः ।

नोचितोऽथ विवुधैः प्रशस्यते चेद्द्वितीयजनुषोः सुतप्रदः ॥१४॥

अर्थ- यदि वर-कन्या दुवै जेठ सन्तान भए तिनको जन्म महीना, जन्म नक्षत्र र जन्म तिथिमा विवाह वर्जित छ । यदि वर-कन्या दुवै दोस्रो गर्भका द्वितीय-द्वितीय सन्तान भए जन्म महीनामा पनि विवाह पुत्रदायक र उत्तम- अनेक विद्वानहरूले मानेका छन् । तात्पर्य हो- केवल जेठ सन्तानको नै जन्म महीना आदिमा विवाह वर्जित छ । अन्य सन्तानको निषेध छैन ॥ १४ ॥

ज्येष्ठ मासादिको विधि-निषेध-

ज्येष्ठद्वन्द्वं मध्यमं सम्प्रदिष्टं त्रिज्येष्ठं चेन्नैव युक्तं कदाऽपि ।

केचित्सूर्यवह्निगं प्रोज्झ्य चाऽऽहुर्नैवाऽन्योन्यं ज्येष्ठयोः स्याद्विवाहः ॥१५॥

अर्थ- विवाहमा दुइ ज्येष्ठ (जेठ महीना र जेठी कन्या वा जेठो वर) को विवाह मध्यम कहिएको छ । तीन ज्येष्ठ (ज्येष्ठ महीना र वर-कन्या दुवै ज्येष्ठ) भएमा विवाह कदापि शुभ हुन सक्तैन । भारद्वाज आदि कतिपय आचार्यको कथन छ- जबसम्म सूर्य कृत्तिका नक्षत्रमा रहन्छन्, त्यति समय त्यागेर त्यसपछि जेठमा पनि विवाह गर्न बाधा छैन । तात्पर्य हो- जेठमा कृत्तिका नक्षत्रका सूर्य नै निन्दित मानिन्छन् । अर्थात् वर-कन्या दुवै जेठ भए तिनको विवाह सफल र शुभ हुन सक्तैन ॥ १५ ॥

एउटै कुलमा विवाह-निषेध-

सुतपरिणयात्षण्मासान्तः सुताकरपीडनं

न च निजकुले तद्वद्वा मण्डनादपि मुण्डनम् ।

न च सहजयोर्दये भ्रात्रोः सहोदरकन्यके

न सहजसुतोद्वाहोऽब्दार्धे शुभे न पितृक्रिया ॥१६॥

अर्थ- आफ्नू वंशमा तीन पुस्ता भित्र छोरोको विवाहबाट छ महीना भित्र छोरीको विवाह गर्न निषेध छ । तथा छोरी या छोरोको छ महीनाभित्र कसैको गुण्डनादि पनि

वर्जित छ । दुइ सहोदर दाजु-भाईको विवाह दुई सहोदर कन्यासित पनि नगर्नु भन्ने प्रमाण छ । दुइ सहोदर दाजु-भाई र दिदी-बहिनीको विवाह छ महीनाभित्रै गर्नु अशुभ मानिन्छ । शुभ काममा पितृक्रिया श्राद्धादि पनि वर्जित छ ॥ १६ ॥

विवाह निश्चित भएपछि वर-कन्याको कुलमा आशौच परे
विवाह मुहूर्त निर्णय-

वध्वा द्वरस्याऽपि कुले त्रिपुरुषे नाशं ब्रजेत्कश्चन निश्चयोत्तरम् ।

मासोत्तरं तत्र विवाह इष्यते शान्त्याऽथवा सूतकनिर्गमे परैः ॥१७॥

अर्थ- विवाह छिना-फाना भइसकेपछि कन्या वा वरको तीन पुस्ताभित्र कोही मन्यो भने त्यसको एक महीनापछि विवाह गर्नु उचित छ । मेधातिथि आदि अनेक विद्वानहरूको मतानुसार- अत्यावश्यक परेमा आशौच बितेपछि उचित शान्ति-स्वस्ति गरेर एक महीनाभित्र नै विवाह गरे पनि बाधा पर्दैन ॥ १७ ॥

विवाहपछि आफ्नू वंशमा मुण्डनादि निषेध-

चूडा व्रतं चापि विवाहतो व्रताचूडा च नेष्टा पुरुषत्रयान्तरे ।

वधूप्रवेशाच्च सुताविनिर्गमः षण्मासतो वाऽब्दविभेदतः शुभः ॥१८॥

अर्थ- आफ्नू तीन कुलमा विवाहपछिको छ महीनासम्म व्रतबन्ध वा मुण्डन गर्नु अशुभ मानिन्छ । अनि व्रतबन्ध गरेको छ महीनासम्म मुण्डन गर्न वर्जित छ । पुत्रवधू प्रवेश गराएको छ महीनासम्म कन्यालाई उसको पतिगृह पठाउन पनि निषेध गरिएको छ । उपरोक्त प्रत्येक कार्य गरेको छ महीनापछि अर्को शुभ काम उत्तम कहिएको छ । तर बीचमै संवत्सर फेरियो भने छ महीना भित्र पनि अशुभ हुन सक्छ । तात्पर्य हो- यदि माघ महीनामा विवाह भएपछि वैशाखमा छ महीना भित्र नै व्रतबन्ध, मुण्डादि गर्न हुन्छ; किनकि त्यस बखत अर्को संवत् लागिसकेको हुन्छ ॥ १८ ॥

मूल, ज्येष्ठ, विशाखा र अश्लेषा नक्षत्रमा जन्मेकी कन्याको फल-

श्वश्रूविनाशमहिजौ सुतरां विधत्तः

कन्या-सुतौ निर्वृतिजौ श्वशुरं हतश्च ।

ज्येष्ठाभजाततनया स्वधवाग्रजं च

शक्राग्निजा भवति देवरनाशकर्त्री ॥१९॥

अर्थ- अश्लेषा नक्षत्रमा जन्मिने कन्या र वर आफाफना सासूलाई समाप्त पार्दछन् । मूल नक्षत्रमा जन्मेका बालक र बालिकाले आफाफना ससुरालाई कष्ट दिन्छन् वा

पिर्दछन् । ज्येष्ठ नक्षत्रमा जन्मेकी कन्याले आफ्नू जेठजूलाई र विशाखा नक्षत्रमा जन्मेकी कन्याले आफ्नू देवरलाई नाश गर्दछे ॥ १९ ॥

मूलादि नक्षत्रोत्पन्न कन्याको परिहार-

द्वीशाद्यपादत्रयजा कन्या देवरसौख्यदा ।

मूलान्त्यपादसार्पाद्यपादजाते तयोः शुभे ॥२०॥

अर्थ- विशाखा नक्षत्रको प्रथम तीन पाउमा जन्मेकी कन्या देवरलाई सुख दिने हुनेछ । मूलको चतुर्थ चरणमा उत्पन्न कन्या र वर पनि ससुराको निम्ति र अश्लेषाको प्रथम चरणमा उत्पन्न कन्या र वर पनि सासूको निम्ति शुभ मानिन्छन् ॥ २० ॥

विवाह मिलापमा आठ कूट-

वर्णो वश्यं तथा तारा योनिश्च ग्रहमैत्रकम् ।

गणमैत्रं भकूटं च नाडी चैते गुणाधिकाः ॥२१॥

अर्थ- वर्ण १, वश्य २, तारा ३, योनि ४, ग्रहमैत्री ५, गणमैत्री ६, भकूट ७, नाडी ८ । यी आठ थरिका कूट कहिन्छन् । यी क्रमले एकेक बढी गुण भएका मानिन्छन् । तात्पर्य हो- वर्णको १ गुण, वश्यको २ गुण, ताराको ३ गुण, योनिको ४ गुण, ग्रहमैत्रीको ५, गणमैत्रीको ६, भकूटको ७, नाडीको ८ गुण मानिन्छन् ॥ २१ ॥

वर्णगुणको विचार-

द्विजा झषालिकर्कटास्ततो नृपा विशोऽघ्रिजाः ।

वरस्य वर्णतोऽधिका वधूर्न शस्यते बुधैः ॥२२॥

अर्थ- मीन, वृश्चिक र कर्कराशि विप्रवर्ण हुन् । मेष, धनु र सिंह क्षत्रियवर्ण हुन् । वृष, मकर र कन्या वैश्य वर्ण र मिथुन, कुम्भ, तुला शूद्र वर्ण कहिन्छन् । यदि वरको वर्णभन्दा कन्याको वर्ण उत्तम छ भने उक्त वरको निम्ति त्यो कन्या शुभ मानिन्न- यो विज्ञ पण्डितहरूको भनाईमा आधारित छ ॥ २२ ॥

द्रष्टव्य- कन्याको वर्णभन्दा वरको वर्ण उत्तम वा समान छ भने दुवैको वर्ण-गुण एक हुन्छ । अन्यथा मिल्दैन, अतः यो राम्रो मानिन्न ।

राशिहरूको वर्ण-

वर्ण	ब्राह्मण	क्षत्रिय	वैश्य	शूद्र
राशि	कर्क-वृश्चिक, मीन	सिंह, धनु, मेष	कन्या, मकर, वृष	तुला, कुम्भ, मिथुन

वर-कन्याको वर्णगुणबोधक कोष्ठ

कन्यावर्ण	वरवर्ण				
		ब्राह्मण	क्षत्रिय	वैश्य	शूद्र
	ब्राह्मण	१	०	०	०
	क्षत्रिय	१	१	०	०
	वैश्य	१	१	१	०
	शूद्र	१	१	१	१

वश्यगुणको विचार-

हित्वा मृगेन्द्रं नर-राशिवश्याः सर्वे तथैषां जलजास्तु भक्ष्याः ।

सर्वेऽपि सिंहस्यवशे विनाऽलिं ज्ञेयं नराणां व्यवहारतोऽन्यत् ॥२३॥

अर्थ- सिंहलाई^१ छोडेर सबै राशि नर अर्थात् मिथुन, कन्या र तुला राशिको वश्य हुन्छन् । अनि सबै जलचर राशि अर्थात् कर्क, मकर, कुम्भ र मीन नर-राशिका भक्ष्य कहिन्छन् । वृश्चिक^२ बाहेक सबै राशि सिंह राशिका वश्य कहिन्छन् । यो भन्दा बर्ता वश्य र भक्ष्य मानिसका व्यवहारबाट स्वयं विचार गर्न सक्नुपर्दछ ॥ २३ ॥

कन्या भक्ष्य वा वश्य रहोस्-

वश्य २	वर				
कन्या	२	नर	चतु	जल	की.
	नर	२	१		१
	चतु	१	२		०
	जल	१	१	२	१
	की.	१	०	१	

१. मनुष्य केवल सिंहदेशि हार मान्छ यसकारण सिंह नरराशिको वश्य छैन ।

२. वृश्चिक (बिच्छी) देखि सिंह पनि लाचार रहन्छ, किनकि त्यो डंक मार्छ ।

तारागुणको विचार-

कन्यक्षारद्वरभं यावत् कन्याभं वरभादपि ।

गणयेन्नवहृच्छेषे त्रीष्वद्रिभमसत्स्मृतम् ॥२४॥

अर्थ- कन्याको नक्षत्रबाट वरको नक्षत्रसम्म र वरको नक्षत्रबाट पनि कन्याको नक्षत्रसम्म गन्नु । दुवैमा भिन्नाभिन्न नौले भाग लिँदा शेष तीन, पाँच, सात रहे तारा अशुभ हुन्छ । यदि १/२/४/६/८/० शेष रहे शुभ हुनेछ ॥ २४ ॥

द्रष्टव्य- यदि तारा विचार गर्दा वर-कन्या दुवैतिर अशुभ तारा अर्थात् ३/५/७ आयो भने तारा-गुण शून्य ठहर्छ । फेरि एकातिर शुभ तारा र अर्कोतिर अशुभ तारा भए ११/२ गुण बन्दछ । फेरि दुवैतिर शुभ तारा १/२/४/६/८/१० भए पूर्ण तीन गुण बन्दछ । तल चक्रमा हेर्नुहोस् ।

तारागुणबोधक चक्र-

गुण ३		वर तारा-								
कन्यातारा-	तारा	१	२	३	४	५	६	७	८	९
	१	३	०	१३	३	१३	३	१३	३	५
	२	३	३	१३	३	१	३	१३	३	३
	३	१३	१३	०	१३	०	१३	०	१३	१३
	४	३	३	१३	३	१३	३	१३	३	३
	५	१३	१३	०	१३	०	१३	०	१३	१३
	६	३	३	१३	३	१३	३	१३	३	३
	७	१३	१३	०	१३	०	१३	०	१३	१३
	८	३	३	१३	३	१३	३	१३	३	३
	९	३	३	१३	३	१३	३	१३	३	३

योनि गुण विचार-

अश्विन्यम्बुपयोर्हयो निगदितः स्वात्यर्कयोः कासरः
 सिंहो वस्वजपाद्भयोः समुदितो याम्यान्त्ययोः कुञ्जरः ।
 मेषो देवपुरोहितानलभयोः कर्णाम्बुनोर्वानरः
 स्याद्वैश्वाभिजितोस्तथैव नकुलश्चान्द्राब्जयोन्योरहिः ॥२५॥
 ज्येष्ठमैत्रभयोः कुरङ्ग उदितो मूलार्द्रयोः श्वा तथा
 मार्जारोऽदितिसार्पयोरथ मघायोन्योस्तथैवोन्दुरुः ।
 व्याघ्रो द्वीशभचित्रयोरपि च गौर्यम्णबुध्न्यर्क्षयो-
 र्योनिः पादगयोः परस्परमहावैरं भयोन्योस्त्यजेत् ॥२६॥

अर्थ- अश्विनी र शतभिषाको योनि अश्व अर्थात् घोडा । स्वाती, हस्तको भैंसी ।
 धनिष्ठा, पूर्वाभाद्रको सिंह योनि । भरणी र रेवतीको हात्ती योनि । पुष्य र कृत्तिकाको
 मेष अर्थात् भेडा योनि । श्रवण र पूर्वाषाढाको वानर । उत्तराषाढा र अभिजित्को
 न्याउरी । मृगशिरा र रोहिणीको सर्प । ज्येष्ठा र अनुराधाको हरिण । मूल र आर्द्राको
 कुकुर अर्थात् श्वान । पुनर्वसु र अश्लेषाको बिरालो । मघा र पूर्वाफाल्गुनीको मूसो ।
 विशाखा र चित्राको व्याघ्र । उत्तराफाल्गुनी र उत्तराभाद्रको गाई योनि कहिएको छ ।
 माथिका श्लोकको एकेक चरणमा कहिएका दुइ-दुइ नक्षत्रहरूको योनिहरूमा परस्पर
 महावैर वा शत्रुता रहन्छ । यिनलाई विवाहमा बार्नु पर्दछ । जस्तै- भैंसी र घोडा, सिंह
 र हस्ती, भेडा र वानर, न्याउरी र सर्प, कुकुर र हरिण, मूसा र बिरालो, व्याघ्र र गाई-
 यिनमा परस्पर वैरत्व रहने हुनाले उपरोक्त योनि हुने वर-कन्याको विवाह कदापि नगर्नु,
 अशुभ हुनेछ ॥ २५ ॥ २६ ॥

योनिगुणबोधक चक्र-

नक्षत्र	अ. श.	स्वा. ह.	घ. पू.भा.	भ. रे.	पुष्य कृ.	श्र. पू.पा.	उ.पा.मृ.ज्ये.मू. अभि.रो.अनु.अ.				पुन श्ले	म. पू. फ.	वि. चि.	उ.फ. उ.भा.
योनि	अ.	महिष	सिंह	गज	मेघ.	वा.	नकु.	सर्प	मृग	श्रा	मा.	मूष	व्या	गौ
अश्व	४	०	१	१	३	२	२	२	२	२	२	२	१	२
महिष	०	४	१	१	३	२	२	१	२	२	२	२	१	३
सिंह	१	१	४	०	१	१	१	२	१	१	१	२	१	१
गज	१	२	०	४	१	१	२	२	२	१	१	२	१	१
मेघ	२	३	१	१	४	०	३	१	३	२	१	२	१	३
वानर	२	२	१	१	०	४	२	१	२	१	२	२	१	२
नकुल	२	२	१	२	३	२	४	०	२	१	२	२	१	२
सर्प	१	१	२	२	१	१	०	४	१	१	१		२	१
मृग	२	२	१	२	३	२	२	१	४	०	२	२	१	२
श्वान	२	२	१	१	२	१	१	१	०	४	१	१	१	१
मार्जार	२	२	१	१	१	२	२	१	२	१	४	०	३	२
मूष	२	२	२	२	२	२	२	१	२	१	०	४	२	२
व्याघ्र	१	१	१	१	१	१	१	२	१	१	३	२	४	०
गौ	२	३	१	१	३	२	२	१	२	१	२	२	०	४

ग्रहमैत्री विचार-

मित्राणि द्युमणेः कुजेज्यशशिनः शुक्रार्कजौ वैरिणौ
 सौम्यश्चास्य समो विधोर्बुध-रवी मित्रे, न चास्य द्विषत् ।
 शेषाश्चास्य समाः, कुजस्य सुहृदश्चन्द्रेज्य सूर्याः, बुधः
 शत्रुः, शुक्र-शनी समौ, च शशभृत्सूनोः सिताहस्करौ ॥२७॥

मित्रे चाऽस्य रिपुः शशी, गुरु-शनि-क्षमाजाः समाः, गीष्पते-
मित्राण्यर्क-कुजेन्दवो, बुध-सितौ शत्रू, समः सूर्यजः ।
मित्रे सौम्य-शनी कवेः शशि-रवी शत्रू, कुजेज्यौ समौ,
मित्रे शुक्र-बुधौ शनेः शशि रवि-क्षमाजा द्विषोऽन्यः समः ॥२८॥

अर्थ- सूर्यको- मंगल, गुरु र चन्द्रमा मित्र अनि शुक्र र शनि शत्रु तथा बुध सम कहिन्छ ।
चन्द्रमाको- सूर्य र बुध र सूर्य मित्र र मंगल, गुरु, शुक्र र शनि सम हुन् । कुनै ग्रह
पनि चन्द्रमाको शत्रु हुँदैनन् ।

मंगलको- चन्द्र, गुरु र शुक्र मित्र, बुध शत्रु अनि शुक्र, शनि र मंगल सम कहिन्छन् ।

बुधको- सूर्य र शुक्र मित्र, चन्द्रमा शत्रु एवं गुरु, शनि र मंगल सम हुन् ।

बृहस्पतिको- सूर्य, मंगल, चन्द्र मित्र; बुध र शुक्र शत्रु, शनि सम कहिन्छन् ।

शुक्रको- बुध र शनि मित्र, सूर्य-चन्द्र शत्रु तथा मंगल र गुरु सम कहिन्छन् ।

शनिको- शुक्र र बुध मित्र; सूर्य, चन्द्र र मंगल शत्रु एवं गुरु सम हुन् ॥ २७ ॥ २८ ॥

ग्रहमैत्री चक्र-

राशि	सिंह	कर्क	मेष वृश्चिक	मिथुन कन्या	धनु मीन	वृष तुला	कुम्भ मकर
ग्रह	सूर्य	चन्द्र	मंगल	बुध	गुरु	शुक्र	शनि
मित्र	चं.मं. बु.	सू.बु.	चं.बु.सू.	शु.सू.	सू.चं.मं.	बु.श.	शु.बु.
शत्रु	शु.श.	०	बु.	चं.	बु.शु.	चं.सू.	र.च.मं.
सम	बु.	मं.बु. शु.श.	शु.श.	मं.बु.शु.	श.	मं.बु.	बु.

मैत्री गुणबोधक चक्रम्-

मैत्री-	वर-राशीश-							
	५	सू.	चं.	मं.	बु.	बृ.	शु.	श.
कन्या-राशीश-	सू.	५	५	५	४	५	०	०
	चं.	५	५	४	२	४	१	१
	मं.	५	४	५	१	५	३	१
	बु.	४	२	१	५	१	५	४
	बृ.	५	४	५	१	५	१	३
	शु.	०	१	३	५	१	५	५
	श.	०	१	१	४	३	५	५

गण-विचार

रक्षो-नराऽमरगणाः क्रमतो मघाऽहि-
 वस्विन्द्रमूलवरुणानलतक्षराधाः ।
 पूर्वोत्तरात्रयविधातृयमेशभानि
 मैत्रादितीन्दुहरिपौष्णमरुल्लघूनि ॥२९॥
 निजनिजगणमध्ये प्रीतिरत्युत्तमा स्या-
 दमर-मनुजयोः सा मध्यमा सम्प्रदिष्टा ।
 असुर-मनुजयोश्चेन्मृत्युरेव प्रदिष्टो
 दनुज-विबुधयोः स्याद्वैरमेकान्ततोऽत्र ॥३०॥

अर्थ- अश्लेषा, मघा, धनिष्ठा, ज्येष्ठा, मूल, शतभिषा, कृत्तिका, चित्रा र विशाखा- यी नौ नक्षत्र राक्षस गण मानिएका छन् ।

पूर्वा तीन, उत्तरा तीन, रोहिणी, भरणी र आर्द्रा- यी नौ नक्षत्रको मनुष्य गण कहिन्छन् ।

अनुराधा, पुनर्वसु, मृगशिरा, श्रवण, रेवती, स्वाती, हस्त, अश्विनी र पुष्य- यी नौ नक्षत्र देवगणमा गनिन्छन् ।

आफाफना गणमा विवाह भए वर-कन्यामा अनन्य प्रीति बढ्ने छ । देवगण र मनुष्यगणमा विवाह सम्बन्ध भए मध्यम प्रीति हुनेछ । राक्षस गण र मनुष्य गणमा विवाह भए जसको मनुष्य गण छ, त्यसको छिटै मृत्यु हुन सक्तछ ॥ २९ ॥ ३० ॥

गण-गुणबोधक चक्र-

गण	वरण			
गण कन्या	६	देव	नर	राक्षस
	देव	६	४	२
	नर	५	६	०
	राक्षस	०	०	६

भकूट विचार-

मृत्युः षडष्टके ज्ञेयोऽपत्यहानिर्नवात्मजे ।

द्विर्द्वादशे निर्धनत्वं द्वयोरन्यत्र सौख्यकृत् ॥३१॥

अर्थ- वर-कन्याको राशि परस्पर ६/८ भए विवाह भएपछि छिटै मृत्यु सम्भव छ । ९/५ मा सन्तान-हानि होला । २/१२ मा निर्धनता आउने छ र अन्यत्र अर्थात् ३/११, ४/१०, ७/७ एकै राशिमा विवाह मंगलदायक उत्तम हुनेछ ॥ ३१ ॥

नजातिभकूटको परिहार-

प्रोक्ते दुष्टभकूटके परिणयस्त्वेकाधिपत्ये शुभो-

ऽथो राशीश्वरसौहृदेऽपि गदितो नाड्यृक्षशुद्धिर्यदि ।

अन्यर्क्षेऽशपयोर्बलित्वसखिते नाड्यृक्षशुद्धौ तथा

ताराशुद्धिवशेन राशिवशताभावे निरुक्तो बुधैः ॥३२॥

अर्थ- पछाडि एकत्तीसौं श्लोकमा कहिएको दुष्ट भकूटमा यदि वर-कन्याको राशिपति एउटै ग्रह छन् र नाडी शुद्ध छ भने विवाह उत्तम मानिन्छ ।

अथवा दुष्ट भकूटमा पनि दुवै राशिको आपुसमा मैत्री छ र नाडी चाँतीसौं श्लोकानुसार नक्षत्र शुद्ध छ भने विवाह शुभ फलदायक हुनेछ ।

अन्य राशिमा अर्थात् वर-कन्याको षट्काष्ठ दोष दुवै राशि पतिको वैरत्व नै भए पनि यदि दुवैका नवांशपतिहरूको परस्पर मित्रता छ भने र दुवै बलवान् छन् तथा नाडी नक्षत्र शुद्ध छ भने विवाह उत्तम र शुभ हुनेछ ।

दुष्ट भकूटमा यदि दुवैका तारा (कन्याक्षाद्र वरभं यावत्) इत्यदि शुद्ध छन् भने, नाडी-नक्षत्र पनि शुद्ध छ भने विवाह अवश्य शुभ हुनेछ । यदि दुष्ट भकूटमा, राशिपतिको मित्रताको अभावमा, राशिको वश्यता अर्थात् कन्याको राशि वर राशिको वशीभूत छ भने तथा नाडी शुद्ध रहे विवाह पनि शुभ फलदाता हुनेछ ॥ ३२ ॥

दुष्ट गण, भकूट, ग्रहकूटहरूको परिहार-

मैत्र्यां राशिस्वामिनोरंशनाथद्वन्द्वस्यापि स्याद्गणानां न दोषः ।

खेटारित्वं नाशयेत्सद्भकूटं खेटप्रीतिश्चापि दुष्टं भकूटम् ॥३३॥

अर्थ- यदि वर-कन्या दुवैको राशिपतिको मैत्री छ अथवा दुवैका नवांशका स्वामीहरूको मित्रता छ भने गणको दोषले छुन सक्तैन । शुभ भकूट ३-११, ४-१०, ७-७ वा एकै राशिका वर-कन्या ग्रहको शत्रुता अर्थात् वरकन्याका राशिको शत्रुता-

दोष नाश पारदछ र ग्रह-मैत्री दुष्ट भकूट ६-८, ९-५, २-१२ को नाश गर्न समर्थ मानिन्छ ।
कथनको अर्थ हो- वर-कन्याको भकूट-शुद्धि र ग्रह-मैत्री यी दुवैमा कुनै एक अवश्य
हुनै पर्दछ ॥ ३३ ॥

नाडी-विचार-

ज्येष्ठारौद्रार्यमाम्भःपतिभयुगयुगं दास्रभं चैकनाडी,
पुष्येन्दुत्वाष्ट्रमित्रान्तकवसुजलभं योनिबुध्ये च मध्या ।
वाय्वग्निव्यालविधोदुयुगयुगमथो पौष्णभं चापरा स्याद्
दम्पत्योरेकनाड्यां परिणयनमसन्मध्यनाड्यां हि मृत्युः ॥३४॥

अर्थ- ज्येष्ठ, आर्द्रा, उत्तराफाल्गुनी, शतभिषा या प्रत्येकबाट दुइ-दुइ नक्षत्र अर्थात्
ज्येष्ठ र मूल, आर्द्रा र पुनर्वसु, उत्तराफाल्गुनी र हस्ता, शतभिषा र पूर्वाभाद्रपदा तथा
अश्विनी- यी नौ नक्षत्र मध्य नाडी कहिन्छन् ।

पुष्य, मृगशिरा, चित्रा, अनुराधा, भरणी, धनिष्ठ, पूर्वाषाढा, पूर्वाफाल्गुनी र
उत्तराभाद्र- यी नौ नक्षत्र मध्य नाडी मानिन्छन् ।

स्वाती, कृत्तिका, अश्लेषा, उत्तराषाढा- यिनबाट दुइ-दुइ नक्षत्र अर्थात् स्वाती र
विशाखा, कृत्तिका र रोहिणी, अश्लेषा र मघा, उत्तराषाढा र श्रवण- यी नौ नक्षत्र अन्त्य
नाडी कहिन्छन् ।

यदि वर-कन्या दुवैको एउटै नाडी छ भने विवाह शुभ मानिन्छ । यदि एउटै
मध्यनाडी दुवैको पन्यो भने ती दुवैको मृत्यु छिटै हुन सक्छ ॥ ३४ ॥

नाडी चक्र-

आद्य नाडी	अ	आ.	पुन	उफ	ह	ज्ये.	मू	श	पूभा
मध्य नाडी	भ	मृ.	पु.	पूफ	चि	अनु.	पूषा	ध	उभा
अन्त्य नाडी	कृ.	रो.	श्ले	म	स्वा	वि.	उषा	श्र	रे

नाडी गुण बोधक चक्र-

नाडी	वर नाडी			
कन्या नाडी	८	आदि	मध्य	अन्त्य
	आदि	०	८	८
	मध्य	८	०	८
	अन्त्य	८	८	०

नाडीदोष र गणदोषको परिहार-

राशयैक्ये चेद् भिन्नमृक्षं द्वयोः स्यान्नक्षत्रैक्ये राशियुग्मं तथैव ।

नाडीदोषो नो गणानां च दोषो नक्षत्रैक्ये पादभेदे शुभं स्यात् ॥३५॥

अर्थ- वर-कन्या दुवैको राशि एउटै भए अनि नक्षत्र भिन्नाभिन्नै भए अथवा दुवैको नक्षत्र पनि एउटै भए अनि राशि भिन्नाभिन्नै भए, त्यस्तो स्थितिमा नाडीको दोष वा गणको दोष लाग्दैन वा मानिन्न । त्यसै प्रकार वर-कन्याको नक्षत्र एउटै छ तर चरण भिन्न-भिन्न छ भने पनि शुभ नै मानिन्छ अर्थात् एक नाडीको दोष लाग्दैन ॥ ३५ ॥

नोकरी- ऋण, विवाहादिमा नक्षत्र मेलापक-

सेव्याधमर्णयुवतीनगरादिभं चेत्पूर्वं हि भृत्यधनिभर्तृपुरादिसद्भात् ।

सेवाविनाशधननाशनभर्तृनाशग्रामादिसौख्यहृदिदंक्रमशःप्रदिष्टम् ॥३६॥

अर्थ- नोकरीमा स्वामीको नक्षत्र सेवकको नक्षत्रबाट पूर्व भए सेवाको नाश मात्र पर्थछ । ऋण दिंदा यदि ऋणी-ऋण लिने व्यक्तिको नक्षत्र धनी साहु वा ऋण दिने व्यक्तिको नक्षत्रभन्दा पहिले भए ऋणको नाश हुन्छ अर्थात् त्यो दिएको धन फर्केर आउने आशा रहन्न । विवाहमा नारीको नक्षत्र-पतिको नक्षत्रभन्दा पहिले भए वरको नाश सम्भव छ । ग्राम-वासको विचारमा ग्रामको नक्षत्र त्यहाँ निवास गर्ने व्यक्तिको नाम नक्षत्रबाट पहिले छ भने ग्राम सुख प्राप्त हुन सक्छ ॥ ३६ ॥

प्राचीन मतानुसार वर्ग विचार-

अकचटतपयशवर्गाः खगेशमार्जारसिंहशुनाम् ।

सर्पाऽऽखुमृगावीना निजपञ्चमवैरिणामष्टौ ॥३७॥

अर्थ- अ आ इ ई उ ऊ ए ऐ ओ औ- अ वर्गको गरुड, क ख ग घ ङ कवर्गको विरालो, च छ ज झ ञ च वर्गको सिंह, ट ठ ड ढ ण ट वर्गको कुकुर, त थ द ध न- तवर्गको सर्प, प फ ब भ म- प वर्गको मूखो, य र ल व को मृग र श ष स ह शवर्गको भेडा वर्गाधीश वा वर्गको स्वामी कहिन्छन् । यिनमा आफू-आफूभन्दा पाँचौं-पाँचौं शत्रु कहिन्छन् ।

जस्तै- सर्प र गरुड, विरालो र मूसा, सिंह र मृग, श्वान र भेडामा परस्पर शत्रुता रहन्छ ।

कथनको तात्पर्य हो- गरुड र सर्प आदि परस्पर शत्रुता हुने वर्गको वर-कन्यामा विवाह हुनु शुभ मानिन्दैन । वर-कन्या दुवैको एउटै वर्ग छ अथवा वर्गाधीशको मैत्री वा वैरत्व छ भने पनि विवाह गर्नु शुभ मानिन्छ । यो विचार स्वामी र सेवकको वर्गबाट पनि गर्नु आवश्यक मानिन्छ ॥ ३७ ॥

नक्षत्रको पूर्व-मध्य-परभाग-संज्ञाविश स्त्री-पुरुषको समागममा मेलापक-

पौष्णेशशाक्राद्रससूर्यनन्दाः पूर्वार्ध-मध्याऽपरभागयुग्मम् ।

भर्ता प्रियः प्राग्युजिभे स्त्रियाः, स्यान्मध्ये द्वयोः प्रेम, परे प्रिया स्त्री ॥३८॥

अर्थ- रेवतीबाट छ नक्षत्र अर्थात् रेवती, अश्विनी, भरणी, कृत्तिका, रोहिणी र मृगशिरा । प्रथम भाग आर्द्राबाट बाह्र नक्षत्र- आर्द्रा, पुनर्वसु, पुष्य, श्लेषा, मघा, पूर्वाफाल्गुनी, उत्तराफाल्गुनी, हस्ता, चित्रा स्वाती र विशाखा मध्यभाग र ज्येष्ठबाट नौ नक्षत्र-ज्येष्ठ, मूल, पूर्वाषाढा, उत्तराषाढा, श्रवण, धनिष्ठा, शतभिषा, पूर्वाभाद्र उत्तराभाद्र- यी परभाग कहिन्छन् ।

प्रथम भागका नक्षत्रमा वर-कन्या अथवा जुन सुकै पति-पत्नीको समागम भयो भने पत्नीलाई पति बर्ता प्रिय हुन्छ । मध्यभागका नक्षत्रमा समागम भयो भने पति-पत्नी दुवैमा परस्पर समान माया-प्रीति बन्दछ । अनि पर भागमा समागम भयो भने पुरुषलाई स्त्री बढी प्रिय बन्दछे ॥ ३८ ॥

इति मेलापक विचार समाप्त ।

यस प्रकार वर-कन्याको मेलापक पक्षमा विचार गरिसकेर अब विवाहको मुहूर्त वर्णन गरिन्छ । यसमा कति गुण-दोषहरूको उद्घाटन हुनेछ । अगाडि ब्यालिसौं

श्लोकमा यो बताइने छ कि लग्नमा शुभ ग्रहहरूको वर्ग शुभ र पापग्रहहरूको वर्ग अशुभ हुनेछन् । गृही, होरा, द्रेष्काण, नवांश द्वादशांश र त्रिंशांश- यो छ वर्ग कहिने छ । त्यस मध्ये पहिले राशि र नवांशको विचार यहाँ प्रस्तुत गरिन्छ-

राशि-स्वामी र नवांश विचार-

कुजशुक्रसौम्यशशिसूर्यचन्द्रजाः कविभौमजीवशानिसौरयो गुरुः ।

इह राशिपाः क्रियमृगास्यतौलिकेन्दुभतो नवांशविधिरुच्यते बुधैः ॥३९॥

अर्थ- मेष राशिको मंगल, वृषको शुक्र, मिथुनको बुध, कर्कको चन्द्रमा, सिंहको सूर्य, कन्याको बुध, तुलाको शुक्र, वृश्चिकको मंगल, धनुको बृहस्पति, मकर र कुम्भको शनि तथा मीनको बृहस्पति- यी सबै राशिपति वा स्वामी कहिन्छन् ।

मेष, मकर, तुला र कर्क राशिबाट देवज्ञहरूले नवांशको रीति बताएका छन् । अर्थात् मेष, सिंह र धनुराशिमा मेषबाट आरम्भ भएर धनुसम्मका नौ नवांश, मिथुन, तुला र कुम्भराशिमा तुलाबाट मिथुनसम्मका नौ नवांश र कर्क, वृश्चिक र मीन राशिमा कर्कबाट मीनसम्म नौ नवांश बन्दछन् । स्पष्ट जात्रका निम्ति तल-चक्र हेर्नु होस् ॥ ३९ ॥

जस्तै-

नवांश जात्रे चक्र-

नवांशखड़ा	मेघ	वृष	मिथु.	कर्क	सिंह	कन्या	तुला	वृश्चि.	धनुः	मकर	कुम्भ	मीन
प. ३१'२'	१ मं.	१०श.	७ शु.	४ चं.	१ मं.	१०श.	७ शु.	४ चं.	१ मं.	१०श.	७ शु.	४ चं.
द्वि. ६१'४०'	२ शु.	११श.	८ मं.	५ सू.	२ शु.	११श.	८ मं.	५ सू.	२ शु.	११श.	८ मं.	५ सू.
तृ. १००'।	३ बु.	१२वृ.	९ वृ.	६ बु.	३ बु.	१२वृ.	९ वृ.	६ बु.	३ बु.	१२वृ.	९ वृ.	६ बु.
च. १३१'२०'	४ चं.	१ मं.	१०श.	७ शु.	४ चं.	१ मं.	१०श.	७ शु.	४ चं.	१ मं.	१०श.	७ शु.
पं. १६१'४०'	५ सू.	२ शु.	११श.	८ मं.	५ सू.	२ शु.	११श.	८ मं.	५ सू.	२ शु.	११श.	८ मं.
ष. २०।	६ बु.	३ बु.	१२वृ.	९ वृ.	६ बु.	३ बु.	१२वृ.	९ वृ.	६ बु.	३ बु.	१२वृ.	९ वृ.
स. २३१'२०'	७ शु.	४ चं.	१ मं.	१०श.	७ शु.	४ चं.	१ मं.	१०श.	७ शु.	४ चं.	१ मं.	१०श.
अ. २६१'४०'	८ मं.	५ सू.	२ शु.	११श.	८ मं.	५ सू.	२ शु.	११श.	८ मं.	५ सू.	२ शु.	११श.
न. ३०१'।	९ वृ.	६ बु.	३ बु.	१२वृ.	९ वृ.	६ बु.	३ बु.	१२वृ.	९ वृ.	६ बु.	३ बु.	१२वृ.

होरा विचार-

समगृहमध्ये शशिरविहोरा । विषमभममध्ये रविशशिनोः सा ॥४०॥

अर्थ- सम अर्थात् वृष, कर्क, कन्या, वृश्चिक, मकर र मीन राशिमा पहिले चन्द्रमाको होरा, त्यसपछि सूर्यको होरा हुन्छ । विषममा मेष, मिथुन, सिंह, तुला धनु र कुम्भ राशिमा पहिले सूर्यको त्यसपछि चन्द्रमाको होरा कहिन्छ ॥ ४० ॥

होरा जात्रे चक्र-

राशि-	मे.	वृ.	मि.	क.	सिं.	क.	तु.	वृश्चि.	ध.	म.	कु.	मी.
१-१५ तक	सू.	चं.	सू.	चं.	सू.	चं.	सू.	चं.	सू.	चं.	सू.	चं.
१६-३० तक	चं.	सू.	चं.	सू.	चं.	सू.	चं.	सू.	चं.	सू.	चं.	सू.

त्रिंशांश र द्रेष्काण विचार-

शुक्र-ज्ञ-जीव-शनि-भूतनयस्य बाण-
शैलाष्टपञ्चविशिखाः समराशिमध्ये ।

त्रिंशांशको विषमभे विपरीतमस्माद्-

द्रेष्काणकाः प्रथमपञ्चनवाधिपानाम् ॥४१॥

अर्थ- सम २/४/६/८/१०/१२ राशिमा प्रथम पाँच अंश शुक्रको, त्यसपछि सात अंश बुधको, आठ अंश बृहस्पतिको, पाँच अंश शनिको र पाँच अंश मंगलको त्रिंशांश कहिन्छ । विषम १/३/५/७/९/११ राशिमा विपरीत हुन्छ अर्थात् प्रथम पाँच अंश मंगलको, त्यसपछि पाँच अंश शनिको, आठ अंश बृहस्पतिको, सात अंश बुधको र पाँच अंश शुक्रको त्रिंशांश कहिन्छ ।

प्रत्येक राशिमा पहिलो राशि, पाँचौँ राशि र नवौँ राशिको स्वामी प्रथम, द्वितीय र तृतीय द्रेष्काणको स्वामी रहन्छ । अर्थात् कुनै पनि राशिमा रहेको दस अंशको पति उही राशिको स्वामी कहिन्छ । ११ देखि २० अंशसम्मको पति त्यही राशिदेखि पंचमेश ग्रह हुन्छ र २१ बाट ३० अंशसम्मको स्वामी त्यही राशिको नवमेश ग्रह मानिन्छ । स्पष्ट जात्रका लागि चक्र हेर्नास ॥ ४१ ॥

द्रेष्काण चक्र-

राशि-	मे.	वृ.	मि.	क.	सिं.	क.	तु.	वृ.	ध.	म.	कु.	मी.
प्र.द्रे.१०°तक	१मं	२शु.	३बु.	४चं.	५सू.	६बु.	७शु.	८मं.	९वृ.	१०श	११श	१२वृ.
द्वि.द्रे.२०°तक	५सू.	६बु.	७शु.	८मं.	९वृ.	१०श	११श	१२वृ.	१मं.	२शु.	३बु.	४चं.
तृ.द्रे.३०°तक	९वृ.	१०श	११श	१२वृ.	१मं.	२शु.	३बु.	४चं.	५सू.	६बु.	७शु.	८मं.

त्रिंशांश चक्र-

राशि-	मे.	वृ.	मि.	क.	सिं.	क.	तु.	वृ.	ध.	म.	कु.	मी.
प्र.त्रि.	मं५	शु५	मं५	शु५	मं५	शु५	मं५	शु५	मं५	शु५	मं५	शु५
द्वि.त्रि.	श५	बु७	श५	बु७	श५	बु७	श५	बु७	श५	बु७	श५	बु७
तृ.त्रि.	वृ८	वृ८	वृ८	वृ७	वृ८	वृ८	८८	वृ८	वृ८	वृ८	वृ८	वृ८
च.त्रि.	बु७	श५	बु७	श५	बु७	श५	बु७	श५	बु७	श५	बु७	श५
पं. त्रि.	शु५	मं५	शु५	मं५	शु५	मं५	शु५	मं५	शु५	मं५	शु५	मं५

द्वादशांश र षड्वर्गको फल-

स्याद् द्वादशांश इह राशित एव गेहं
होराऽथ दृक्कनवमांशकसूर्यभागाः ।

त्रिंशांशकश्च षडिमे कथितास्तु वर्गाः

सौम्यैः शुभं भवति चाशुभमेव पापैः ॥४२॥

अर्थ- कुनै पनि राशिमा उही राशिबाट प्रारम्भ गरी १२ द्वादशांश हुन्छन् । एकेक खण्ड २१/२ अंश मानिन्छ । यस प्रकार लग्न, होरा, द्रेष्काण, नवांश, द्वादशांश र विंशांश- यी षड्वर्ग कहिन्छन् । शुभ ग्रहहरूको वर्ग शुभ र अशुभ ग्रहहरूको वर्ग अशुभ फलदाता मानिन्छन् ॥ ४२ ॥

द्वादशांशचक्र-

राशि-	मे.	वृ.	मि.	क.	मि.	क.	तु.	वृ.	ध.	म.	कु.	मी.
अंश२°१३०'	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२
५°१०	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१
७°१३०'	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२
१०°१०	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३
१२°१३०'	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३	४
१५°१०	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३	४	५
१७°१३०'	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३	४	५	६
२०°१०	८	९	१०	११	१२	१	२	३	४	५	६	७
२२°१३०'	९	१०	११	१२	१	२	३	४	५	६	७	८
२५°१०	१०	११	१२	१	२	३	४	५	६	७	८	९
२७°१३०'	११	१२	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
३०°१०	१२	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११

त्रिविध गण्डान्त-दोष

ज्येष्ठापौष्णभसार्पभान्त्यघटिकायुगमं च मूलाश्विनी-
 पित्र्यादौ घटिकाद्वयं निगदितं तद्भस्य गण्डान्तकम् ।
 कर्काल्यण्डजभान्ततोऽर्धघटिका सिंहाश्वमेषादिगा
 पूर्णान्ते घटिकात्मकं त्वशुभदं नन्दातिथेश्चादिमम् ॥४३॥

अर्थ- ज्येष्ठ, रेवती, अश्लेषाका अन्त्यका दुइ घडी र मूल, अश्विनी र मघाका
 प्रथम दुइ घडी- यो 'नक्षत्र-गण्डान्त' कहिन्छ ।

कर्क, वृश्चिक, मीन, लग्नको अन्तिम आधा घडी अर्थात् तीस पला र सिंह, धनु र मेष लग्नको प्रथम आधा घडी, यो 'लग्न-गण्डान्त' कहिन्छ ।

पूर्णा (५/१०/१५) तिथिको अन्तिम एक घडी र नन्दा (१/६/११) तिथिको आदिको एक घडी- यो 'तिथि-गण्डान्त' कहिन्छ । यी सबै गण्डान्त अशुभ मानिन्छन् । शुभ कार्यमा यी गण्डान्तेहरू जोगाउनु पर्दछ । गण्डान्तमा कुनै बालकको जन्म भए अशुभ मानिन्छ । (नक्षत्र प्रकरणको सत्ताइसौं श्लोक हेर्नु ।) ॥ ४३ ॥

कर्त्तरी दोष-

लग्नात्पापावृज्वनू व्ययार्थस्थौ यदा तदा ।

कर्त्तरी नाम सा ज्ञेया मृत्युदारिद्र्यशोकदा ॥४४॥

अर्थ- लग्नबाट बाह्रौं स्थानमा मार्गी पापग्रह र दोस्रो स्थानमा पापग्रह वक्री भए त्यसलाई 'कर्त्तरी योग' भनिन्छ । त्यो कर्त्तरी योग शुभ काममा मृत्यु, धननाश र शोक उत्पन्न गरिदिन्छ भन्दछन् ।

भनाईको अर्थ हो- लग्नको पहिले र पछाडि क्रमशः वक्री र मार्गी पापग्रह छन् भने कुनै पनि मंगल कार्य गरे असफल हुन सक्तछ ॥ ४४ ॥

ग्रहयोगले चन्द्रफल-

चन्द्रे सूर्यादिसंयुक्ते दारिद्र्यं मरणं शुभम् ।

सौख्यं सापत्न्यवैराग्ये पापद्वययुते मृतिः ॥४५॥

अर्थ- विवाहको अवसरमा सूर्यका साथमा चन्द्रमा छन् भने दारिद्र्यता मंगलका साथमा भए मृत्यु, बुधसित छन् भने शुभ हुनेछ, गुरुसित भए सुख प्राप्ति, शुक्रका साथ भए सौतः आउली, अनि शनिका साथ भए वैराग्य होला । यदि चन्द्रमा दुई पापग्रहका साथमा छन् भने मृत्युमा प्राप्त गराउँछन् ॥ ४५ ॥

अष्टम लग्न-दोष परिहार-

जन्मलग्नभयोर्मृत्युराशौ नेष्टः करग्रहः ।

एकाधिपत्ये राशीशमैत्र्ये वा नैव दोषकृत् ॥४६॥

अर्थ- जन्मराशि वा जन्मलग्नबाट आठौं लग्नमा विवाह उत्तम मानिन्छ । तथापि जन्म राशि वा जन्मलग्नको स्वामी र विवाह लग्नपति एकै ग्रह छन् भने अथवा दुवै राशिपतिमा मैत्री छ भने त्यस स्थितिमा लग्न दोष पनि मान्य हुँदैन ।

उदाहरण- जस्तै जन्मलग्न वा जन्म राशि मेष छ र विवाह लग्न वृश्चिक छ भने त्यहाँ एकाधिपत्य देखिनाले दोष मानिन्छ । फेरि जन्मलग्न वा जन्मराशि सिंह छ र विवाह लग्न मीन छ भने त्यस स्थितिमा राशिहरूमा मित्रता हुनाले दोष मानिन्छ ॥ ४६ ॥

अष्टम लग्नदोषको अर्को परिहार-

मीनोक्षकर्कालिमृगस्त्रियोऽष्टमं लग्नं यदा नाष्टमगेहदोषकृत् ।

अन्योन्यमित्रत्ववशेन सा बधूर्भवेत्सुतायुर्गृहसौख्यभागिनी ॥४७॥

अर्थ- वर-कन्याको जन्मलग्न वा जन्मराशिबाट आठौँ लग्न यदि मीन, वृष, कर्क, वृश्चिक र मकर अथवा कन्या राशिको छ भने अष्टम राशि सम्बन्धी दोष लग्न सत्तैन किनकि त्यस्तो स्थितिमा विवाह लग्नेश र जन्मराशिको स्वामी वा जन्म-लग्नपतिको परस्पर मित्रता हुनाले त्यो नारी पुत्र, गृह, आयु र सुखहरू भोग्ने उत्तम हुनेछ ॥ ४७ ॥

जन्मकालीन लग्नमा अष्टम र द्वादश भाव दोष-

मृतिभवनांशो यदि च विलग्ने तदधिपतिर्वा न शुभकरः त्यात् ।

व्ययभवनं वा भवति तदंशस्तदधिपतिर्वा कलहकरः स्यात् ॥४८॥

अर्थ- वर-कन्याको जन्मकालीन आठौँ भागको नवांश या अष्टमेश ग्रह यदि विवाहको लग्नमा परेको छ भने अशुभ मानिन्छ । त्यस्तै जन्मकालीन बाह्रौँ भाव वा त्यसको नवांश अथवा व्ययेश ग्रह विवाहको लग्नमा परेको छ भने वर-कन्या दुवैको बराबर कलह भइरहने छ ॥ ४८ ॥

शुभकाममा त्याज्य नक्षत्रहरूको विषघटी-

खरामतो ३० ऽन्त्यादितिबह्निपित्र्यभे

खवेदतः ४० के रदत ३२ श्च सार्पभे ।

खवाणतो ५० ऽश्वे धृतितो १८ ऽर्यमाम्बुपे

कृते-२० भगत्वाष्ट्रभविश्वजीवभे ॥४९॥

मनो- १४ द्विदैवानिलसौम्यशाक्रभे

कुपक्षतः २१ शैवकरेष्टि १६ तोऽजभे ।

युगाश्वितो २४ बुध्न्यभतोययाम्यभे

खचन्द्रतो १० मित्रभवासवश्रुतौ ॥५०॥

मूलेऽङ्गबाणा- ५६ द्विषनाडिकाः कृता

वर्ज्याः शुभेऽथो विषनाडिका ध्रुवाः ।

निघ्ना भभोगेन खतर्क- ६० भाजिताः

स्पष्टा

भवेयुर्विषनाडिकास्तथा ॥५१॥

अर्थ- रेवती, पुनर्वसु, कृत्तिका र मघा नक्षत्रमा तीस घडीपछि, रोहिणीमा ४० दण्डपछि, अश्लेषामा ३२ दण्डपछि, अश्विनीमा पचास दण्डपछि, उत्तराफाल्गुनी र शतभिषामा १८ दण्डपछि, पूर्वाफाल्गुनी, चित्रा, उत्तराषाढा र पुष्य नक्षत्रमा बीस घडी पछि; विशाखा स्वाती मृगशिरा र ज्येष्ठा नक्षत्रमा चौध दण्डपछि, आर्द्रा र हस्तमा २१ दण्डपछि, पूर्वाभाद्रमा १६ दण्डपछि, उत्तराभाद्र, पूर्वाषाढा र भरणी नक्षत्रमा २४ दण्डपछि; अनुराधा, धनिष्ठा र श्रवणमा दस दण्डपछि। अनि मूल नक्षत्रमा ५६ दण्डपछि चार-चार दण्ड मध्यम मानले विषघडी मानिन्छन्। यी विषघडीहरू कुनै पनि शुभ काममा वर्जित गरिएका छन्।

यी विषनाडी ध्रुवा अर्थात् चार दण्डहरूलाई नक्षत्रको भभोग मानले गुणा गरेर साठीले भाग दिएपछि जुन लब्धि आउँछ, त्यो विषनाडी कहिन्छ ॥ ४९ ॥ ५१ ॥

उदाहरण- जस्तै कुनै नक्षत्रको भभोगमान ६४ दण्ड छ त ४ लाई ६४ ले गुनेर २५६ यसमा ६० को भाग दिनाले $256 \div 60 = 4.26$ लब्धि चार दण्ड सोह पला स्पष्ट विषघटी भयो। यसै गरी सर्वत्र सम्झनुपर्छ ॥ ४९-५१ ॥

नक्षत्रविषघटी-

नक्षत्रमा	अ.	भ.	कृ.	रो.	मृ.	आ.	पुन	पुष्य	श्ले	म.	पू.फ	उ.फ.	ह.	चि.
दण्डको बाद	५०	२४	३०	२०	२४	२१	३०	२०	३२	३०	२०	१८	२१	२०

नक्षत्रमा	स्वा.	वि.	अनु.	ज्ये.	पू.	पूषा.	ऊषा.	श्र.	ध.	श.	पू.	उ.	रे.
दण्डको बाद	१४	१४	१०	१४	५६	२४	२०	१०	१०	१८	१६	२४	३०

तिथि-विषघटी-

तिथिहरूमा	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५
दण्डको बाद	१५	५	८	७	७	५	४	८	७	१०	३	१०	१२	७	८

वार-विषघटी-

वारहरूमा	र.	चं.	मं.	बु.	बृ.	शु.	श.
दण्डको बाद	२०	२	१२	१०	७	५	२५

दिनका पन्ध्र मुहूर्तको नाम-

गिरिशभुजगमित्राः पित्र्यवस्वम्बुविश्वे-
ऽभिजिदथ च विधाताऽपीन्द्र इन्द्रानलौ च ।
निर्ऋतिरुदकनाथोऽप्यर्यमाऽथो भगः स्युः
क्रमश इह मुहूर्ता वासरे बाणचन्द्राः ॥५२॥

अर्थ- दिनमा पन्ध्र मुहूर्त हुन्छन्, तिनको नाम नक्षत्रका ईशहरूको नाममा हुन्छन् ।
जस्तै- १. गिरीश-आर्द्रा, २. भुजग-आश्लेषा, ३. मित्र-अनुराधा, ४. पित्र्य-मघा, ५.
वसु-धनिष्ठा, ६. अम्बु-पूर्वाषाढा, ७. विश्वेदेव- उत्तराषाढा, ८. अभिजित, ९. विधाता-
रोहिणी, १०. इन्द्र-ज्येष्ठा, ११. इन्द्राग्नी-विशाखा, १२. निर्ऋति-मूल, १३. उदकनाथ-
शतभिषा, १४. अर्यमा- उत्तराफाल्गुनी तथा १५. भग-पूर्वाफाल्गुनी ॥ ५२ ॥

रात्रिका पन्ध्र मुहूर्तको नाम-

शिवोऽजपादादष्टौ स्युर्भेशा अदितिजीवकौ ।
विष्णुर्वक्त्राष्टमरुतो मुहूर्ता निशि कीर्तिताः ॥५३॥

अर्थ- रात्रिका पनि पन्ध्र मुहूर्त मानिएका छन् । तिनको नाम नक्षत्रका स्वामीहरूको
नाममा यी हुन् । जस्तै- १. शिव-आर्द्रा, अजपादबाट आठ नक्षत्रेश अर्थात् २. अजपात्-
पूर्वाभाद्र, ३. अहिर्बुध्न्य-उत्तराभाद्र, ४. पूषा-रेवती, ५. अश्विनी कुमार-अश्विनी, ६.
यम-भरणी, ७. अग्नि-कृत्तिका, ८. ब्रह्मा-रोहिणी, ९. चन्द्र-मृगशिरा, १०. अदिति-
पुनर्वसु, ११. जीव-पुष्य, १२. विष्णु-श्रवण, १३. अर्क-हस्त, १४. त्वाष्ट्र-चित्रा र १५.
मरुत्-स्वाती ॥ ५३ ॥

दिनको भेदले निषेध मुहूर्त-

रवावर्यमा ब्रह्मरक्षश्च सोमे कुजे वह्निपित्र्ये बुधे चाभिजित् स्यात् ।
गुरौ तोयरक्षो भृगौ ब्रह्मपित्र्य शनावीशसार्पो मूहूर्ता निषिद्धाः ॥५४॥

अर्थ- रविवार अर्यमा (उत्तराफाल्गुनी) नाउँको मुहूर्त, सोमवारमा ब्रह्म र राक्षस
(रोहिणी र मूल), मंगलवारमा वह्नि र पित्र्य (कृत्तिका-मघा), बुधवारमा अभिजित्,
गुरुवारमा तोय र रक्ष (पूर्वाषाढा र मूल), शुक्रवारमा ब्रह्म र पित्र्य (रोहिणी-मघा) र
शनिवारमा ईश र सार्प (आर्द्रा र अश्लेषा)- यी मुहूर्त वर्जित मानिन्छन् । उपरोक्त
दिनहरूमा उक्त मुहूर्तहरूलाई त्याग्नु आवश्यक छ ॥ ५४ ॥ (स्पष्ट जान्नको निम्ति
चक्र हेर्नास् ।)

त्याज्य मुहूर्तको चक्र-

वार-		रवि	सोम	मंगल	बुध	गुरु	शुक्र	शनि
मुहूर्त दिनांक	दिनामा	१४	९/१२	४	८	६/१२	४/९	९/१२
	रातमा	०	८	७	०	०	८	९

विवाहमा विहित नक्षत्रको मान-

निर्वेधैः शशिकरमूलमैत्रपित्र्य-

ब्राह्मन्त्योत्तरपवनैः शुभो विवाहः ।

रिक्ताऽमारहिततिथौ शुभेऽहिनि वैश्व-

प्रान्त्याग्निः श्रुतितिथिभागतोऽभिजित् स्यात् ॥५५॥

अर्थ- पंचशलाका वेध रहित- मृगशिरा, हस्ता, मूल, अनुराधा, मघा, रोहिणी, रेवती, तीनै उत्तरा र स्वाती- यी एघार नक्षत्रमा रिक्ता (४/९/१४) र अमावास्या छाडेर अन्य तिथिहरूमा र शुभ वारमा विवाह गरे उत्तम हुनेछ- यो प्राचीन आचार्यको कथन हो ।

उत्तरषाढाको चौथो पाठ र श्रवणको प्रथम पंचदशांश अर्थात् पन्द्रौं भाग मिलाएर मध्यम मानले १९ दण्ड अभिजित नक्षत्र बन्दछ । अर्थात् अभिजित् नक्षत्रको आपनू भित्रै स्वतन्त्र मान छैन । त्यो श्रवण र उत्तरषाढाको मध्य नै मुक्त मानिन्छ ॥ ५५ ॥

विवाहमा पंचशलाका वेध-

वेधोऽन्योन्यमसौ विरिज्यभिजितोर्याम्यानुराधर्क्षयो-

विश्वेन्द्रोर्हरिपित्र्ययोर्ग्रहकृतो हस्तोत्तराभाद्रयोः ।

स्वातीवारुणयोर्भवेन्निर्ऋतिभादित्योस्तथोफान्त्ययोः

खेटे तत्र गते तुरीयचरणाद्योर्वा तृतीयद्वयोः ॥५६॥

अर्थ- अभिजित र रोहिणी, भरणी र अनुराधा, उत्तरषाढा र मृगशिरा, श्रवण र मघा, हस्ता र उत्तराभाद्र, स्वाती र शतभिषा, मूल र पुनर्वसु, उत्तराफाल्गुनी र रेवती- यी दुइ-दुइ नक्षत्रमा परस्पर ग्रहकृत वेध हुन्छ । अतः यी दुइ-दुइ नक्षत्रमा ग्रह हुँदा चतुर्थ र प्रथम चरण अनि द्वितीय र तृतीय चरणमा परस्पर वेध रहन्छ ॥ ५६ ॥

पञ्चशलाका वेध चक्र-

नक्षत्रहरूको सप्तशलाका वेध-

शाक्रेज्ये शतभानिले जलशिवे पौष्णार्यमर्क्षे वसु-
द्वीशे वैश्यसुधांशुभे हयभगे सार्पानुराधे मिथः ।
हस्तोपान्तिमभे विधातृविधिभे मूलादिती त्वाष्ट्रभा-
जाङ्घ्री याम्यमघे कृशानुहरिभे विद्धे कुभृद्रेखिके ॥५७॥

अर्थ- सप्तशलाका चक्रमा ज्येष्ठ र पुष्य, शतभिषा र स्वाती, पूर्वाषाढा र आर्द्रा, रेवती र उत्तराफाल्गुनी, धनिष्ठ र विशाखा, उत्तराषाढा र मृगशिरा, अश्विनी र पूर्वाफाल्गुनी, अश्लेषा र अनुराधा, हस्त र उत्तराभाद्रपदा, रोहिणी र अभिजित्, मूल र पुनर्वसु, चित्रा र पूर्वाभाद्र, भरणी र मघा अनि कृत्तिका र श्रवण- यी दुइ-दुइ नक्षत्रहरूमा परस्पर वेध रहन्छ ॥ ५७ ॥

स्पष्टताको लागि सप्तशलाका चक्र हेर्नुहोस्-

	कृ	रो	मृ.	आ.	पु	पु	श्ले
भ							म
अ							पू
रे							उ
उ							ह
पू							चि
श							स्वा
ध							वि
	श्र	अ	उ	पू	मू	ज्ये	अ

पापाक्रान्तादि नक्षत्रहरूको परिहार-

ऋक्षाणि क्रूरविद्धानि क्रूरभुक्तादिकानि च ।

भुक्त्वा चन्द्रेण मुक्तानि शुभार्हाणि प्रचक्षते ॥५८॥

अर्थ- पापग्रहहरूले विद्ध र त्यक्त जुन नक्षत्र भोग्य वा युक्त छन् भने एवं त्रिविधोत्पातले पनि युक्त छन् भने ती यदि चन्द्रमाले भुक्त भएर मुक्त हुन् अर्थात् चन्द्रमा त्यस नक्षत्रलाई एकपल्ट भोग गर्दछ भने विवाहादि शुभ काममा उत्तम मानिन्छ ॥ ५८ ॥

विवाहमा लत्ता दोष-

झराहुपूर्णन्दुसिताः स्वपृष्ठेभं सप्तगोजातिशरैर्मितं हि ।

संलत्तयन्तेऽर्कशनीज्यभौमाः सूर्याष्टतर्काग्निमितं पुरस्तात् ॥५९॥

अर्थ- जुन नक्षत्रमा बुध रहन्छ, त्योभन्दा पछाडि सातौं नक्षत्रलाई राहु आफ्नो

पछाडि नवौंलाई, पूर्ण चन्द्रमा आफ्नू पछाडि बाइसौ नक्षत्रलाई र शुक्र आफ्नू पछाडि पाँचौं नक्षत्रलाई लत्याउँछ । अनि सूर्य आफ्नू अगाडि बाह्रौं नक्षत्रलाई, शनि आठौंलाई, बृहस्पति छैठौं नक्षत्रलाई र मंगल तेस्रो नक्षत्रलाई लत्याउँछ । लत्याइएका नक्षत्र त्याज्य मानिन्छन् ॥ ५९ ॥

विवाहमा पात दोष-

हर्षणवैधृतिसाध्यव्यतिपातकगण्डशूलयोगानाम् ।

अन्ते यन्नक्षत्रं पातेन निपातितं तत् स्यात् ॥६०॥

अर्थ- हर्षण र वैधृति, साध्य, व्यतीपात, गण्ड र शूल- यी छ योगहरूका अन्त्यमा जुन चान्द्र अर्थात् दैनिक नक्षत्र पर्दछ, त्यो पात-दोषले दूषित नै मानिन्छ । अतः पात-दोषले दूषित नक्षत्र विवाहादि शुभ काममा त्याज्य मानिन्छन् ॥ ६० ॥

क्रान्ति साम्य महापात दोष-

पञ्चास्याजौ गोमृगौ तौलिकुम्भौ कन्यामीनौ कर्क्यली चापयुग्मे ।

तत्रान्योन्यं चन्द्रभान्वोर्निरुक्तं क्रान्तेः साम्यं नो शुभं मङ्गलेषु ॥६१॥

अर्थ- सिंह र मेष, वृष र मकर, तुला र कुम्भ, कन्या र मीन, कर्क र वृश्चिक, धनु र मिथुन - यी दुइ-दुइ राशिहरूमा सूर्य र चन्द्रमाको परस्पर (सूर्य सिंहमा, चन्द्रमा मेषमा, अथवा सूर्य मेषमा, चन्द्रमा सिंहमा- यसै प्रकार अन्य राशिहरूमा पनि) रहेका छन् भने क्रान्ति साम्य कहिने 'महापात' दोष कहिन्छ । यो कुनै पनि मंगल काममा अशुभ मानिन्छ ॥ ६१ ॥

क्रान्तिसाम्यबोधक चक्र-

	९	१२	१५	
२				१०
३				९
४				८
	५	६	७	

एकागल अथवा खार्जुर दोष-
 व्याधातगण्डव्यतिपातपूर्वशूलान्त्यवज्रे परिधातिगण्डे ।
 योगे विरुद्धे त्वभिजित्समेतः खार्जुरमर्काद्विषमे शशी चेत् ॥६२॥

अर्थ- जुन दिन व्याधात, गण्ड, व्यतीपात, विष्कुम्भ, शूल, वैधृति, वज्र, परिघ, अतिगण्ड- यी विपरीत वा अशुद्ध योगहरूमा कोही एक योग परेको छ भने, त्यसै दिन यदि सूर्यको नक्षत्रबाट चन्द्रमाको नक्षत्र विषम १/३/५/७ भए खार्जुर दोष कहिन्छ । यहाँ चन्द्रमाका नक्षत्रको गणना अभिजित नक्षत्र समेत गर्नुपर्दछ । सूर्य नक्षत्रबाट चन्द्र नक्षत्रसम्म २/४/६/८ आदि भए खार्जुर दोषको अर्को नाउँ एकागल हो । यो खार्जुर र एकागल दोष विवाह आदि शुभ काममा वर्जित मानिन्छन् ॥ ६२ ॥

उदाहरण- दैवज्ञहरूलाई बुझ्न सजिलो पार्नका लागि देखाइन्छ- व्यतीपात योगको दिन अश्लेषालाई शीर्षमा राखेर विचार गर्न थाल्नु । यदि मघा नक्षत्रमा सूर्य र पुष्यमा चन्द्रमा छन् भने त्यसलाई नै खार्जुर दोष जान्नुपर्दछ । यही नियम सर्वत्र जान्नु ॥ ६२ ॥

स्पष्टार्थ चक्र हेर्नुहोस्-

योगको भेदले शीर्ष नक्षत्र-

दुष्टयोग	वैधृति	अतिगं.	परि.	व्यती.	विष्कं.	व्या.	गण्ड	शूल	वज्र
नक्षत्र	चित्रा	अनु.	मघा	श्ले.	अश्वि	पुन	मूल	मृग	पुष्य

म.	पुष्य
पू.फ.	पुन.
उ.फ.	आ.
ह	मृ.
चि.	रो.
स्वा.	कृ.
वि.	भ.
अ.	अ.
ज्ये.	रे.
मू.	उ.
पू.	पू.
उ.	श.
अ.	ध.

उपग्रह- दोष-

शराष्टदिकशक्रनगातिधृत्यस्तिथिधृतिश्च प्रकृतेश्च पञ्च ।

उपग्रहाः सूर्यमतोऽब्जताराः शुभा न देशे कुरुवाह्लिकानाम् ॥६३॥

अर्थ- जुन नक्षत्रमा सूर्य छन् त्यसैबाट ५/८/१०/१४/७/१९/१५/१८/२१/२२/२३/२४/२५ साँ नक्षत्रमा यदि चन्द्रमा छन् भने उपग्रह दोष जान्नुपर्दछ । यो उपग्रह दोष कुरुदेश अर्थात् राजधानी दिल्लीको वरिपरिका देश र बाह्लीक अर्थात् कश्मीरको पश्चिम देशमा शुभ मानिन्छ । यसको अर्थ हो- उपग्रह दोष कुरु, बाह्लीक देशमा नै त्याज्य वा वर्जित छ, अन्य स्थानमा होइन भन्ने बुझ्नु पर्दछ ॥ ६३ ॥

पात-उपग्रह र लत्तादोषको परिहार, अर्धयाम दोष-

पापोपग्रहलत्तासु नेष्टोऽङ्घ्रिः खेटपत्समः ।

वारस्त्रिघ्नोऽष्टभिस्तष्टः सैकः स्यादर्धयामकः ॥६४॥

अर्थ- पात, उपग्रह र ल.॥ दोषहरूमा दोषकारक ग्रहको पाउको समान नक्षत्रको पाउ अशुभ मानिन्छ । अर्थात् पात र उपग्रह योगहरूमा सूर्य नक्षत्र जुन चरणमा रहन्छ, उही पाउ पात-उपग्रह दोष हुने नक्षत्रको त्याज्य मानिन्छ, सम्पूर्ण नक्षत्र त्याज्य मानिन्नन् । फेरि लत्ता दोषमा लत्ताकारी ग्रह जुन पाउमा छ, लत्ताएको नक्षत्रको उही चरण मात्र त्याज्य मानिन्छ, अन्य होइन । यसै गरी खार्जुर दोषमा पनि बुझ्नु पर्दछ ।

अर्धयाम- इष्टवारको संख्यालाई तीनले गुणा गरेर आठ्ले भाग दिई शेषमा एक जोरिदिनाले त्यत्ति संख्यक त्यस दिनमा अर्धयाम जान्नु पर्दछ ॥ ६४ ॥

उदाहरण- जस्तै गुरुवारको अर्धयाम विचार गर्नु छ भने इष्टवारको संख्या अर्थात् रविवारबाट गन्दा पाँचलाई तीनले गुणा गर्दा १५ भयो, त्यसलाई आठ्ले भाग दिँदा सात शेष रह्यो । त्यसमा एक जोर्दा आठौँ अर्धयाम सिद्ध भयो ॥ ६४ ॥

कुलिक दोष-

शक्रार्कदिग्वसुरसाध्यश्चिनः कुलिका रवेः ।

रात्रौ निरेकास्तिथ्यंशाः शनौ चान्त्योऽपि निन्दितः ॥६५॥

अर्थ- रविवार चौधौँ, सोमवार बाह्रौँ, मंगलवार दसौँ, बुधवार आठौँ, गुरुवार छैठौँ, शुक्रवार चौथो र शनिवार दोस्रो तिथ्यंश वा मुहूर्त कुलिक कहिन्छ । रात्रिमा एक घटाएर शेष तुल्य मुहूर्त अर्थात् रविवारको रात्रिमा तेह्रौँ, सोमवारको रातमा एघारौँ, मंगलवार नवौँ, बुधवार सातौँ, गुरुमा पाँचौँ, शुक्रवारमा तेस्रो र शनिको रात्रिमा प्रथम मुहूर्त कुलिक हो भन्दछन् । शनिवारमा अन्तिम पन्ध्रौँ मुहूर्त पनि निन्दित मानिन्छ ॥ ६५ ॥

वारहरूमा अर्धयाम र कुलिक मुहूर्तको कोष्ठ—

वार :-	रवि	सोम	मंगल	बुध	गुरु	शुक्र	शनि
अर्धयाम	४	७	२	५	८	३	६
कुलिक	दिने	१४	१२	१०	८	६	४
मुहूर्ताः	रात्रौ	१३	११	९	७	५	३

मासभेदले दग्ध तिथिहरू-

चापान्त्यगे गोघटगे पतङ्गे कर्काजगे स्त्रीमिथुने स्थिते च ।

सिंहालगे नक्रघटे समाः स्युस्तिथ्यो द्वितीयाप्रमुखाश्च दग्धाः ॥६६॥

अर्थ- सूर्य जब धनु र मीन राशिमा हुन्छन् । तब द्वितीया, वृष र कुम्भमा छन् भने चतुर्थी; कर्क र मेष राशिमा भए पष्टी; कन्या र मिथुनमा भए अष्टमी, सिंह र वृश्चिकमा भए दशमी, मकर र तुलामा भए द्वादशी तिथि दग्ध मानिन्छन् । यी दग्ध तिथिहरूलाई विवाहादि शुभ काममा त्यागिदिनु पर्दछ किनकि यी अशुभ हुन् ॥ ६६ ॥

जामित्र दोष-

लग्नाच्चन्द्रान्मदनभवनगे खेटे न स्यादिह परिणयनम् ।

किं वा बाणाशुगमितलवगे जामित्रं स्यादशुभकरमिदम् ॥६७॥

अर्थ- विवाह समयको लग्नबाट वा चन्द्रमाबाट सातौं राशिमा कुनै पनि ग्रह छ भने जामित्र दोष कहिन्छ । यसमा विवाह आदि शुभ काम उत्तम मानिन्न । कारण यो हो- कुनै ग्रहबाट सातौं राशिमा चन्द्रमा हुनु अशुभ हो ।

अथवा लग्नबाट वा चन्द्रमाबाट पचपत्रौं नवांशमा कुनै पनि ग्रह छ भने सूक्ष्म जामित्र दोष कहिन्छ, यो पनि विवाहमा त्याज्य छ ॥ ६७ ॥

एकार्गलादि दोषहरूको परिहार-

एकार्गलोपग्रहपातलत्ताजामित्रकर्तर्युदयास्तदोषाः ।

नश्यन्ति चन्द्रार्कबलोपपन्ने लग्ने यथार्काभ्युदये तु दोषा ॥६८॥

अर्थ- विवाह समयको लग्न यदि चन्द्रमा र सूर्यको शक्तिले युक्त छ भने एकार्गल, उपग्रह, पात, लत्ता, जामित्र, कर्तरी, उदयास्त आदि सर्व दोष नष्ट हुन्छन् । जस्तै सूर्य

उदाउनासाथ रात्रिको अन्धकार समाप्त हुन्छ । भनाइको तात्पर्य हो- विवाह समयमा सूर्य-चन्द्रवली हुनु अत्यन्त आवश्यक मानिन्छ ॥ ६८ ॥

यसरी व्यापक रूपमा अनेक दोषहरूको परिहार बताएर देशभेदले अनेक दोषहरूको परिहार पनि काहेन्छ ।

देशभेदले दोषहरूको परिहार-

उपग्रहर्क्ष कुरुवाह्लिकेषु कलिङ्ग-बङ्गेषु च पातितं भम् ।

सौराष्ट्रशाल्वेषु च लतितं भं त्यजेत्तु विद्धं किल सर्वदेशे ॥६९॥

अर्थ- बाह्लिक र कुरुक्षेत्रादि देशहरूमा उपग्रह दोष, बंगाल र कलिङ्ग देशमा पात नक्षत्र तथा शाल्व र सौराष्ट्र देशमा लता दूषित नक्षत्र त्याज्य छन् र विद्ध अर्थात् पंचशलाका चक्रमा वेधित नक्षत्र सर्व देशमा त्याज्य मानिन्छन् ।

उपरोक्त दोषहरूको विषयमा पनि कहीं-कहीं मत-मतान्तर देखापर्दछन् यसै कारण यसमा आफाफ्नू देशाचार व्यवस्था पनि कर्तव्य मानिन्छ ॥ ६९ ॥

सूर्य-चन्द्रको नक्षत्रवश दस-दोष-

शशाङ्कसूर्यर्क्षयुतेर्भशेषे खं भूयुगाङ्गानि दशेशतिथ्यः ।

नागेन्दवोऽङ्केन्दुमिता नखाश्चेद्भवन्ति चैते दशयोगसज्जाः ॥७०॥

अर्थ- सूर्य र चन्द्रमा भिन्न-भिन्न जुन-जुन नक्षत्रमा छन्, ती-ती नक्षत्रहरूको संख्या अश्विन्यादिको योगमा २७ले भाग दिँदा यदि ०/१/४/६/१०/११/१५/१८/१९/२० यी अंक शेष भए क्रमले अगाडि कहिने दस दोषमा गनिन्छन् ॥ ७० ॥

दस योगहरूको नाम र फल-

वाताभ्राग्निमहीपचोरमरणं रुग्वज्रवादाः क्षति-

र्योगाङ्ग्रे दलिते समे मनुयुतेऽथौजे तु सैकेऽर्धिते ।

भं दास्रादथ सम्मितास्तु मनुभी रेखाः क्रमात्संलिखेद्

वेधोऽस्मिन् ग्रहचन्द्रयोर्न शुभदः स्यादेकरेखास्थयोः ॥७१॥

अर्थ- अगाडिको श्लोक सत्तरी द्वारा शेष शून्य भएपछि अब एक शेषमा मेघ, चर शेषमा अग्नि, छ शेषमा राजा, दसमा चोर एघारमा मृत्यु, पन्ध्रमा रोग, अठारमा वज्र, १९ र बीस शेषमा क्षति नामको योग बन्दछ । प्रत्येक योगमा त्यस-त्यस वस्तु द्वारा भय हुन्छ । जस्तै- शून्य शेषमा वातरोगको भय र एक शेषमा मेघ-भय इत्यादि जानुपर्दछ ।

यदि योगको अंक सम अर्थात् ४/६/१०/१८/२० छ भने त्यसको आधारमा १४ जोडेर र योगको अंक विषम १/११/१४/१९ भए त्यसमा एक जोडेर आधा गरेपछि जुन संख्या प्राप्त हुन्छ, अश्विनी नक्षत्रबाट त्यत्तिनै संख्या भएको नक्षत्र सम्झनु वा जान्नु पर्दछ । त्यसपछि चौध तेसा रेखाहरू बनाउनु । तिनमा प्रथम रेखाको एकातिर आएका नक्षत्रलाई राखेर तदादि अर्थात् अभिजित् सहित प्रत्येक नक्षत्रहरूको निवेश गर्नुपर्दछ । यस चक्रमा जुन ग्रह जुन नक्षत्रमा छ, त्यहाँ त्यही ग्रह लेख्नुपर्दछ । एक रेखामा कुनै ग्रह र चन्द्रमा परेका भए वेध पर्दछ । त्यो वेध विवाहादि शुभ कार्यमा उत्तम मानिन्न ॥ ७१ ॥

उदाहरण- अब ७० र ७१ दुवै श्लोकको उदाहरण द्वारा प्रश्न गरिन्छन् । अतः कल्पना गरौं- चन्द्रमा रोहिणीमा र सूर्य धनिष्ठामा छन् भने दुवैका नक्षत्रहरूको योग ४-२४-२८ मा २७ ले भाग दिएपछि शेष एक भयो । अतः मेष योग भयो । अब योगांक एक विषम हुनाले यसमा एक जोडेर दुईको आधा गर्दा एक भयो । अतः अश्विनी नक्षत्र स्पष्ट भयो ॥ ७१ ॥

दाक्षिणात्य पंचबाण दोष-

लग्नेनाढ्या याततिथ्योऽङ्कतष्टाः शेषे नागद्वयब्धितर्केन्दुसंख्ये ।

रोगो वह्नी राजचौरौ च मृत्युर्वाणश्चायं दाक्षिणात्यप्रसिद्धः ॥७२॥

अर्थ- शुक्लपक्षको प्रतिपदादेखि बितेका तिथिहरूको संख्यामा लग्न राशिको संख्या जोरेर त्यसमा नौले भाग दिएपछि यदि ८ शेष रह्यो भने रोगवाण, दुइ शेषमा अग्निबाण, चार शेषमा राजबाण, छ शेष रहे चौरबाण र एक शेषमा मृत्युबाण हुन्छ । यो पंचबाण दाक्षिणात्य अर्थात् महाराष्ट्र आदि देशहरूमा प्रख्यात छ । तात्पर्य के भने दक्षिणका देशहरूमा नै यो पंचबाण विवाहादि शुभ काममा वारिन्छन् । अन्य देशहरूमा यिनको विचार गर्ने आवश्यकता पर्दैन ॥ ७२ ॥

बाणदोष र त्यसको अपवाद-

रसगुणशशिनागाढ्याढ्यसंक्रान्तियातां-

शकमिति रथ तष्टाऽङ्कैर्यदा पञ्च शेषाः ।

रुग-नल-नृप-चौरा मृत्युसञ्ज्ञश्च बाणो

नवहतशरशेषे शेषकैक्ये सशल्यः ॥७३॥

अर्थ- सूर्य संक्रान्तिबाट बितेका अंशहरूको संख्या अर्थात् सूर्याशमा भिन्न-भिन्न क्रमले ६/३/१/८/४ जोरेर नौले भाग दिएपछि प्रथम स्थानमा राजबाण चौथोमा र

चौरबाण पाँचौमा र मृत्युबाण मान्नुपर्दछ । पुनः शेषहरूको योगमा नौले भाग दिएपछि यदि पाँच शेष रहे सशल्य वाम जान्नु पर्दछ । यो अल्प दोषमा गनिन्छ । अन्य शेष बाणहरू अधिक दुष्ट र विनाशक मानिन्छ ।

व्यासजीको मतमा बाण पनि महाराष्ट्र देशमा वर्जित छ, अन्यत्र यसको मान्यता छैन ॥ ७३ ॥

कार्य र वार भेदले बाणदोषको परिहार-

रात्रौ चौररुजो दिवा नरपतिर्वह्निः सदा सन्ध्ययो-
मृत्युश्चाथ शनौ नृपो विदि मृतिर्भौमेऽग्निचौरो रवौ ।
रोगोऽथ व्रत-गेहगोप-नृपयेवा-यान-पाणिग्रहे
वर्ज्याश्च क्रमतो बुधै रुगनलक्ष्मापालचौरा मृतिः ॥७४॥

अर्थ- रातमा चौर र रोग बाणलाई त्यागिदिनु पर्दछ । दिनमा राजबाणलाई र सधैं भरी अग्निबाणलाई तथा दुवै संध्यामा मृत्यु बाणलाई त्यागिदिनु पर्दछ ।

शनिवार राजबाण, बुधवारमा मृत्युबाण, मंगलवारमा अग्नि चौर र रविवार रोजबाणलाई त्यागिदिनु आवश्यक छ ।

व्रतबन्धमा रोजबाण, गृहसंस्कारमा अग्निबाण, राजसेवामा राजबाण, यात्रामा चौरबाण र विवाहमा मृत्युबाण त्यागिदिनु ॥ ७४ ॥

ग्रहदृष्टिको विवरण-

आशं त्रिकोणं चतुरस्रमस्तं पश्यन्ति खेटाश्चरणाभिवृद्ध्या ।
मन्दो गुरुभूमिसुतः परे च क्रमेण सम्पूर्णदृशो भवन्ति ॥७५॥

अर्थ- कुनै पनि ग्रह जुन राशिमा रहन्छ, त्यो भन्दा ३/१० स्थानलाई एकचरणले, ५/९ स्थानलाई दुइ चरणले, ४/८ स्थानलाई तीन चरणले र सातौं स्थानलाई चार चरण अर्थात् पूर्ण दृष्टिले देख्छ । तर शनिले ३/१०लाई, गुरुले ५/९ लाई मंगलले ४/८ लाई र सबै ग्रह आफूभन्दा सातौं स्थानलाई पूर्ण दृष्टिले देख्छन् ।

उपपत्ति:-

तृतीय स्थान पराक्रम र दसौं राज्य स्थान कहिन्छ । जस्तै- पराक्रम-उद्यम र राज्यकार्यमा बढी रक्षकहरूले गर्दा मनुष्यहरूको दृष्टि स्वतः थोरै रहन्छ; त्यस्तै ग्रहहरूको पनि दृष्टि तेस्रो पराक्रम र दसौं राज्य स्थानमा एक चरण हुन्छ । पाँचौं स्थानमा पिशा र सन्तान तथा नवौं स्थानमा भाग्य र धर्म कहिन्छ । जस्तै- पुत्र र धर्मको रक्षाका

निम्ति मनुष्यहरूको दृष्टि राज्य-दृष्टिभन्दा पनि बढी हुन्छ । ठीक त्यसै गरी ग्रह पनि पाँचौं र नवौं स्थानलाई दुई चरण दृष्टिले हेर्दछन् । चौथो स्थान सुख र आठौं आयु मानिन्छ । जसरी मनुष्यहरूलाई आफ्नो मुख र आयुको निम्ति बढी प्रयत्न रहन्छ, ठीक उसै गरी ग्रह पनि चौथो र आठौं स्थानलाई तीन चरण दृष्टिले हेर्दछन् । सातौं स्थान स्त्रीभाव कहिन्छ । स्पष्ट देख्न सकिन्छ- देव-दानव, मनुष्य, पशु-पक्षी, कीटादि प्रत्येक जीवमात्र स्त्री प्रति विशेष सचेष्ट रहन्छन् । ठीक त्यसै गरी ग्रह पनि सातौं स्थानलाई पूर्ण दृष्टिले हेर्दछ वा देख्छ ।

त्यसै प्रकार शनि भृत्य ग्रह, गुरु मन्त्री र मंगल सेनापति ग्रह मानिन्छन् । भृत्य-दूत वा सेवकको कर्तव्य हुन आउँछ- त्यो सधैं पराक्रम र राष्ट्र-रक्षामा तत्पर रहनु पर्दछ । यसै कारण शनि पराक्रम तीन र राज्य १० लाई पूर्णरूपले देख्दछ । विद्या बुद्धि र धर्मको रक्षा गुरु (मन्त्री) लाई पूर्ण दृष्टिले देख्दछन् । आयु र सुखको रक्षा सदैव सेनापतिको अधीन रहन्छ । अतः मंगल ग्रह चौथो सुख र आठौं आयुलाई पूर्ण दृष्टिले हेर्दछ । स्त्रीको रक्षा सबैलाई आवश्यक हुन्छ । यसै कारण समस्त ग्रहहरू पनि सातौं (स्त्री) राशिलाई पूर्ण देख्दछन् । यी सबै प्रकारले उपयुक्त छ ॥ ७५ ॥

उदायास्त शुद्धि-

यदा लग्नांशेशो लवमथ तनुं पश्यति युतो
भवेद्वाऽयं वोढुः शुभफलमनल्पं रचयति ।
लवघ्नस्वामी लवमदनभं लग्नमदनं
प्रपश्येद्वा वध्वाः शुभमितरथा ज्ञेयमशुभम् ॥७६॥

अर्थ- विवाहको अवसरमा लग्नगत नवांशको स्वामी राशि नवांश राशिलाई वा लग्नलाई स्पष्ट देख्दछ भने अथवा त्यसमा स्थित छ भने वरलाई सबै प्रकारले शुभ फल दिन्छ । त्यसै प्रकार लग्नगत नवांशबाट सप्तम नवांशको स्वामी सप्तम नवांशलाई वा लग्नबाट सातौं राशिलाई देख्दछ भने त्यो कन्यालाई शुभ फलदाता रहन्छ । यस बाहेक उल्टो भए अशुभ फल दिने जानुपर्दछ ॥ ७६ ॥

लग्नेश र नवांशेशको दृष्टिले शुभाशुभ-

लवेशो लवं लग्नपो लग्नगेहं प्रपश्येन्मिथो वा शुभं स्याद्वरस्य ।
लवघ्नपोऽशघ्नं लग्नपोऽस्तं मिथो वेक्षते स्याच्छुभं कन्यकायाः ॥७७॥

अर्थ- विवाहमा लग्नगत नवांशको स्वामी नवांश राशिलाई र लग्नको स्वामी लग्नलाई देख्दछ भने अथवा दुवैमा परस्पर दृष्टि भए (लग्नेश नवांशलाई र नवांशेश

लग्नलाई देख्छ भने) वरलाई शुभफल दिन्छ । त्यस्तै नवांशवाट सातौं राशिलाई देख्छ अथवा दुवैको परस्पर दृष्टि छ भने कन्यालाई शुभ फल प्राप्त हुन्छ ॥ ७७ ॥

उदयास्त शुद्धिमा प्रकारान्तर-

लवपतिशुभमित्रं वीक्षतेऽशं तनुं वा
परिणयनकरस्य स्याच्छुभं शास्त्रदृष्टम् ।

मदनलवपमित्रं सौम्यमंशद्युनं वा

तनुमदनगृहं चेद्दीक्षते शर्म वध्वाः ॥७८॥

अर्थ- लग्नांशगत नवांशपतिको भित्र शुभ ग्रह भएर यदि नवांश वा लग्नलाई देख्छ भने वरलाई शास्त्रोक उत्तम फल प्राप्त हुनेछ । त्यस्तै सप्तम नवांशपतिको मित्र शुभग्रह छ भने, फेरि त्यो सातौं नवांशलाई देख्छ अथवा लग्नवाट सातौं राशिलाई देख्छ भने कन्यालाई शुभ फलदाता रहने छ ॥ ७८ ॥

शुभ काममा संक्रान्ति दोष-

विषुवायनेषु परपूर्वमध्यमान्दिवसांस्त्यजेदितरसङ्क्रमेषु हि ।

घटिकास्तु षोडश शुभक्रियाविधौ परतोऽपि पूर्वमपि सन्त्यजेद्बुधः ॥७९॥

अर्थ- विषुव अर्थात् मेष र तुला, अयन अर्थात् मकर र कर्क संक्रान्तिमा पर, पूर्व र मध्य यी तीन दिन शुभ कार्यहरूमा वर्जित मानिन्छ । अन्य आठ संक्रान्तिहरूमा पहिले र पछाडि सोह्र दण्ड विज्ञ पण्डित जनले त्याग्न उचित छ ॥ ७९ ॥

प्रत्येक ग्रहहरूको संक्रान्ति घटी-

देवद्वयङ्कर्तवोऽष्टाष्टौ नाड्योऽङ्काः खनृपाः क्रमात् ।

वर्ज्याः सङ्क्रमणेऽर्कदेः प्रायोऽर्कस्यातिनिन्दिताः ॥८०॥

अर्थ- सूर्य संक्रान्तिमा ३३ घडी, चन्द्रमाको संक्रान्तिमा नौ घडी, मंगलको नौ घडी, बुधको छ घडी, गुरुको आठ घडी, शुक्रको नौ घडी र शनिको १६० घडी वर्जित वा त्याज्य छन् । त्यसमा सूर्यको संक्रान्ति घडी बताई निन्दित मानिन्छ ॥ ८० ॥

पंगु, अन्ध र बधिर लग्न-

घस्त्रे तुलाली बधिरौ मृगाश्वौ रात्रौ च सिंहाजवृषा दिवान्धाः ।

कन्यानृयुक्कर्कटका निशान्धा दिने घटोऽन्त्यो निशि पङ्गुसंज्ञः ॥८१॥

अर्थ- तुला र वृश्चिक दिनमा, मकर र धनु रात्रिमा बहिरो हुन्छन् । सिंह, मेष र वृष दिनमा; कन्या, मिथुन र कर्क लग्न रात्रिमा अन्धा रहन्छन् । कुम्भ लग्न दिनमा र मीन लग्न रात्रिमा पंगु वा लंगडो हुन्छन् ॥ ८१ ॥

अन्य मतले पंग्वन्धादि लग्न-

बधिरा धन्वितुलालयोऽपराह्णे मिथुनं कर्कटकोऽङ्गना निशान्धाः ।

दिवसान्धा हरिगोकियास्तु कुब्जा मृगकुम्भान्तिमभानि सन्ध्ययोर्हि ॥ ८२ ॥

अर्थ- धनु, तुला र वृश्चिक लग्न अपराह्नमा बधिरा हुन्छन् । मिथुन, कर्क र कन्या लग्न रात्रिमा अन्धा रहन्छन् । सिंह, वृष र मेष लग्न दिनमा अन्धा हुन्छन् । फेरि मकर, कुम्भ र मीन लग्न दुवै सायंकालमा लंगडा हुन्छन् ॥ ८२ ॥

बधिरादि लग्नहरूको फल-

दारिद्र्य बधिरतनौ दिवान्धलग्ने वैधव्यं शिशुमरणं निशान्धलग्ने ।

पंग्वङ्गे निखिलधनानि नाशमीयुः सर्वत्राधिपगुरुदृष्टिभिर्न दोषः ॥ ८३ ॥

अर्थ- बहिरो लग्नमा विवाह सम्पन्न भए दारिद्र्य हुन सक्छ । दिवान्ध लग्नमा विवाह भए कन्या विधवा हुनेछ र वरको मृत्यु होला । निशान्ध लग्नमा सन्तानको हानि हुनेछ र पंगु लग्नमा विवाह भए सम्पूर्ण धन-सम्पत्ति समाप्त होला । तर प्रत्येक लग्नमा लग्नेश र गुरुको दृष्टि परेको छ भने कुनै पनि दोष लाग्न सक्तैन । अर्थात् यस्तो स्थिति सबै शुभ-मंगल होला ॥ ८३ ॥

विवाहमा प्रशस्त नवांश-

कार्मुकतौलिककन्यायुग्मलवे झषगे वा ।

यहि भवेदुपयामस्तहि सती खलु कन्या ॥ ८४ ॥

अर्थ- यदि कन्या, तुला, धनु र मिथुन अथवा मीनको नवांशमा विवाह सम्पन्न भए त्यो कन्या अवश्य पतिव्रता, सती हुनेछ ॥ ८४ ॥

नवांशहरूमा विशेषता-

अन्त्यनवांशे न च परिणया काचन वर्गोत्तममिह हित्वा ।

नो चरलग्ने चरलवयोगं तौलिमृगस्थे शशभृति कुर्यात् ॥ ८५ ॥

अर्थ- वर्गोत्तम छाडेर कुनै पनि राशिको अन्तिमा नवौं नवांशमा कुनै पनि कन्याको विवाह वर्जित छ । जुन राशिको अन्तिम नवांश सर्वोत्तम देखिन्छ, त्यसमा विवाह शुभ

मानिन्छ । तर जब चन्द्रमा मकर र तुला राशिमा हुन्छन् । त्यहाँ चर लग्नको चर नवांशमा पनि विवाह वर्जित छ । यहाँ वर्गोत्तम पनि शुभ मानिन्छ ॥ ८५ ॥

लग्नभंग योग-

व्यये शनिः खेऽवनिजस्तृतीये भृगुस्तनौ चन्द्रखला न शस्ताः ।

लग्नेट् कविग्लौश्च रिपौ मृतौ ग्लौर्लग्नेट्शुभाराश्च मदे च सर्वे ॥ ८६ ॥

अर्थ- लग्नबाट बाह्रौं शनि, दसौं मंगल, तेस्रो शुक्र, चन्द्रमा र कुनै पनि पापग्रह लग्नमा छ भने शुभ मानिन्छ । लग्नेश, शुक्र र चन्द्रमा छैटौं स्थानमा अशुभ मानिन्छन् । चन्द्रमा, लग्नेश, कुनै पनि शुभग्रह र मंगल आठौं स्थानमा अशुभ कहिन्छन् । फेरि लग्नबाट सातौं स्थानमा सम्पूर्ण ग्रह अशुभ नै मानिन्छन् ।

लग्न- शुद्धिको निम्ति उपरोक्त स्थानहरूमा माथि कहिएका सम्पूर्ण ग्रहको त्याग गर्ने पर्दछ; अनि मात्र अशुभ निवारण हुनेछ ॥ ८६ ॥

लग्नमा ग्रहहरूको शुभ स्थान-

त्र्यायाष्टषट्सु रविकेतुतमोऽर्कपुत्रा-

स्त्र्यायारिगः क्षितिसुतो द्विगुणायगोऽब्जः ।

सप्तव्ययाष्टरहितौ जगुरु सितोऽष्ट-

त्रिदूनषड्व्ययगृहान्परिहृत्य शस्तः ॥ ८७ ॥

अर्थ- सूर्य, केतु, राहु र शनि- यी लग्नबाट ३/११/८/६ स्थानमा शुभ मानिन्छन् । मंगल ३/११/६ स्थानमा उत्तम कहिन्छन् । चन्द्रमा २/३/११ स्थानमा शुभ फलदाता हुन्छन् । बुध र गुरु ७/१२/८ स्थान छोडेर अन्य स्थानमा मंगलदाता मानिन्छन् । अनि बुध र गुरु ७/८/१२ स्थानमा अशुभ हुन्छन् । शुक्र ८/३/७/६/२ स्थान छोडेर अन्य स्थानमा शुभ मानिन्छ ॥ ८७ ॥

कर्तरी आदि दोषहरूको अपवाद-

पापौ कर्तरिकारकौ रिपुगृहे नीचास्तगौ कर्तरी-

दोषो नैव सितेऽरिनीचगृहगे तत्षष्ठदोषोऽपि न ।

भौमेऽस्ते रिपुनीचगे नहि भवेद्भौमोऽष्टमो दोषकृ-

त्रीचे नीचनवांशके शशिनि रिःफाष्टारिदोषोऽपि न ॥ ८८ ॥

अर्थ- कर्तरी दोष उपस्थित पार्ने दुवै पापग्रह यदि आफ्नू शत्रु राशिमा वा नीचमा अथवा सूर्यको साथमा अस्त छन् भने कर्तरी दोषको महत्त्व रहन्न । षष्ठ स्थानमा शुक्र

अशुभ मानिन्छ, तर यदि शुक्र आफ्नू शत्रु-राशिमा वा नीच-कन्या राशिमा छ भने त्यो पञ्चस्थानमा रहे पनि कुनै दोष लाग्न सक्तैन । आठौँमा मंगल दोषी कहिन्छ । यदि मंगल सूर्यका साथै अस्त छ वा शत्रुको राशिमा अथवा नीच-कर्क राशिमा भए त्यसको आठौँ स्थानको दोष नगण्य मानिन्छ । त्यस्तै चन्द्रमा यदि नीच-वृश्चिक राशि वा नीच नवांशमा छ भने छैठौँ, आठौँ र बाह्रौँ स्थानमा रहेको दोष लाग्न सक्तैन ॥ ८८ ॥

वर्षादि दोष-परिहार

अब्दायनर्तुतिथिमासभपक्षदग्ध-

तिथ्यन्धकाणवधिराङ्गमुखाश्च दोषाः ।

नश्यन्ति विद्गुरुसितेष्विह केन्द्रकोणे

तद्वच्च पापविधुयुक्तनवांशदोषः ॥८९॥

अर्थ- बुध, गुरु र शुक्र- यी विवाहमा केन्द्र १/४/१०, त्रिकोण ९/५ मा भए वर्ष, अयन, ऋतु, तिथि, महीना, नक्षत्र, पक्ष, दग्धतिथि, अन्ध-काण, वधिरादि लग्न सम्बन्धी सम्पूर्ण दोष समाप्त हुन्छन् । फेरि पापग्रह र चन्द्रमाले युक्त नवांशको दोष पनि लाग्दैन ।

कथन हो- विवाहको वेलामा बुध, गुरु, शुक्र- यी तीनैग्रह लग्नबाट १/४/१०/५/९ स्थानमा छन् भने कुनै पनि दोष मान्य हुन सक्तैन ॥ ८९ ॥

अर्को परिहार-

केन्द्रे कोणे जीव आये रवौ वा लग्ने चन्द्रे वाऽपि वर्गोत्तमे वा ।

सर्वे दोषा नाशमायान्ति चन्द्रे लाभे तद्वदुर्मुहूर्ताशदोषाः ॥९०॥

अर्थ- यदि गुरु लग्नबाट केन्द्र (१/४/१०) वा कोण (९/५) मा छ भने अथवा सूर्य लग्नबाट एघारौँ स्थानमा छ भने अथवा चन्द्रमा लग्नमा वा आफ्नू वर्गोत्तम नवांशमा छन् भने सम्पूर्ण दोष स्वयं नष्ट भएर जान्छन् । यदि चन्द्रमा एघारौँ स्थानमा छन् भने दुर्मुहूर्त (५४ श्लोक हेर्नु) दोष र पाप-नवांश दोष लाग्दैन ॥ ९० ॥

दोष परिहारमा ग्रहहरूको विशेषता-

त्रिकोणे केन्द्रे वा मदनरहिते दोषशतकं

हरेत् सौम्यः शुक्रो द्विगुणमपि लक्षं सुरगुरुः ।

भवेदाये केन्द्रेऽङ्गप उत्त लवेशो यदि तदा

समूहं दोषाणां दहन इव तूलं शमयति ॥९१॥

अर्थ- बुध त्रिकोण (५/९) सातौं बाहेक केन्द्र १/४/१० मा छ भने सय दोष शान्त पार्दछ । शुक्र पनि त्यस्तै छ भने बुधभन्दा दोबर दुइ सय दोष नष्ट पार्दछ । गुरु उपरोक्त स्थानमा छ भने लाखौं दोष निवारण गर्दछ । त्यस्तै लग्नेश वा लग्नका नवांशेश लग्नभन्दा एघारौं वा १/४/१० स्थानमा छन् भने आगोले रूओको थुप्रोलाई सहजै समाप्त पारे झैं समस्त दोष-समूह नष्ट पारिदिन्छन् ।

कथनको तात्पर्य हो- विवाह अवसरमा लग्नबाट १/४/१०/११ स्थानमा बुध वा शुक्र अथवा गुरु, लग्नेश वा नवांशेश भए शुभ मानिन्छ ॥ ९१ ॥

लग्नमा ग्रहहरूको विंशोपक-

द्वौ द्वौ जभृग्वोः पञ्चेन्दौ रवौ सार्धत्रयो गुरौ ।

रामा मन्दागुकेत्वारि सार्धैकैकं विंशोपकाः ॥९२॥

अर्थ- बुध र शुक्रको दुइ-दुइ, चन्द्रमाको पाँच, सूर्यको तीन, गुरुको ३, शनि, राहु, केतु र मंगलको १ विंशोपक हुन्छन् ॥ ९२ ॥

ग्रहहरूबाट श्वसुरादिको विचार-

श्वश्रूः सितोऽर्कः श्वशुरस्तनुस्तनुर्जामित्रपः स्याद्वयितो मनः शशी ।

एतद्वलं सम्प्रतिभाव्य तान्त्रिकस्तेषां सुखं सम्प्रवदेद्विवाहतः ॥९३॥

अर्थ- शुक्र सासू, सूर्य ससुरा, लग्न आफ्नू देह, सप्तमेश पति र चन्द्रमा मन कहिन्छ । विवाहको अवसरमा यी ग्रहहरूको बलाबल विचारेर विज्ञ दैवज्ञले विवाहपछि कन्याका सासू आदि परिवारको सुख विचारनु आवश्यक छ । जुन ग्रह बली र शुभ वर्गमा छ, त्यसबाट सुख र जो दुर्बल र अस्त एवं अशुभ वर्गमा छ, त्यसबाट कष्ट हुने कुरा बताउनु पर्दछ ॥ ९३ ॥

संकीर्ण जातिहरूको विवाह-मुहूर्त-

कृष्णे पक्षे सौरिकुजार्कऽपि च वारे

वर्ज्ये नक्षत्रे यदि वा स्यात् करपीडा ।

सङ्कीर्णानां तर्हि सुतायुर्धनलाभ-

प्रीतिप्राप्त्यै सा भवतीह स्थितिरेषा ॥९४॥

अर्थ- कृष्णपक्षमा, शनि, मंगल, रविवारमा र विवाह निषेध नक्षत्रहरूमा यदि संकीर्ण म्लेच्छ, नीच यवनादि जातिहरूको विवाह छ भने आयु, पुत्र र धनागम एवं

प्रीति प्राप्त हुन्छ । यी संकीर्ण जातिहरूको व्यवहारमा देखिन्छ कि ती वर्जित वा निन्दित समयमानै विवाह आदि शुभ काम गर्छन् ।

मूलको 'बर्ज्ये नक्षत्रे यदि वा' भन्ने शब्दले यो ध्वनि निस्कन्छ-

विहित नक्षत्रहरूमा पनि संकीर्ण जातको विवाह मंगलमय हुन्छ । तर प्रायः यस्तो देखिन्छ- तिनको प्रत्येक काम हिन्दू विचार वा मतको विपरीत नै रहन्छ । यस हेतु निन्दित तिथि, वार र नक्षत्रहरूमा नै विवाह गर्दछन् ॥ ९४ ॥

गान्धर्वादि विवाहमा नक्षत्र-शुद्धि-

गान्धर्वादिविवाहेऽर्काद्वेदनेत्रगुणेन्दवः ।

कुर्याद्गङ्गाग्निभूरामास्त्रिपद्यामशुभाः शुभाः ॥९५॥

अर्थ- गान्धर्व आदि विवाहमा त्रिपदी चक्रमा सूर्यको नक्षत्रबाट चार नक्षत्र अशुभ, त्यसपछिका दुई शुभ, त्यसपछिका तीन अशुभ, एक शुभ, एक अशुभ, चार शुभ, छ अशुभ, तीन शुभ, एक अशुभ र तीन शुभ मानिन्छन् । अशुभ नक्षत्रहरू छाडेर शुभ नक्षत्रहरूमा विवाह गरे उत्तम र मंगलमय हुनेछ ॥ ९५ ॥

विशेष- यसरी विवाहको गणना र त्यसको विहित अविहित गुण दोषहरूको विचार सकिएपछि अब विवाह भन्दा पहिलेका कर्तव्यहरूको निवारण र समय एवं शुभाशुभ बताइन्छ ।

विवाहमा उपकरणाम्भको मुहूर्त-

विधोर्बलमवेक्ष्य वा दलनकण्डनं वारकं

गृहाङ्गणविभूषणान्यथ च वेदिकामण्डपान् ।

विवाहविहितोडुभिर्विरचयेत्तथोद्वाहतो

न पूर्वमिदमाचरेत् त्रिनवषण्मिते वासरे ॥९६॥

अर्थ- विवाहभन्दा पहिले वर-कन्याको चन्द्रबल विचार गरेर अभावमा चन्द्र-शुद्धि नभिले पनि; विवाहमा विहित नक्षत्रहरूमा गहुँ आदि पिनाउने, धान्यदि कुट्ने, मंगल कलश, घर-आँगन सुसज्जित पार्ने, चित्रकारी, वेदी, मण्डप निर्माण गर्नुपर्दछ । तर विवाहभन्दा अगाडि तेस्रो, छैटौँ र नवौँ दिनमा माथि कहिएका काम गर्नु वर्जित छ ॥ ९६ ॥

वेदीको प्रमाण र मण्डपोद्वासन-

हस्तोच्छ्रया वेदहस्तैः समन्तात्तुल्या वेदी सद्मनो वामभागे ।

युग्मे घस्त्रे षष्ठहीने च पञ्चसप्ताहे स्यान्मण्डपोद्वासनं सत् ॥९७॥

अर्थ- विवाह-मण्डपको बायाँतर्फ एक हात अग्लो र चारैतर्फ समान चार-चार हातको वेदी बनाउनु । विवाहपछि छैठौँ बाहेक सम दिन अर्थात् २/४/६/८/१० र पाँचौँ तथा सातौँ दिनमा विवाह-मण्डपको उद्वासन अर्थात् उखन वा आरम्भ गर्नु शुभ फलदायक मानिन्छ ॥ ९७ ॥

विवाहभन्दा पहिले वर-कन्यालाई तेल बुकुवाको समय-

मेषादिराशिजवधूवरयोवटोश्च

तैलादिलापनविधौ कथिताऽत्र सङ्ख्या ।

शैला दिशः शर-दिगक्ष-नगाद्रि-बाणा

बाणाक्ष-बाण-गिरयो विबुधैस्तु कैश्चित् ॥९८॥

अर्थ- मेषादि राशिहरूमा उत्पन्न वर-कन्या र व्रतबन्ध गर्ने कुमारलाई तेल-बुकुवा आदि प्रयोग गर्न आचार्यहरूले दिनको संख्या बताएको यस प्रकार पाइन्छ- मेष राशिमा सात दिन, वृषमा दस दिन, मिथुनमा पाँच, कर्कमा छ, सिंहमा पाँच, कन्यामा सात, तुलामा सात, वृश्चिकमा पाँच, धनुमा पाँच, मकरमा पाँच, कुम्भमा पाँच र मीनमा सात दिन । अर्थात् जुन कुमारको वा वर-कन्याको जन्मराशि मेष छ, त्यसलाई सात दिन पहिले तेल बुकुवा आदि लगाउनु आवश्यक छ । यही क्रमले प्रत्येक राशि हुनेहरूलाई सम्झनु पर्दछ ॥ ९८ ॥

मण्डपमा स्तम्भ-तोरणको नियम

सूर्येऽङ्गना-सिंह-घटेषु शैवे स्तम्भोऽलिकोदण्डमृगेषु वायौ ।

मीनाजकुम्भे निर्ऋतौ विवाहे स्थाप्योऽग्निकोणे वृषयुग्मकर्क ॥९९॥

अर्थ- सूर्य कन्या र सिंह तुला राशिमा भएको वेला मण्डपको ईशानतिर; वृश्चिक, धनु र मकरमा भएको वेला वायव्यतिर; कुम्भ, मीन, मेषमा भएको अवसरमा नैऋत्य कुनातिर अनि वृष, मिथुन र कर्कमा भएको वेला आग्नेय कोणमा विवाहको यज्ञ-स्तम्भ गाड्नु पर्दछ ॥ ९९ ॥

१. टिप्पणी- विवाह, व्रतबन्ध आदि काममा भारतमा प्रायः हात्रो जस्तो यज्ञ गर्दैनन्, न त अग्निस्थापनाको विधि नै गर्छन् । आँगनमा यौटा मुडे खाँभो गाड्छन् र त्यसैमा चित्रा च्यात्राहरू झुण्ड्याउँछन् । सबै वर्णमा यै विधि छ, गान्धर्व र संकीर्ण जातिको विवाह सबै महीनामा हुन्छ, यसैले सबै महीना श्लोकमा स्तम्भ गाड्नु लेखेको हो ।

गोधूलि लग्नको प्रशंसा-

नास्यामृक्षं न तिथि-करणं नैव लग्नस्य चिन्ता
नो वा वारो न च लवविधिर्नो मुहूर्तस्य चर्चा ।
नो वा योगो न मृतिभवनं नैव जामित्रदोषो
गोधूलिः सा मुनिभिरुदिता सर्वकार्येषु शस्ता ॥१००॥

अर्थ- प्राचीन आचार्यहरूले गोधूलिको समयलाई सबै काममा शुभ मानेका छन् । अतः यस गोधूलि समयमा नक्षत्र, तिथि, करण, लग्न, वार, नवांश, मुहूर्त, योग, अष्टम शुद्धि र जामित्र दोष आदि कुनै पनि वस्तुको ध्यान राख्नु पर्दैन ॥ १०० ॥

गोधूलि कालमा वर्जित समय-

पिण्डीभूते दिनकृति हेमन्तर्तौ स्यादर्धास्ते तपसमये गोधूलिः ।
सम्पूर्णास्ते जलधरमालाकाले त्रेधा योज्या सकलशुभे कार्यादौ ॥१०१॥

अर्थ- हेमन्त ऋतु-मार्ग, पौष, माघ, फाल्गुनमा सूर्य पिण्डाकार अर्थात् गोलाकार सुख-दृश्य भएमा; तपकाल अर्थात् चैत्र, वैशाख, जेष्ठ र आषाढमा सूर्यको आधा विम्ब अस्त भएमा र वर्षाकाल अर्थात् श्रावण, भाद्र, आश्विन र कार्तिकमा सूर्य अस्ताएपछि एक घडी गोधूलि काल मात्र पढ्छ । यो तीनै प्रकारको गोधूलि प्रत्येक शुभ काममा प्रशस्त मानिन्छ ॥ १०१ ॥

१. विवाह, व्रतबन्ध आदि शुभ काममा नेपाल र भारतमा पनि उच्चवर्णको जस्तै यज्ञ-विधान गर्न छाडिसके । केवल अग्निस्थापनाले विवाह समाप्त पार्दछन् । आँगनमा एउटा रंगाएको खाँबो ठड्याएर त्यसमा रंगीन लुगा, चरा-चुरंगी आदि झुण्ड्याउँछन् । अब त सबै वर्णमा यही विधि छ । गान्धर्व संकीर्ण जातिको विवाह सबै महीनामा हुन्छ । यसैले सबै महीनामा स्तम्भ गाड्न हुन्छ भन्ने लेखिएको हो ।

गोधूलि कालमा निषेध कार्य-

अस्तं याते गुरुदिवसे सौरे सार्के
लग्नान्मृत्यौ रिपुभवने लग्ने चेन्दौ ।
कन्यानाशस्तनुमदमृत्युस्थे भौमे
वोढुर्लाभे धनसहजे चन्द्रे सौख्यम् ॥१०२॥

अर्थ- गुरुवार सूर्यास्तपछि र शनिवार देखिदै पनि गोधूलि शुभ मानिन्छ । गोधूलि
वेलासा पनि चन्द्रमा लग्नमा, लग्नबाट आठौँ वा पण्डस्थानमा छन् भने त्यस विवाहमा
कन्याको मृत्यु हुन सम्भव छ । फेरि मंगल लग्नमा वा लग्नबाट सातौँ वा आठौँ स्थानमा
छ भने वरको मृत्यु सम्भव छ । तर गोधूलिमा पनि चन्द्रमा सातौँ, दोस्रो वा तेस्रो स्थानमा
छन् भने वर-वधू दुवैलाई सुखदाता हुनेछ ॥ १०२ ॥

बाह्य राशिहरूमा सूर्यको गति-

मेषादिगोऽर्कष्टशरा नगाक्षाः सप्तषवः सप्तशरा गजाक्षाः ।

गोक्षाः खतर्काः कुरसाः कुतर्काः क्वङ्गानि षष्टिर्नवपञ्च भुक्तिः ॥१०३॥

अर्थ- मेष राशिमा सूर्यको स्पष्ट गति ५८ कला, वृषराशिमा ५७, मिथुनमा ५७,
कर्कमा पनि ५७, सिंहमा ५८, कन्यामा ५९, तुलामा ६०, वृश्चिकमा ६१, धनुमा ६१,
मकरमा ६१, कुम्भमा ६० र मीनमा ५९ कला मानिएको छ ॥ १०३ ॥

स्पष्ट सूर्य इष्टकालमा-

संक्रान्तियातघस्राद्यैर्गतिर्निष्णी खषड्-६० हता ।

लब्धेनांशादिना योज्यं यातर्क्ष स्पष्टभास्करः ॥१०४॥

अर्थ- इष्टराशि सम्बन्धी सूर्यको गतिलाई इष्टराशिको संक्रान्ति समयबाट वर्तमान
इष्टकालसम्म जुन दिनादि चालन छ त्यसले गुणा गरेर साटौँले भाग दिएपछि जुन अंशादि
लब्धि प्राप्त हुन्छ, त्यसलाई वितेको राशि संख्यामा जोर्नाले राश्यादि स्पष्ट सूर्य
निस्कन्छ ॥ १०४ ॥

उदाहरण- जस्तै ज्येष्ठ शुक्ल प्रतिपदा शुक्रको दिन १०/२० दण्डादि समयमा
मिथुन संक्रान्ति आयो र ज्येष्ठ शुक्ल पंचमी मंगलको दिन १५/३० इष्ट समयमा सूर्यको
स्पष्टीकरण गर्नु छ भने यहाँ संक्रान्ति समयदेखि पंचमी मंगलको इष्टकालसम्म गत
वारादि ४/५/१० लाई मिथुन राशिको सूर्यको गति ५७ले गुणा गरेर २३२/५४/३०
मा ६०ले भाग दिएपछि प्राप्त ३°/५२'/५४"/३०" अंशादिलाई गत दुई राशिमा जोर्नाले
स्पष्ट सूर्य २/३/५२'/५४" भयो ॥ १०४ ॥

लग्नमा इच्छित नवमांश आनयन-

तनोरिष्टांशकात्पूर्वं नवांशा दशसंगुणा ।

रामाप्ता लब्धनंशाद्यं तनोर्वर्गादिसाधने ॥१०५॥

अर्थ- लग्नको चाहिएको नवांशभन्दा पहिले जति नवांश बितिसकेका छन्, तिनीलाई दसले गुणा गरेर तीनले भाग दिएपछि लग्नको षड्वर्ग साधनको निम्ति मुक्त अंशादि बन्दछ ॥ १०५ ॥

उदाहरण- जस्तै विवाहको निम्ति मिथुन लग्नमा विशुद्ध मीनको नवांश विचारु छ भने मिथुन लग्नमा तुलादि नवांशको क्रमले अपेक्षित मीनभन्दा पहिले कुम्भको नवांश पाँचौं भयो । अनि मिथुन लग्नमा १६/४०' अंशादि बितेपछि मीनको नवांश प्रारम्भ हुन्छ । यही क्रम सर्वत्र जान्नु ॥ १०५ ॥

सूर्य र लग्न जानेर इष्टकालको ज्ञान-

अर्काल्लग्ननात्सायनाद्भोग्यभुक्तैर्भागैर्निघ्नात्स्वोदयात्खाग्निभक्तात् ।

भोग्यं भुक्तं चान्तरालोदयाढ्यं षष्ट्या भक्तं स्वेष्टनाड्यो भवेयुः ॥१०६॥

अर्थ- सायन अर्थात् अयनांश जोडेको सूर्यको भोग्यांश र सायन लग्नको मुक्तांशहरूलाई भिन्न-भिन्न आफाफनू उदयमान अर्थात् पलाले गुणा गरेर त्यसमा तीनले भाग दिएपछि भिन्न-भिन्न सूर्यको भोग्य र लग्नको भुक्तपल प्राप्त हुन्छ । ती दुवैको योग र लग्नको मध्य राशिहरूको उदयपलहरू जोरेर योग-फलमा साठिले भाग दिएपछि सूर्योदय कालबाट वर्तमान कालसम्म इष्ट घडी बन्दछ ॥ १०६ ॥

उदाहरण- यहाँ विचार गर्नु छ- पूर्व श्लोकबाट मिथुन लग्नमा मीनको नवांश कुन वेला आरम्भ हुन्छ । त्यसको निम्ति लग्न राश्यादि २/१६°/४०°/०" र स्पष्ट सूर्य राश्यादि १०/६°/३३'/३४" यी दुवैमा अयनांश २१°/२२°/२३" जोडिदिनाले सायन लग्न ३°/८°/२'/२२" र सायन सूर्य १०/२७/५५/५७ भयो । सायन लग्नको मुक्तांश ८°/२°/२२" लाई कर्कको उदय ३४२ले गुणा गरेर त्यसमा ३०को भाग दिएपछि लग्नको भुक्तफल ९१/३५ भयो । फेरि सायन सूर्यको भोग्यांश ३०°-२७°/५५'/५७'-२°/४'/३" लाई कुम्भको उदय २५३ ले गुनेर त्यसमा तीसले भाग दिनाले सूर्यको भोग्य-पल १७/२६ भयो । यी दुवैको योग ९१/३५-१७/२६=१०९ मा सायन सूर्य र लग्नको मध्यवर्ती मीन, मेष, वृष र मिथुनको उदयमान २२१+२२१+२५३+३०४ लाई जोरेर ११०८ पलमा साठिले भाग दिनाले दण्डादि इष्टकाल १८/२८ भयो । अर्थात् सूर्योदयबाट १८/२८ दण्डादिमा मिथुन लग्नमा मीनको नवांश लाग्दछ ॥ १०६ ॥

लग्न र इष्टकालमा विशेष-

चेल्लग्ननाऽर्को सायनावेकराशौ तद्विश्लेषघ्नोदयः खाग्निभक्तः ।

स्वेष्टः कालो लग्नमूनं यदाऽर्काद्रात्रेः शेषोऽर्कात्सषड्भात्रिशायाम् ॥१०७॥

अर्थ- यदि सायन लग्न र सायन सूर्य दुवै एकै राशिमा छन् भने त्यहाँ लग्नमा सूर्यलाई घटाएर शेष अंशादिलाई त्यस राशिको उदयमानले गुनेर त्यसमा तीसले भाग दिएपछि लब्धि सूर्योदयबाट इष्ट समय हुन्छ ।

एकै राशिमा भए पनि यदि सूर्यभन्दा सायन लग्न थोरै भए त्यस क्रमले जुन इष्टकाल बन्दछ, त्यो रात्रिको शेष समय अर्थात् सूर्योदयभन्दा पहिलेको हुन्छ । यदि रात्रिमा लग्न साधन गर्नु छ भने अर्थात् सूर्यास्त पछिको इष्टकाल छ भने सूर्यमा छ राशि जोरेर रातको इष्ट समयमा पूर्वोक्त नियमले साधन गरे हुन्छ ॥ १०७ ॥

उदाहरण- एक कल्पना गर्नुहवस्- सायन सूर्य १/२३/५३/१५ र सायन लग्न १/२८/३७/५० छ । यी दुवैको अन्तर $4^{\circ}44'/35''$ लाई वृषको उदय २५३ ले गुणा गरेर १२००/०/३५ मा तीसले भाग दिए पलात्मक इष्टकाल चालीस भयो । त्यसमा साठैले भाग दिएपछि दण्डादि इष्टकाल ०/४० हुन आउँछ ।

विवाहमा वर्जित दोषहरूको विवरण-

उत्पातान्सहपातदग्धतिथिभिर्दुष्टांश्च योगास्तथा
चन्द्रेज्योशनसामथास्तमयनं तिथ्याः क्षयद्धी तथा ।
गण्डान्तं च सविष्टिसंक्रमदिनं तन्वंशपास्तं तथा
तन्वंशेशविधूनथाष्टरिपुगान् पापस्य वर्गास्तथा ॥१०८॥
सेन्दुकूरखगोदयांशमुदयास्ताशुद्धिचण्डायुधान्
खार्जूरं दशयोगयोगसहितं जामित्रलत्ताव्यधम् ।
बाणोपग्रहपापकर्तारि तथा तिथ्यक्षवारोत्थितं
दुष्टं योगमथार्धयामकुलिकाद्यान्वारदोषानपि ॥१०९॥
कूराक्रान्तविमुक्तभं ग्रहणभं यत्कूरगन्धव्यभं
त्रेधोत्पातहतं च केतुहतभं सन्ध्योदितं भं तथा ।
तद्वच्च ग्रहभिन्नयुद्धगतभं सर्वानिमान्सन्त्यजे-
दुद्वाहे शुभकर्मसु ग्रहकृतान् लग्नस्य दोषानपि ॥११०॥

अर्थ- उत्पात अर्थात् दिव्य, भौम, अन्तरिक्ष अनिष्ट दर्शन, महापात क्रान्तिसम्प (श्लोक एकसद्वीको) दग्ध तिथिहरू (६६ श्लोकको), व्यतीपात आदि दुष्टयोग, चन्द्र, गुरु र शुक्रास्त, तिथिक्षय, तिथिवृद्धि, गण्डान्त (श्लोक ४३को), भद्रा (शुभाशुभ प्रकरणको त्रितालिसौ श्लोकमा कहिएको) संक्रान्तिको दिन, लग्नेश र नवांशेश-हरूको अस्त, लग्नबाट छैठौं र आठौं स्थानहरूमा लग्नेश, नवांशेश र चन्द्र-दोष, पापग्रहहरूको पङ्क्ति, चन्द्रमा र पापग्रहले संयुक्त लग्न तथा नवांश, उदय र अस्त शुद्धि (श्लोक ७६को), चण्डायुध दोष (श्लोक ६०), खार्जूर-दोष । (श्लोक ६२), दस योग (श्लोक ७०-७९), जामित्र दोष (श्लोक ६७), लत्तादोष (श्लोक ५९), वेध पंचशलाका (श्लोक ५६), बाणदोष (श्लोक ७२-७३-७४), उपग्रह (श्लोक ६३), पापकर्तरी (श्लोक ४४), तिथि, नक्षत्र र वारबाट उत्पन्न दुष्टयोग, अर्धयाम (श्लोक ६४), कुलिक (श्लोक ६५) आदि बारदोष, पापग्रह-युक्त र भुक्त नक्षत्र, ग्रहण भएका नक्षत्र, पापग्रह जुनमा जाने भएको छ, त्यो नक्षत्र र जुन नक्षत्रमा दिव्य-भौम वा अन्तरिक्ष कुनै उत्पात भएको छ भने त्यो, जसमा केतुको उदय भएको होस्, त्यो नक्षत्र जुन नक्षत्र सूर्यास्त कालमा क्षितिजमा उदित रहोस्, जुन नक्षत्र ग्रहले वेधित हवस् र जसमा ग्रहहरूको युद्ध भएको होस् त्यो नक्षत्र र ग्रहकृत लग्नको दोष- यी सर्व विवाह तथा समान शुभ कार्यमा वर्जित गरिन्छन् ॥ १०८ ॥ ११० ॥

द्रष्टव्य- निर्दोष दिन अर्थात् कुनै न कुनै दोष नभएको दिन प्रायः देख्न पाइन्न भने पनि अत्युक्ति हुन सक्नेन । प्रत्येक दिन कोही न कोही गुण-दोष अवश्य देखिन्छ । यस्तो अवसरमा अनेक दैवज्ञ वा विद्वान्हरूले शुभाशुभ प्रकरणको ब्यालिसौ श्लोकको भर परेर अत्यावश्यक कार्य नरोक्नु, गर्दै रहनु भनेका छन् ।

इति विवाह प्रकरणम् ।

७. वधू-प्रवेश प्रकरणम्-

वधू प्रवेशको समय-

समाद्रिपञ्चाङ्कदिने विवाहाद्वधूप्रवेशोऽष्टिदिनान्तराले ।

शुभः परस्ताद्विषमाब्दमासदिनेऽक्षवर्षात्परतो यथेष्टम् ॥ १ ॥

अर्थ- विवाहको दिनबाट सोह्र दिनभित्र सम २/४/६/८/१०/१२/१४/१६ दिनमा र विषम ५/७/९ दिनमा वधूप्रवेश शुभ कहिएको छ । यदि सोह्र दिनभित्र अनुकूल परेन भने त्यसपछि प्रथम महीनाको विषम १७/१९/२१/२३/२५/२७/२९ दिनमा, एक महीनापछि विषम ३/५ वर्षमा वधू-प्रवेश उत्तम र शुभ मानिएको छ । तर पाँचौं वर्षपछि महीनाको विचार गरिंदैन, अर्थात् पाँचौं वर्षपछि जहिले पनि शुभ मुहूर्तमा वधू-प्रवेश उत्तम हुनेछ ॥ १ ॥

वधू-प्रवेशमा शुभ तिथि र नक्षत्र-

ध्रुवक्षिप्रमृदुश्रोत्रवसुमूलमघानिले ।

वधूप्रवेशः सन्नेष्टो रिक्तारार्के बुधे परैः ॥ २ ॥

अर्थ- ध्रुव, क्षिप्र, मृदु संज्ञक नक्षत्र, श्रवण, घनिष्ठ, मूल, मघा र स्वाती- यी नक्षत्रमा रिक्ता ४/९/१४ तिथि र रवि-मंगलवार छाडी अन्य तिथि-वारमा वधू-प्रवेश शुभ मानिन्छ । अन्य विद्वान्को मतले बुधवार पनि वधू-प्रवेशमा वर्जित गरेका छन् ॥ २ ॥

विवाह पछि स्त्रीको पति-गृहस्थिति-

ज्येष्ठे पतिज्येष्ठमथाधिके पतिं हन्त्यादिमे भर्तृगृहे वधूः शुचौ ।

श्वश्रूं सहस्ये श्वशुरं क्षये तनुं तातं मधौ तातगृहे विवाहतः ॥ ३ ॥

अर्थ- विवाहपछि पहिलो जेठ महीनामा स्त्री पति-गृहमा बसी भने जेठजुलाई, पहिलो अधिकमासमा पति-गृह बसे पतिलाई, पहिलो आषाढमा सासुलाई, पौषमा ससुरालाई र पहिलो क्षयमासमा पतिको घर बसी भने स्वयंलाई नष्ट पार्दछे । त्यस्तै विवाहपछि प्रथम चैत्रमा यदि स्त्री माइतेमा बसे पिताको मृत्यु हुनेछ ॥ ३ ॥

८. द्विरागमन प्रकरणम्-

चरेदथौजहायने घटालिमेषगे रवौ
रवीज्यशुद्धियोगतः शुभग्रहस्य वासरे ।
नृयुग्ममीनकन्यकातुलावृषे विलग्नके
द्विरागमं लघुध्रुवे चरेऽस्रपे मृदूडुनि ॥ १ ॥

(वधू-विदागराएर सोह दिनको साइत गर्न माइत गएर जो फेरि घरमा आउँछन् त्यसैलाई द्विरागमन-दोस्रो पल्ट माइतवाट घर आउने क्रम भन्दछन् । त्यसैमा पति-गृहमा जो प्रवेश गरिन्छ, त्यसैलाई वधू-प्रवेश मनिन्छ । यो कुरा मुहूर्त चिन्तामणिको रचनाभन्दा अठ्ठाइस वर्ष पहिले लेखिएको मुहूर्त-मार्तण्डमा स्पष्ट बताइएको छ ।)

अर्थ- विवाहपछि एक वर्ष विषम ३/५ वर्षमा सूर्य मेष, वृश्चिक र कुम्भ राशिमा भएका बखत अर्थात् सौर फाल्गुन, मार्गशीर्ष र वैशाख महीनामा कन्याको निम्ति सूर्य र बृहस्पतिको शुद्धि भएमा शुभ ग्रहहरूको दिनमा अर्थात् चन्द्र, बुध, गुरु र शुक्रमा, मिथुन, तुला, मीन, कन्या र वृषलग्नमा लघुसंज्ञक, ध्रुवसंज्ञक, चरसंज्ञक, मूल र मृदुसंज्ञक नक्षत्रमा द्विरागमन विवाहको एक वर्षपछि पिताको घरबाट यात्रा गरे शुभ हुनेछ ॥ १ ॥

द्विरागमनमा शुक्रको विचार र फल-
दैत्येज्यो ह्यभिमुखदक्षिणे यदि स्याद्-
गच्छेयुर्न हि शिशुगर्भिणीनवोढाः
बालश्चेद्ब्रजति विपद्यते नवोढा
चेद्वन्ध्या भवति च गर्भिणी त्वगर्भा ॥ २ ॥

अर्थ- शुक्र सम्मुख र दाहिने छ भने काखामा वा पेटमा बालक हुने स्त्री र भर्खर विवाह भएकी स्त्रीले यात्रा नगर्नु, किनभने शुक्र सम्मुख र दाहिने भएमा यदि बालक लग्यो भने त्यो छिटै मर्नेछ । नयाँ विवाह भएकी बाँझी हुनेछ । गर्भिणीको गर्भ नाश हुनेछ । कथनको तात्पर्य हो- शुक्र दाहिने र सम्मुख भएको बेला कसैको पनि द्विरागमन गर्नु राम्रो फलदाता मानिन्न ॥ २ ॥

शुक्रको परिहार-

नगरप्रवेशविषयाद्युपद्रवे करपीडने विबुधतीर्थयात्रयोः ।

नृपपीडने नववधूप्रवेशने प्रतिभार्गवो भवति दोषकृन्न हि ॥ ३ ॥

अर्थ- नगर प्रवेशमा, कुनै बीमारी वा उत्पाद आदिको उपद्रवमा, विवाहमा, देव-दर्शन र तीर्थ-यात्रामा, राजाबाट पीडित भएर जाने र नवीन वधू-प्रवेशमा सम्मुख परेको शुक्र पनि दोषकारक मानिन्छ । अर्थात् त्यस्ता अवसरमा शुक्रको विचार गर्नु आवश्यक छैन ॥ ३ ॥

सम्मुख शुक्रको अपवाद-

पित्र्ये गृहे चेत्कुचपुष्पसम्भवः स्त्रीणां न दोषः प्रतिशुक्रसम्भवः ।

भृग्वङ्गिरोवत्सवसिष्ठकश्यपात्रीणां भरद्वाजमुनेः कुले तथा ॥ ४ ॥

अर्थ- यदि पिताकै घरमा स्त्रीको स्तन वा मासिक धर्म आरम्भ भइसकेको भए तिनको द्विरागमनमा सम्मुख शुक्रको दोष मानिन्छ । फेरि भृगु, अंगिरा, वत्स, वसिष्ठ, कश्यप, अत्रि र भरद्वाज मुनिका वंशमा वा गोत्रमा पनि सम्मुख शुक्रको दोष मान्नु पर्दैन ॥ ४ ॥

इति द्विरागमन प्रकरणम् ।

९. अग्न्याधान प्रकरणम्-

(स्मार्त वा वैदिक क्रमहरूद्वारा अग्निको जुन अर्चना (अग्निष्टोम आदि कार्य गरिन्छ) त्यसैलाई अग्न्याधान भन्दछन् । अब यस प्रकरणमा अग्न्याधान मुहूर्तको वर्णन गरिन्छ ।)

अग्न्याधानको मुहूर्त-

स्यादग्निहोत्रविधिरुत्तरगे दिनेशे
मिश्रध्रुवान्त्यशशिशक्रसुरेज्यधिष्ये ।

रिक्तासु नो शशिकुजेज्यभृगौ तु नीचे
नास्तं गते न विजिते न च शत्रुगेहे ॥ १ ॥

अर्थ- सूर्य उत्तरायण भएमा मिश्र- ध्रुवसंज्ञक, रेवती, मृगशिरा, ज्येष्ठ, र पुष्य- नक्षत्रमा अग्निहोत्र वा अग्न्याधान शुभ मानिन्छ । रिक्ता तिथिमा, चन्द्र, मंगल, गुरु र शुक्र-यी नीच राशिमा छन् र अस्त पनि छन् भने, युद्धमा पराजित भएका र आफ्ना शत्रु-गृहमा छन् भने अग्निष्टोम अशुभ मानिन्छ । अर्थात् उत्तरायणमा पनि जब मंगल, चन्द्र, गुरु र शुक्र यी बली रहनु र ४/९/१४ को अतिरिक्त तिथि छ भने तथा मिश्रादि नक्षत्र भए मात्र अग्निष्टोम गर्नु मंगलदाता हुनेछ ॥ १ ॥

अग्निहोत्रमा लग्न शुद्धि-

नो कर्कनक्रझषकुम्भनवांशलगने
नोऽब्जे तनौ रविशशीज्यकुजे त्रिकोणे ।
केन्द्रर्क्षषट्त्रिभवगे च परैस्त्रिलाभ-
षट्खस्थितैर्निधनशुद्धियुते विलगने ॥ २ ॥

अर्थ- कुम्भ, मीन, मकर र कर्क- यी राशिहरूको नवांश र लग्न अनि लग्नमा चन्द्रमा भए अग्निहोत्रमा शुभ मानिन्छ ।

सूर्य, चन्द्र, मंगल र गुरु यी लग्नबाट १/५/१/४/७/१०/६/३११ यी स्थानमा रहनु र अन्य ग्रह बुध, शुक्र, शनि, राहु र केतु- ३/६/१०/११ मा छन् भने तथा लग्नबाट आठौँ स्थान शुद्ध अर्थात् रिक्तो छ भने अग्निहोत्र शुभ मानिन्छ ॥ २ ॥ यजमानको जन्मराशिबाट आठौँ राशि पनि अग्निहोत्रको लग्न अशुभ मानिन्छ ।

यज्ञकर्तृयोग-

चापे जीवे तनुस्थे वा मेषे भौमेऽम्बरे द्युने ।
षट्त्र्यायेऽब्जे रवौ वा स्याज्जाताग्निर्यजति ध्रुवम् ॥ ३ ॥

अर्थ- गुरु धनुलग्नमा छन् वा मंगल मेष-लग्नमा अथवा लग्नबाट दसौँ वा सातौँ स्थानमा छ अथवा चन्द्रमा लग्नबाट ३/६/११ स्थानमा रहनु वा सूर्यलग्नबाट ३/६/११ स्थानमा छ भने यी दस योगहरूमा यजमान सदैव यज्ञ गर्ने हुनेछ र यज्ञ गर्छ भन्ने पनि निश्चय छ ॥ ३ ॥

इति अग्निहोत्र प्रकरणम्-

१०. राजाभिषेक प्रकरणम्-

(यस प्रकरणमा राजाहरूको अभिषेक वा राजतिलकको मुहूर्त वा निर्णय कहिन्छ । यसै कारण यो प्रकरणको नाम 'राजाभिषेक प्रकरण' राखिएको हो ।)

राजाभिषेकसमय-

राजाभिषेकः शुभ उत्तरायणे गुर्विन्दुशुक्रैरुदितैर्बलान्वितैः ।

भौमार्कलग्नेशदशेशजन्मपैर्नो चैत्ररिक्तारनिशामलिम्लुचे ॥ १ ॥

अर्थ- उत्तरायण अर्थात् मकर, कुम्भ, मेष, वृष र मिथुनमा सूर्य रहेसम्म, बृहस्पति, चन्द्रमा र शुक्र उदाणमा मंगल, सूर्य, जन्म लग्नेश वर्तमान कालका दशा-स्वामी अर्थात् जन्म कुण्डलीमा जुन ग्रहको दशा समाप्त हुन्छ त्यही र जन्मराशीश यी ग्रह बलवान् भए राजाभिषेक शुभ रहने छ । तर चैत्र, रिक्ता तिथि, मंगलवार, रात्रिको बेला र मलमास- यी राजाभिषेकमा वर्जित गरिएका छन् ॥ १ ॥

अत्यावश्यक परेमा-

मृतेराज्ञो न कालस्य नियमोऽत्र विधीयते ।

नृपाभिषेकः कर्तव्यो दैवज्ञेन पुरोधसा ॥ १ ॥

राजाभिषेकमा नक्षत्र र लग्नशुद्धि-

शाक्रश्रवः क्षिप्रमृदुध्रुवोडुभिः शीर्षोदये वोपचये शुभे तनौ ।

पापैस्त्रिषष्ठयगतैः शुभग्रहैः केन्द्रत्रिकोणायधनत्रिसंस्थितैः ॥ २ ॥

अर्थ- ज्येष्ठ, श्रवण, क्षिप्रसंज्ञक, मृदुसंज्ञक र ध्रुवसंज्ञक नक्षत्रहरूमा शीर्षोदय अर्थात् मिथुन, सिंह, कन्या, तुला, वृश्चिक र कुम्भ राशिको लग्नमा वा राजाको जन्म लग्न अथवा जन्मराशिबाट ३/६/१०/११ संख्यक शुभ लग्नमा, पापग्रह ३/६/११ स्थानमा र शुभग्रह १/४/७/१०/५/९/११/२/३ स्थानमा छन् भने राजाभिषेक अत्यन्त शुभ मानिन्छ ॥ २ ॥

राजाभिषेकमा पापग्रहहरूको स्थान-फल र परिहार-

पापैस्तनौ रुद्धिनिधने मृतिः सुते पुत्रार्तिरर्थव्ययगैर्दरिद्रता ।

स्यात्खेऽलसो भ्रष्टपदो द्युनाम्बुगेः सर्वं शुभं केन्द्रगतेः शुभग्रहैः ॥ ३ ॥

अर्थ- पापग्रह यदि लग्नमा छन् भने अभिषेक भइसकेपछि राजालाई रोग लाग्ला । आठौँ पापग्रह भए राजा अल्छी हुनेछ । सातौँ र चौथो पापग्रह छ भने राजा पदच्युत

वा अधिकार वंचित होला । तर शुभग्रह सबै केन्द्र १/४/७/१० मा छन् भने सबै शुभ हुनेछ । अर्थात् शुभग्रहहरू केन्द्रमा छन् भने पापग्रहको कुनै पनि दोष लाग्न सक्नेन ॥ ३ ॥

राजाभिषेकमा स्थिर सम्पत्तिको योग-
गुरुलग्नकोणे कुजोऽरौ सितः खे
स राजा सदा मोदते राजलक्ष्म्या ।
तृतीयायगौ सौरिसूर्यो खबन्ध्वो-
गुरुश्चेद्धरित्री स्थिरा स्यान्नृपस्य ॥ ४ ॥

अर्थ- जुन राजाको अभिषेक वेलामा गुरु लग्नमा या कोण ५/२ मा छ भने, मंगल छैठौँ र शुक्र दसौँ छ भने राजा सदा राज्यलक्ष्मीले संयुक्त रहने छ र प्रसन्न रहला । यदि शनि तेस्रो, सूर्य एघारौँ र गुरु दसौँ वा चौथो स्थानमा छ भने त्यस राजाकी पृथ्वी स्थिर रहने छन् अर्थात् त्यसको राज्य अचल रहने छ ॥ ४ ॥

इति राजाभिषेक प्रकरणम् ।

११. यात्रा प्रकरणम्

(यस प्रकरणमा यात्रा सम्बन्धी विचार गरिन्छ । अतः यसैले नाम पनि 'यात्रा प्रकरण' रहन गयो । यात्रा सामान्य र युद्ध यात्रा दुई प्रकारको छ । सामान्य यात्रा भन्नाले धन कमाउन, चाकरी, तीर्थाटन र कुटुम्ब मिलन आदिमा तिथि, वार, नक्षत्र र चन्द्रमा आदिको शुद्धि विचार गरिन्छ । युद्धयात्रामा समय शुद्धि, उत्तमोत्तम राजयोगहरू पनि मिलाउनु पर्दछ । यसको वर्णन अगाडि गरिने छ । यस प्रकरणमा 'राजा' शब्दको धेरै प्रयोग गरिएको छ तापनि त्यसलाई उपलक्षण सम्झी सर्वसाधारणका निम्ति पनि राजा शब्द बुझ्नु पर्दछ । प्रत्येक व्यक्तिको शुभाशुभ फल जन्म समयका ग्रहहरूको आधारमा हुन्छ । जन्म ग्रह थाहा छैन भने बोलाउने चल्लीको नाम वा तात्कालिक प्रश्नको आधारमा शुभाशुभ फल बताउनु दैवज्ञको चातुर्य मानिन्छ ।)

यात्राको मुहूर्त ज्ञान-

यात्रायां प्रविदितजन्मनां नृपाणां दातव्यं दिवसमबुद्धजन्मनां च ।

प्रश्नाद्यैरुदयनिमित्तमूलभूतैर्विज्ञाते ह्यशुभशुभे बुधः प्रदद्यात् ॥ १ ॥

अर्थ- जुन राजाको जन्म समय थाहा छ, तिनका निम्ति यात्रामा मुहूर्त पण्डितले बताउनु पर्दछ । जसको जन्म समय थाहा छैन त्यसको निम्ति प्रश्नकालिक लग्न र शकुनादि लक्षण विचारेर मुहूर्त भन्नु पर्दछ ॥ १ ॥

यात्रा सम्बन्धी प्रश्नको फल-

जननराशितनू यदि लग्नगे तदधिपौ यदि वा तत एव वा ।

त्ररिपुखायगृहं यदि वोदयो विजय एव भवेद्वसुधापतेः ॥ २ ॥

अर्थ- प्रश्न समयमा यदि जन्मराशि वा जन्म-लग्नको राशि लग्नमा छ भने अथवा जन्मराशीश र जन्म लग्नेछ लग्नमा रहनु, अथवा जन्मराशि वा जन्मलग्नबाट ३/६/१०/११ यी स्थानहरूमध्ये कुनै एक राशि प्रश्नको लग्न छ भने प्रश्न गर्ने राजाको यात्रामा विजय हुनेछ ॥ २ ॥

प्रश्नको दोस्रो फल-

रिपुजन्मलग्नभमथाधिपौ तयोस्तत एव वोपजयसद्म चेद्भवेत् ।

हिबुके द्युनेऽथ शुभवर्गकस्तनौ यदि मस्तकोदयगृहं तदा जयः ॥ ३ ॥

अर्थ- जुन शत्रुमाथि आक्रमण गर्नु छ, त्यसको जन्म-लग्न वा जन्मराशि अथवा जन्मलग्नेश- जन्मराशीश अथवा जन्मलग्न वा जन्मराशिबाट उपचय ३/६/१०/११ राशि यदि प्रश्नलग्नबाट चौथो वा सातौं स्थानमा परेको छ भने प्रश्नकर्ताको यात्रामा विजय हुनेछ । फेरि प्रश्नकालमा शुभग्रहको वर्ग परेको वा शीर्षोदय राशिको लग्नहोस् तथापि यात्रामा अवश्य जय हुनेछ ॥ ३ ॥

प्रश्नको तेस्रो फल-

यदि पृच्छितनौ वसुधा रुचिरा शुभवस्तु यदि श्रुतिदर्शनगम् ।

यदि पृच्छति चादरतश्च शुभग्रहदृष्टयुतं चरलग्नमपि ॥ ४ ॥

अर्थ- यात्राको मुहूर्त सोध्ने अवसरमा त्यहाँको भूमि खूब सफा परिष्कृत र सजधज पारिएको होस् या शुभ वस्तु मांगलिक सामग्री देख्न-सुन्न पाइयोस् अथवा प्रश्नकर्ता निकै आदरसाथ प्रेमपूर्वक प्रश्न गरोस्, अनि यात्रामा विजय हुनेछ । अथवा प्रश्न समयमा चर राशि १/४/७/१० को लग्न भए पनि त्यसमा शुभग्रहको दृष्टि वा योग छ भने अवश्य विजय हुनेछ ॥ ४ ॥

(प्रश्नकालमा मेष, कर्क, तुला मकर (चर) राशिको लग्न शुभ मानिन्छ । तर त्यसमा शुभग्रहको दृष्टि वा स्थिति छ भने त्यस दोषको परिहार हुनेछ ।)

प्रश्नको चौथो फल-

विधुकुजयुतलग्ने सौरिदृष्टेऽथ चन्द्रे
मृतिभमदनसंस्थे लग्नगे भास्करेऽपि ।
हिबुकनिधनहोराद्यूनगे चापि पापे
सपदि भवति भङ्गः प्रश्नकर्तुस्तदानीम् ॥ ५ ॥

अर्थ- प्रश्न-समय लग्नमा चन्द्रमा र मंगलको छ र त्यसमा शनिको दृष्टि छ भने अथवा लग्नबाट ७/८ मा र सूर्य लग्नमा छ अथवा सूर्य नै ७/८ मा र चन्द्रमा लग्नमा छ भने प्रश्नकर्ताको यात्रा शीघ्रनै भंग हुनेछ । अर्थात् यस्तो योगमा प्रश्नकर्ताको यात्रामा पराजय वा मृत्यु सम्भव छ ॥ ५ ॥

यात्राकर्ताको यात्रा-दिशाको विचार-

त्रिकोणे कुजात्सौरिशुक्रज्ञजीवा
यदैकोऽपि वा नो गमोऽर्काच्छशी वा ।
बलीयांस्तु मध्ये तयोर्यो ग्रहः स्यात्
स्वकीयां दिशं प्रत्युताऽसौ नयेच्च ॥ ६ ॥

अर्थ- प्रश्नको वेलामा शनि, शुक्र, बुध र गुरु- यी चारैवटा वा कुनै एक पनि यदि मंगलबाट त्रिकोण ५/९ मा छ अथवा चन्द्रमा सूर्यबाट त्रिकोणमा छ भने प्रश्नकर्ताको इच्छित दिशाको यात्रा रोकिन्छ, बल्कि ती दुवैमा (मंगल र बुधादिमा अथवा सूर्य-चन्द्रमा) जुन बढी बलवान् छ, त्यही ग्रह उसलाई आफ्नू दिशामा लैजान्छ ॥ ६ ॥

उदाहरण- जस्तै कसैको पूर्वतिरको यात्राको प्रश्नसमयमा मंगलबाट गुरु पाँचौं परेको र मंगल एवं बृहस्पतिमा अधिक बलवान् गरु भए यहाँ भन्नु आवश्यक छ त्यो यात्री पूर्वदिशामा जान सक्तैन । बरु बृहस्पति त्यसलाई आफ्नू दिशा ईशानतिर लैजान्छ । यही नियम सबैतिर सम्झनु पर्दछ ।)

यात्रा दिशाको अर्को योग-

प्रश्ने गम्यदिगीशात्खेटः पञ्चमगो यः ।
बोभूयाद्वलयुक्तः स्वामाशां नयतेऽसौ ॥ ७ ॥

अर्थ- प्रश्नको वेलामा गन्तव्य दिशाको स्वामीबाट पाँचौं स्थानमा जुन ग्रह बलवान् हुन्छ, त्यो उसलाई आफ्नू दिशामा लैजान सक्तछ ॥ ७ ॥

यात्रामा सौरमानको फल-

धनुर्मेषसिंहेषु यात्रा प्रशस्ता शनिज्ञोशनोराशिगे चैव मध्या ।

रवौकर्ममीनालिसंस्थेऽतिदीर्घा, जनुःपञ्चसप्तत्रिताराश्च नेष्टाः ॥ ८ ॥

अर्थ- मेष, धनु र सिंह राशिमा सूर्य भएको वेला यात्रा इच्छित फलदाता कहिएको छ । शनि, बुध र शुक्रको राशिमा अर्थात् मकर, कुम्भ, मिथुन, कन्या, वृष र तुलामा सूर्य भएको वेला यात्रा मध्यफलदाता वा सामान्य रहने छ । फेरि कर्क, मीन र वृश्चिक राशिमा सूर्य भएको वेला यात्रा अतिदीर्घ अर्थात् विलम्बमा हुने र असफल रहने छ ।

यात्राको समयमा यात्रीको १/५/७/३ ताराहरू अशुभ हुन्छन् । अतः यात्रामा १/५/७/३ ताराहरू वर्जित छन् त्याग्न पर्दछ ॥ ८ ॥

यात्रामा तिथि-नक्षत्र शुद्धि-

न षष्ठी न च द्वादशी नाऽष्टमी नो सिताद्या तिथिः पूर्णिमाऽमा न रिक्ता ।

हयादित्यमैत्रेन्दुजीवान्त्यहस्तश्रवोवासवैरेव यात्रा प्रशस्ता ॥ ९ ॥

अर्थ- षष्ठी, द्वादशी, अष्टमी शुक्लपक्षको प्रतिपदा, पूर्णिमा, अमावास्या र रिक्ता ४/९/१४ यी तिथिहरू अशुभ मानिन्छन् । अर्थात् यी तिथिहरूमा यात्रा वर्जित छ । अश्विनी, पुनर्वसु, अनुराधा, मृगशिरा, पुष्य, रेवती, हस्त, श्रवण र धनिष्ठा- यी नौ नक्षत्रमा यात्रा अति उत्तम मानिएको छ ॥ ९ ॥

यात्रामा वार, नक्षत्र र शूल विचार-

न पूर्वदिशि शक्रभे न विधुसौरिवारे तथा

न चाजपदभे गुरौ यमदिशीनदैत्येज्ययोः ।

न पाशिदिशि धातृभे कुजबुधेऽर्यमर्क्षे तथा

न सौम्यककुभि ब्रजेत्स्वजयजीवितार्थी बुधः ॥ १० ॥

अर्थ- आफ्नू जय र जीवन रक्षा खोज्ने व्यक्ति ज्येष्ठ नक्षत्र र सोमवार, शनिवार पूर्वतिर यात्रा नगरोस् । फेरि पूर्वाभाद्र नक्षत्र र गुरुवाट दक्षिणतिर यात्रा नगरोस् । रवि र शुक्रवार, रोहिणी नक्षत्रमा पश्चिमतिर यात्रा नगरोस् । अनि उत्तरा फाल्गुनी नक्षत्र र मंगल, बुधवार उत्तरतिर कदापि नजाओस् ॥ १० ॥

वार-नक्षत्र-शूलद्योतक चक्र-

ईशान

पूर्व

अग्नि

बुध	शनि, चं० ज्येष्ठ, मूल	सोम
बु० मं. उत्तराफ० हस्त	दिक्शूल	बृहस्पति श्रवणादि ६ भं. अश्विनी
शुक्र	रोहिणी, पुष्य शु. रवि	बुध

उत्तर

दक्षिण

वायु

पश्चिम

निर्ऋति

चारशूल दोषको परिहार-

सूर्यवारे घृतं प्राश्य सोमवारे पयस्तथा ।
 गुडमङ्गारके वारे बुधवारे तिलानपि ॥
 गुरुवारे दधि प्राश्य शुक्रवारे यवानपि ।
 माषान् भुक्त्वा शनेवारि गच्छज्ज्वले न दोषभाक् ॥
 ताम्बूलं चन्दनं मृच्च पुष्पं दधि घृतं तिलाः ।
 वारशूलहराण्यकार्द दानाद् धारणतोऽदनात् ॥ १० ॥

यात्रामा कालशूल-

पूर्वाह्णे ध्रुवमिश्रभैर्न नृपतेर्यात्रा न मध्याह्नके
 तीक्ष्णाख्यैरपराह्णके न लघुभैर्न पूर्वरात्रे तथा ।
 मित्राख्यैर्न च मध्यरात्रिसमये चोग्रैस्तथा नो चरै
 रात्र्यन्ते, हरिहस्तपुष्यशशिभिः स्यात्सर्वकाले शुभा ॥११॥

अर्थ- ध्रुव र मिश्रसंज्ञक नक्षत्रमा पूर्वाह्न अर्थात् दिनको पहिलो त्रिभाग ।
 तीक्ष्णसंज्ञक नक्षत्रमा, अपराह्न भित्र (मृगशिरा बाहेक) नक्षत्रमा रात्रिको प्रथम

त्रिभागमा, उग्र नक्षत्रमा, मध्यरातमा र चर (श्रवण बाहेक) संज्ञक नक्षत्रमा रात्रिको तेस्रो त्रिभागमा राजाको यात्रा अशुभ हुन्छ । अर्थात् ती नक्षत्रलाई 'काल-शूल' रहन्छ । यसै कारण त्यसमा यात्रा वर्जित छ ।

श्रवण, हस्त पुष्य र मृगशिरा- यी चार नक्षत्रमा यात्रा उत्तम र शुभ मानिन्छ । अर्थात् यी साठी दण्ड अवश्य शुभ हुन्छन् ॥ ११ ॥

अशुभ नक्षत्रको त्याज्य घडी-

पूर्वाग्निपित्रान्तकतारकाणां भूपप्रकृत्युग्रतुरङ्गमाः स्युः ।
स्वातीविशाखेन्द्रभुजङ्गमानां नाड्यो निषिद्धा मनुसम्मिताश्च ॥१२॥

अर्थ- तीनै पूर्वाका प्रथम सोह्र घडीहरू, कृत्तिकाको एक्काइस घडीहरू, मघाको एघार र भरणीको सात घडीहरू, अनि स्वाती, विशाखा, ज्येष्ठ र अश्लेषा- यी चार नक्षत्रको प्रथम चौध घडीहरू यात्रामा वर्जित गरिएका छन् । यिनको पछिको सबै घडी शुभ मानिन्छन् ।

बाह्रौं श्लोकको तात्पर्य हो- यी नक्षत्र यात्रामा शुभ मानिन्न तापनि अत्यावश्यक यात्रा छ भने यी मार्ग कहिएका दुष्ट नक्षत्रहरू र तिनका वर्णित घडीहरू बिताएर सकेसम्म लग्नशुद्धि हेरेर मात्र यात्रा गरे मंगल हुनेछ । यसमा भरद्वाज मुनिको कथन छ-

निषिद्धेष्वपि ऋक्षेषु त्यक्त्वा दुष्टघटीः क्रमात् ।

तदन्या घटिका ग्राह्याः अवश्य गमने सति ॥१२॥

क्रूर नक्षत्रका त्याज्यघटीहरू-

पूर्वार्धमाग्नेयमघानिलानां त्यजेद्धि चित्राहियमोत्तरार्धम् ।
नृपः समस्तां गमने जयार्थी स्वातीं मघां चोशनसो मतेने ॥१३॥

अर्थ- संग्राममा जयको इच्छा गर्ने राजा वा सामान्य व्यक्तिले पनि यात्रामा कृत्तिका, मघा र स्वातीको पूर्वार्ध अर्थात् भभोगको प्रथम आधा अनि चित्रा, अश्लेषा र भरणीको उत्तरार्ध अर्थात् भभोगको दोस्रो आधा त्यागनुपर्दछ । आचार्य शुक्रको मतमा- स्वाती र मघालाई पूर्णरूपेण त्यागिदिनु अर्थात् स्वाती र मघाको साठी घडी नै अशुभ हुन्छन् ॥ १३ ॥

नक्षत्रका जीव, मृत, कर्तरी र ग्रस्त-संज्ञाहरू-

तमोभुक्तताराः स्मृता विश्वसङ्ख्याः शुभो जीवपक्षोमृतश्चापिभोग्याः ।
तदाक्रान्तं कर्तरीसंज्ञभुक्तं ततोऽक्षेन्दुसङ्ख्यं भवेद्ग्रस्तनाम ॥१४॥

अर्थ- राहुले भोगिएका तेह नक्षत्र नै जीव कहिन्छन् र ती शुभ मानिन्छन् । राहुले

भोग्य योग्य तेह नक्षत्र मृतपक्ष कहिन्छन् र ती अशुभ जान्नु । राहु जुन नक्षत्रमा वर्तमान रहन्छ, त्यो कर्तरी संज्ञक कहिन्छ । अनि राहुबाट पन्ध्रौं नक्षत्र ग्रस्त कहिन्छ ॥ १४ ॥

(राहुको गति विपरीत वा उल्टो हुन्छ; यसै हेतु जुन नक्षत्रमा यो नक्षत्र, त्यसबाट अगाडिका नक्षत्र भुक्त र पछाडिका नक्षत्र भोग्य मानिएका छन् । जस्तै- यदि स्वातीमा राहु भए विशाखा, अनुराधा आदि भुक्त कहिन्छन् । यही क्रमले चित्रा, हस्ता, उत्तरा फाल्गुनी इत्यादि पछिका सबै भोग्य कहिन्छन् । यस नियमले स्वातीबाट तेह भुक्त रेवतीसम्म जीवपक्ष र भरणीबाट पछि तेह भोग्य नक्षत्र मृतपक्ष कहिन्छन् । स्वाती कर्तरी र स्वातीबाट तेह नक्षत्र ग्रस्त कहिन्छन् ।)

जीवपक्षादि नक्षत्रफल-

मार्तण्डे मृतपक्षगे हिमकरश्चेज्जीवपक्षे शुभा
यात्रा तद्विपरीतगे क्षयकरी द्वौ जीवपक्षे शुभा ।
ग्रस्तर्क्ष मृतपक्षतः शुभकरं ग्रस्तात्तथा कर्तरी
यायीन्दुः स्थितिमान् रविर्जयकरौ तौ द्वौ तयोर्जीवगौ ॥१५॥

अर्थ- सूर्य यदि मृतपक्षमा र चन्द्र जीवपक्षमा छन् भने यात्रा उत्तम हुनेछ । यी दुवै यदि विपरीत अर्थात् सूर्य जीवपक्षमा र चन्द्र मृतपक्षमा छन् भने यात्रा विनाशकारी हुन सक्छ । यदि सूर्य र चन्द्रमा दुवै जीवपक्षमा छन् भने यात्रा मंगलमय हुनेछ । यी दुवै यदि मृतपक्षमा छन् भने यात्रा अत्यन्त अशुभ जान्नु । मृतपक्षभन्दा ग्रस्त नक्षत्र शुभ र ग्रस्तको अपेक्षा कर्तरी संज्ञक नक्षत्र शुभ मानिन्छन् ।

उदाहरण- चन्द्रमा यायी अर्थात् मुद्गा प्रथम आरम्भ गर्ने वादी ग्रह र सूर्य स्थायी-प्रतिवादी ग्रह कहिन्छन् । यदि यी दुवै ग्रह अर्थात् वादी-प्रतिवादीको सन्धि हुन सम्भव छ भने सूर्य जीवपक्षमा र चन्द्रमा मृतपक्षमा छन् भने वादीको पराजय र प्रतिवादीको जय अवश्य हुनेछ । फेरि सूर्य मृतपक्षमा र चन्द्र जीवपक्षमा छन् भने वादीको जय, स्थायी (प्रतिवादीको) पराजय हुनेछ । त्यही क्रममा सूर्य ग्रस्तमा चन्द्र मृतपक्षमा छन् भने स्थायीको आंशिक जय हुनेछ । यदि दुवै विपरीत वा उल्टो छन् भने वादीको आंशिक जय सम्भव छ । यदि दुवै ग्रस्तमा छन् भने सन्धि हुनेछ । यस्तै क्रम दुवै ग्रस्त र कर्तरीमा छन् भने पनि माथि जस्तै जान्नु पर्दछ ॥ १५ ॥

कुलाकुल संज्ञक नक्षत्र-

स्वात्यन्तकाहिवसुपौष्णकरानुराधा-
दित्यध्रुवाणि विषमास्तिथयोऽकुलाः स्युः ।

सूर्येन्दुमन्दगुरवश्च कुलाकुला ज्ञो
मूलाम्बुपेशविधिभं दशषड्विद्वितीयः ॥१६॥
पूर्वाश्वीज्यमघेन्दुकर्णदहनद्वीशेन्द्रचित्रास्तथा
शुक्रारौ कुलसंज्ञकाश्च तिथयोऽर्काष्टेन्द्रवेदैर्मिताः ।
यायी स्यादकुले जयी च समरे स्थायी च तद्वत्कुले
सन्धिः स्यादुभयोः कुलाकुलगणे भूमीशयोर्युध्यतोः ॥१७॥

अर्थ- स्वाती, भरणी, अश्लेषा, घनिष्ठ, रेवती, हस्त, अनुराधा, पुनर्वसु र ध्रुवसंज्ञक- यी बाह नक्षत्र तथा विषम तिथिहरू १/३/५/७/९/११/१३/१५ र रविवार, सोम, शनि र गुरुवार- यी अकुल संज्ञक नक्षत्र कहिन्छन् ।

बुधवार; मूल, शतभिषा, आर्द्रा र अभिजित्- यी चार नक्षत्र र ६/१०/२ तिथिहरू- कुलाकुल संज्ञक कहिन्छन् ।

तीन पूर्वा, अश्विनी, पुष्य, मघा, मृगशिरा, श्रवण, कृत्तिका, विशाखा, ज्येष्ठ र चित्रा- यी बाह नक्षत्र; शुक्र र मंगलवार तथा १२/८/१४/४ तिथिहरू कुल संज्ञक कहिन्छन् ।

अकुल संज्ञक तिथि, वार र नक्षत्रहरूमा यदि युद्धारम्भ गरिन्छ भने मुद्दयी (वादी) को विजय निश्चित मानिन्छ । कुल संज्ञक तिथि, वार र नक्षत्रहरूमा युद्धारम्भ भए स्थायी (प्रतिवादी) को विजय हुनेछ । फेरि कुलाकुल नक्षत्र, वार र तिथिहरूमा युद्धारम्भ भए भने दुवै पक्षको मेल-मिलाप वा सन्धि हुनेछ ॥ १६ ॥ १७ ॥

(यहाँ तिथि, वार र नक्षत्र तीनैलाई अकुलादि संज्ञा मानिएको छ । तिथि, वार र नक्षत्र यदि तीनैको योग बन्दछ भने त्यो प्रबल योग कहिन्छ र त्यसको फल पनि उस्तै प्रबल हुनुपर्दछ । अन्यथा एकेक तिथि नक्षत्र वा वारभन्दा पनि अकुलादि संज्ञा विचार गरेर तारतम्य मिलाई फल बताउनु बुद्धिमानी हुनेछ ।)

सुगमताले जान्नका लागि चक्र-

संज्ञाहरू	नक्षत्र	तिथिहरू	वार	फल
अकुल	स्वा.भ.श्ले.ध.रे.ह.अनु. पुन. ३ उ. रो. १२	१।३।५।७।९ ११।१३।१५	र.च;बु.श.	यायीको जय
कुलाकुल	मू. श. आ. अभि.	१०।६।२	बुध	सन्धिदुवैको
कुल	३ पू.अश्वि.पुष्य.म.मृ. श्र.कृ.वि.ज्ये.चि.	१२।८।१४।४	शु. मं.	स्थायीको जय

यात्रामा पथिराहु चक्र-

स्युर्धर्मे दस्रपुष्योरगवसुजलपद्मीशमैत्राण्यथार्थे
याम्याजाङ्घ्रीन्द्रकर्णादितिपितृपवनोङ्गन्यथो भानि कामे ।
वह्न्याद्राबुध्न्यचित्रानिर्ऋतिविधिभगाख्यानि मोक्षेऽथ रोहि-
ण्याप्येन्द्रन्त्यर्क्ष विश्वार्यमभदिनकरक्षाणि पथ्यादिराहौ ॥१८॥

अर्थ- पथिराहु चक्रमा अश्विनी, पुष्य, अश्लेषा, शतभिषा, विशाखा र अनुराधा-
सात नक्षत्र धर्म-मार्गमा गनिन्छन् ।

भरणी, पूर्वाभाद्र, ज्येष्ठ, श्रवण, पुनर्वसु, मघा र स्वाती- यी सात नक्षत्र अर्थ-
मार्गका कहिन्छन् ।

कृत्तिका, आर्द्रा, उत्तराभाद्र, चित्रा, मूल, अभिजित् र पूर्वाफाल्गुनी यी सात नक्षत्र
काम-मार्गका मानिन्छन् ।

रोहिणी, पूर्वाषाढा, रेवती, उत्तराषाढा, उत्तराफाल्गुनी र हस्त यी सात नक्षत्र मोक्ष-
मार्गका कहिन्छन् ॥ १८ ॥

पथिराहु चक्र-

धर्म	अ.	पुष्य	श्ले.	वि.	अनु.	ध.	श.
अर्थ	भ.	पुन.	म.	स्वा.	ज्ये.	श्र.	पू.भा.
काम	कृ.	आ.	पू.फ.	चि.	मू.	अभि.	उ.भा.
मोक्ष	रा.	मृ.	उ.फ.	ह.	पू.षा.	उषा.	रे.

पथिराहु चक्रको फल

धर्मगे भास्करे वित्तमोक्षे शशी वित्तगे धर्ममोक्षस्थितः शस्यते ।
कामगे धर्ममोक्षार्थगः शोभनो मोक्षगे केवलं धर्मगः प्रोच्यते ॥१९॥

अर्थ- सूर्य यदि धर्म नक्षत्रमा र चन्द्रमा अर्थ वा मोक्ष नक्षत्रमा भए, अथवा सूर्य
अर्थमा र चन्द्रमा धर्म वा मोक्षमा भए अथवा सूर्य काममा भए; चन्द्रमा धर्म वा मोक्ष
अथवा अर्थमा भए; सूर्य मोक्षमा र चन्द्रमा केवल धर्ममा छन् भने शुभ हुनेछ । योभन्दा
विपरीत उल्टो भए अशुभ हुनेछ भन्ने जान्नु ॥ १९ ॥

मासभेदले तिथिहरूको फल-

पौषे पक्षत्यादिका द्वादशैवं तिथ्यो माघादौ द्वितीयादिकास्ताः ।
 कामातिस्रः स्युस्तृतीयादिवच्च याने प्राच्यादौ फलं तत्र वक्ष्ये ॥२०॥
 सौख्यं क्लेशो भीतिरर्थागमश्च शून्यं नैस्व्यं निःस्वता मिश्रता च ।
 द्रव्यक्लेशो दुःखमिष्टाप्तिरर्थो लाभः सौख्यं मङ्गलं वित्तलाभः ॥२१॥
 लाभो द्रव्याप्तिर्धनं सौख्यमुक्तं भीतिर्लाभो मृत्युरर्थागमश्च ।
 लाभः कष्टद्रव्यलाभौ सुखं च कष्टं सौख्यं क्लेशलाभौ सुखं च ॥२२॥
 सौख्यं लाभः कार्यसिद्धिश्च कष्टं क्लेशः कष्टात्सिद्धिरर्थो धनं च ।
 मृत्युर्लाभो द्रव्यलाभश्च शून्यं शून्यं सौख्यं मृत्युरत्यन्तकष्टम् ॥२३॥

अर्थ- पौष महीनामा प्रतिपदादि बाह्र तिथिहरू र माघादि महीनामा द्वितीयाबाट द्वादशीसम्म बाह्र तिथिहरूले लेख्नु । अनि द्वादशीपछि त्रयोदशी आदि तीन तिथिहरूलाई तृतीयादि तीन तिथिहरूले पूर्ण पार्नु । त्यसपछि प्रत्येक महीनाको आफाफनू प्रथमादि तिथिहरूमा पूर्वादि चार दिशाको यात्रामा फल बताउनु । त्यो क्रमशः चारै दिशामा यस प्रकार छ- सौख्य, क्लेश, भय र धनागम । शून्य दरिद्रता, निःस्वता र मिश्रता । यी अर्थलाई अगाडिको चक्रमा हेरेर स्पष्ट बुझ्न सकिन्छ ॥ २०-२३ ॥

पौषादि मासहरूमा तिथिभेदले पूर्वादि दिशाको यात्राफल जान्ने चक्र-

पू.	मा.	फा.	चै.	वै.	ज्ये.	आ.	श्रा.	भा.	आ.	का.	अ.	पूर्व	दक्षिण	पश्चिम	उत्तर
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	सौख्य	क्लेश	भीति	अर्थाग
२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	शून्य	निस्व.	निस्व.	मिश्रता
३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	द्रव्यक्लेश	दुःख	इष्टाप्ति	अर्थ
४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३	लाभ	सौख्य	मंगल	धनला.
५	६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३	४	लाभ	द्रव्यला	धन	सौख्य
६	७	८	९	१०	११	१२	१	२	३	४	५	भय	लोभ	मृत्यु	धनाग
७	८	९	१०	११	१२	१	२	३	४	५	६	लाभ	कष्ट	द्रव्यला	सुख
८	९	१०	११	१२	१	२	३	४	५	६	७	कष्ट	सौख्य	क्लेश	सुख
९	१०	११	१२	१	२	३	४	५	६	७	८	सौख्य	लाभ	कार्यसि	कष्ट
१०	११	१२	१	२	३	४	५	६	७	८	९	क्लेश	कष्टसि.	अर्थला.	धन.
११	१२	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	मृत्यु	लाभ	द्रव्यला	शून्य
१२	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	शून्य	सौख्य	मृत्यु	कष्टम्

यात्रामा सर्वाङ्क ज्ञान-

तिथ्यृक्षवारयुतिरद्रिगजाग्नितष्टा

स्थानत्रयेऽत्र वियति प्रथमेऽतिदुःखी ।

मध्ये धनक्षतिरथो चरमे मृतिः स्यात्

स्थानत्रयेऽत्र वियति प्रथमेऽतिदुःखी ।

मध्ये धनक्षतिरथो चरमे मृतिः स्यात्

स्थानत्रयेऽङ्कयुजि सौख्यजयौ निरुक्तौ ॥२४॥

अर्थ- यात्राको दिन जुन तिथि, वार र नक्षत्र रहन्छ, तिनको संख्याको योगलाई तीन ठाउँमा राख्नु र क्रमशः ७/८/३ ले भाग दिनु । त्यसपछि यदि प्रथम स्थानमा शून्य शेष रहे त्यस यात्रामा उक्त यात्रीले निकै कष्ट पाउने छ । दोस्रो स्थानमा शून्य शेष रहे यात्रीको धन-हानि हुनेछ । अनि तेस्रो स्थानमा शून्य शेष रहे यात्रीको अकाल-मृत्यु सम्भव छ । यदि भाग दिएपछि तीनै स्थानहरूमा अंक शेष रहे यात्रीलाई विजय र सुख प्राप्त हुनेछ ॥ २४ ॥

महाडल र भ्रम-दोष-

रवेर्भतोऽब्जभोन्मितिर्नगावशेषिता द्वयगा ।

महाडलो न शस्यते त्रिषण्मिता भ्रमो भवेत् ॥२५॥

अर्थ- सूर्य नक्षत्रबाट चन्द्र नक्षत्रसम्म जुन संख्या छन्, तिनका सातले भाग दिएर यदि दुई र सात शेष रहे महाडल दोष बन्दछ, त्यो शुभ मानिन्छ । यदि तीन र छ शेष रहे भ्रमदोष बन्दछ । त्यो पनि अशुभ नै कहिन्छ । कथनको तात्पर्य हो- उक्त विचारले महाडल र भ्रमदोष परे त्यसमा यात्रा गर्नु निषेध छ ॥ २५ ॥

हिंवर योग-

शशाङ्कभं सूर्यभतोऽत्र गण्यं पक्षादितिथ्या दिनवासरेण ।

युतं नवाप्तं नगशेषकं चेत्स्याद्धिंवरं तद्गमनेऽतिशस्तम् ॥२६॥

अर्थ- सूर्य नक्षत्रबाट चन्द्र नक्षत्रसम्म गनेर, त्यो शुक्ल वा कृष्ण पक्षको प्रतिपदाबाट वर्तमान तिथिको संख्या र रविबाट वर्तमान दिनको संख्या जोडी नौले भाग दिनु । भाग दिएपछि यदि सात शेष रहे 'हिंवर' योग बन्दछ । यो हिंवर योग यात्रामा हानिकारक र अशुभ मानिन्दैन ॥ २६ ॥

घातचन्द्र दोष-

भूपञ्चाङ्कद्वयङ्गदिग्वह्निसप्तवेदाष्टेशार्काश्च घाताख्यचन्द्रः ।

मेषादीनां राजसेवाविवादे वज्र्यो युद्धाद्ये च नान्यत्र वर्ज्यः ॥२७॥

अर्थ- मेष राशि हुनेहरूको पहिलो, वृषको कन्यास्थ पाँचौं, मिथुनको नवौं, कर्कको दोस्रो, सिंहको छैटौं, कन्याको दसौं, तुलाको तेस्रो, वृश्चिकको सातौं, धनुको चौथो, मकरको आठौं, कुम्भको एघारौं र मीन राशि हुनेहरूको बाह्रौं चन्द्रमा 'घातचन्द्र' कहिन्छ । त्यो घातचन्द्र राजाको चाकरी, विवाह, झगडा, शास्त्रार्थ आदि र संग्राममा निषेध गरिएको छ । अन्य शुभ कार्यादिमा वर्जित छैन ॥ २७ ॥

घातचन्द्रमा नक्षत्रहरूको त्याज्यचरण-

आग्नेयत्वाष्ट्रजलपित्र्यवासवरौद्रभे ।

मूलब्राह्मजपादर्क्षे पित्र्यमूलाजभे क्रमात् ॥२८॥

रूपद्वयग्न्यग्निभूरामद्वयव्यग्न्यब्धियुगाग्नयः ।

घातचन्द्रे धिष्यपादा मेषाद्वर्ज्या मनीषिभिः ॥२९॥

अर्थ- मेष राशि हुनेहरूका लागि कृत्तिकाको प्रथम चरण, वृषको निम्ति चित्राको दोस्रो चरण, मिथुनको निम्ति शतभिषको तेस्रो चरण, कर्कको निम्ति मघाको तेस्रो चरण, सिंहको निम्ति धनिष्ठाको प्रथम चरण, कन्याको निम्ति आर्द्राको तेस्रो चरण, तुलाको निम्ति मघाको चौथो चरण, कुम्भको निम्ति मूलको चौथो चरण र मीनको निम्ति पूर्वाभाद्रको तेस्रो पाउ त्यागिदिनु उत्तम हुनेछ । यो प्राचीन आचार्यको कथन हो ॥ २८ ॥ २९ ॥

घात तिथिहरू-

गोस्त्रीशषे घाततिथिस्तु पूर्णा भद्रा नृयुक्कर्कटकेऽथ नन्दा ।

कौर्ष्याजयोर्नक्रघटे च रिक्ता जया धनुः कुम्भहरौ न शस्ताः ॥३०॥

अर्थ- वृष, कन्या र मीन राशि हुनेहरूलाई पूर्णा ५/१०/१५ तथा मिथुन, कर्क राशि हुनेलाई भद्रा २/७/१२, अनि वृश्चिक र मेषको निम्ति नन्दा १/६/११, मकर र तुलाको निम्ति रिक्ता ४/९/१४ र धनु, कुम्भ र सिंह राशि हुनेहरूको निम्ति जया ३/८/१३- यी घाततिथि कहिन्छन् । यी घात तिथिहरू अशुभ मानिन्छन् । अतः आफ्नो घात-तिथिमा कुनै पनि यात्रा लाभदायक रहने छैन ॥ ३० ॥

घात-वार-

नक्रे भौमो गोहरिस्त्रीषु मन्दश्चन्द्रो द्वन्द्वेऽर्कोऽजभे इश्च कर्के ।

शुक्रः कोदण्डालिमीनेषु कुम्भे जूके जीवो घातवारा न शस्ताः ॥३१॥

अर्थ- मकर राशिको निम्ति मंगल; वृष, सिंह र कन्याको निम्ति शनि; मिथुनको निम्ति सोम, मेषको निम्ति रवि, कर्कको निम्ति बुध; धनु, वृश्चिक र मीनको निम्ति शुक्र तथा कुम्भ र तुलाको निम्ति मूलको चौथो चरण, मीनको निम्ति पूर्वाभाद्रको तेस्रो चरण घातक मानिन्छ । आफ्नू घात वारमा यात्रा अशुभ मानिएको छ ॥ ३१ ॥

घात नक्षत्र-

मघाकरस्वातिमैत्रमूलश्रुत्यम्बुपान्त्यभम् ।

याम्यब्राह्मेशसार्पञ्च मेषादेर्घातभं न सत् ॥३२॥

अर्थ- मेषको मघा, वृषको मीन, मिथुनको स्वाती, कर्कको अनुराधा, सिंहको मूल, कन्याको श्रवण, तुलाको शतभिषा, वृश्चिकको रेवती, धनुको भरणी, मकरको रोहिणी, कुम्भको आर्द्रा र मीन राशिको अश्लेषा नक्षत्रघातक मानिन्छ । यी घात नक्षत्रमा यात्रा अशुभ हुन्छ ॥ ३२ ॥

घात लग्न-

भूमिद्वयब्ध्यद्रिदिक्सूर्याङ्गाष्टाङ्केशाग्निसायकाः ।

मेषादिघातलग्नानि यात्रायां वर्जयेत् सुधीः ॥३३॥

अर्थ- मेष राशि हुनेहरूको निम्ति एक (मेष लग्न), वृषको निम्ति दुइ (मिथुन लग्न), मिथुनको निम्ति चार (कन्या लग्न), कर्कको निम्ति सात (मकर लग्न), सिंहको निम्ति दस (मेष लग्न), कन्याको निम्ति बाह्र (सिंह लग्न), तुलाको निम्ति छ (मीन लग्न), वृश्चिकको निम्ति आठ (मिथुन लग्न), धनुको निम्ति नौ (सिंह लग्न), मकरको निम्ति एघार (वृश्चिक लग्न), कुम्भको निम्ति तीन (मेष लग्न), मीनको निम्ति पाँच (कर्क लग्न) घातक मानिएको छन् । यी घात लग्नहरूमा यात्रा नगर्नु भन्ने प्राचीन आचार्यहरूको कथन छ ॥ ३३ ॥

सर्वघात चक्र-

जन्मराशि	मे.	वृ.	मि.	क.	सिं.	कं.	तु.	वृ.	ध.	म.	कु.	मी.
घात चन्द्र	मे.	कं.	कुं.	सिं.	म.	मि.	ध.	वृष	मी.	सिं.	ध.	कुं.
त्याज्यन.पाद	कृ.	चि२	श३	म३	ध१	आ३	मू	रो४	पु३	म४	मू.४	पू.३
घाततिथि	नंदा	पूर्णा	भद्रा	भद्रा	जया	पूर्णा	रिक्ता	नंदा	जया	रिक्ता	जया	पूर्णा
घात वार	र.	श.	चं.	बु.	श.	श.	बृ.	शु.	शु.	मं.	बृ.	शु.
घात नक्षत्र	म.	ह.	स्वा.	अनु		श्र.	श.	रे.	भ.	रो.	आ	श्ले
घात लग्न	मे.	मि.	कं.	म.	मे.	सिं.	मी.	मि.	सिं.	वृ.	मेष	कर्क
घात मास	का.	मार्ग	पौ.	माघ	फा.	चै.	वै.	ज्ये.	आ.	श्रा.	भा.	आ.

योगिनी विचार-

नवभूम्यः शिववहनयोऽक्षविश्वेऽर्ककृताः शक्ररसास्तुरङ्गतिथ्यः ।

द्विदिशोऽमावसवश्च पूर्वतः स्युस्तिथयः सम्मुखवामगा नशस्ताः ॥३४॥

अर्थ- योगिनी ९/१ तिथिमा पूर्वतिर, ११/३ तिथिमा अग्निकोणमा, ५/१३ तिथिमा दक्षिणतिर, १२/४ तिथिमा नैर्ऋत्य कोणतिर, १४/६ तिथिमा पश्चिमतिर, ७/१५ तिथिमा वायव्यकोणतिर, २/१० तिथिमा उत्तरतिर अनि ३०/८ तिथिमा ईशान कोणतिर रहन्छ । यो योगिनी यात्रामा सामुन्ने र बायाँ अशुभ मानिन्छ । तात्पर्य हो- प्रतिपदा र नवमीमा जब योगिनी पूर्वमा रहन्छ, तब पूर्वतिर जानेहरूलाई सामुन्ने र दक्षिण जानेहरूलाई बायाँ पर्दछ, अतः १/९ तिथिमा पूर्व र दक्षिणको यात्रा अशुभ कहिएको छ । यी क्रमले सबैतिर विचार गरेर यात्रा गरे शुभ होला । योगिनी दाहिने र पछाडि शुभ फलदाता मानिन्छ ॥ ३४ ॥

काल र पाश दोष-

कौवेरीतो वैपरीत्येन कालो वारेऽर्काद्ये सम्मुखे तस्य पाशः ।

रात्रावेतौ वैपरीत्येन गण्यौ यात्रायुद्धे सम्मुखे वर्जनीयौ ॥३५॥

अर्थ- रविआदि वारमा उत्तर दिशाबाट उल्टो क्रमले काल हुन्छ । अर्थात् रविवार उत्तरमा, सोमवार वायव्य दिशामा, मंगलवार पश्चिममा, बुधवार नैऋत्यमा, गुरुवार दक्षिणमा, शुक्रवार आग्नेयमा र शनिवार पूर्वमा काल रहन्छ । कालको सामुन्ने पाश रहन्छ । अर्थात् रविवार दक्षिणमा, सोमवार आग्नेयमा । यही क्रमले अगाडि पनि जानुपर्दछ । यो काल-पाशको स्थिति दिनको हो । रात्रिमा यो काल-पाश उल्टा हुन्छ । जहाँ दिनमा काल रहन्छ, त्यहाँ रात्रिमा पाश रहन्छ । यस विचारलाई अगाडिको चक्रबाट स्पष्ट जान्न सकिन्छ । संग्राम र यात्रामा यो काल-पाशलाई सम्मुख पर्न दिए ठूलै अनिष्ट सम्भव छ ॥ ३५ ॥

काल-पाश ज्ञापक कोष्ठ-

दिनमा	रवि	सोम	मंगल	बुध	गुरु	शुक्र	शनि	रातमा
काल	उ.	वा.	प.	नै.	द.	अ.	पू.	पाश
पाश	द.	अ.	पू.	ई.	उ.	वा.	प.	काल

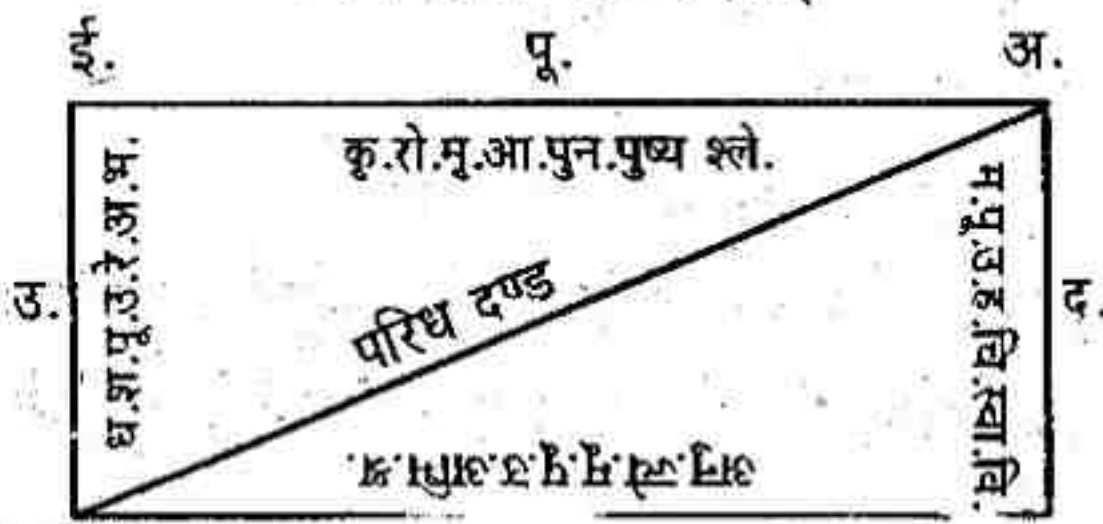
परिघ दण्ड-

भानि स्थाप्यान्यब्धिदिक्षु सप्तसप्तानलर्क्षतः ।

वायव्याग्नेयदिक्संस्थं पारिघं नैव लङ्घयेत् ॥ ३६ ॥

अर्थ- कृत्तिका आदि सात-सात नक्षत्रहरूलाई पूर्वादि चारै दिशाहरूमा स्थापित गर्नु । तिनका आग्नेय कोणबाट वायव्यकोणसम्म तानेको रेखा परिघ दण्ड कहिन्छ । त्यसलाई नाघ्न वर्जित छ । अर्थात् परिघदण्डबाट विभाजित गरिएका नक्षत्रहरूमा जुन दिशाका जो नक्षत्र छन्, तिनमा उनको विरुद्ध यात्रा निषेध छ । जस्तै- पूर्व र उत्तरका उत्तरका नक्षत्रहरूमा पश्चिम-दक्षिण र पश्चिम-दक्षिणका नक्षत्रहरूमा पूर्व र उत्तर दिशाको यात्रा वर्जित छ, अशुभ हुन सक्तछ ॥ ३६ ॥

स्पष्टार्थ चक्र हेर्नास्-

(यो परिघ-दण्ड चक्र हेरेर विज्ञानले यो बुझ्नुपर्दछ कि केवल परिघदण्डको उल्लंघन नै यात्रामा वर्जित गरिएको छ । यसको विपरीत पूर्वका नक्षत्रहरूमा उत्तरको; उत्तरका नक्षत्रहरूमा पूर्वको यात्रा, अनि दक्षिणका नक्षत्रहरूमा पश्चिमको र पश्चिमका नक्षत्रहरूमा दक्षिणको यात्रा गर्न सकिन्छ र यो निर्विवाद पनि छ । आफ्नाफ्नु दिशाका नक्षत्रहरूमा स्वदिशामा यात्रा अत्यन्त मंगलदायक मानिएको छ ।

प्रत्येक दिशामा जुन सात-सात नक्षत्र बताइएका छन्, तिनलाई दिग्द्वारि नक्षत्र बुझ्नुहोस् । आफ्नाफ्नु दिग्द्वारि नक्षत्रहरूमा नै गृहप्रवेशादि पनि शुभ कहिने छन् । (प्रथम प्रकरणको छप्पत्रौं श्लोकमा यही परिघ दण्डको उल्लंघन वर्जित गरिएको छ ।)

परिघ दण्डको परिहार-

अग्नेर्दिशं नृप इयात् पुरुहूतदिग्भै-

रेवं प्रदक्षिणगता विदिशोऽथ कृत्ये ।

आवश्यकेऽपि परिघं प्रविलङ्घ्य गच्छे-

च्छूलं विहाय यदि दित्तनुशुद्धिरस्ति ॥३७॥

अर्थ- पूर्वतिरका नक्षत्रहरूमा राजा अग्निकोणमा जान सक्तछ, बाधा पर्दैन । त्यसै प्रकार प्रत्येक कोणको यात्रा प्रधान दिशाको नक्षत्रहरूमा गर्न शुभ हुनेछ । जस्तै- दक्षिणका नक्षत्रमा नैर्ऋत्यकोणमा, पश्चिमका नक्षत्रहरूमा वायव्य कोणमा र उत्तरका नक्षत्रहरूमा ईशान कोणको यात्रा शुभ मानिन्छ । अत्यावश्यक काममा (यदि दिग्द्वारि नक्षत्रहरूको प्राप्ति सम्भव नभए) दिशा शूल हुने वार नक्षत्रहरूलाई छाडेर अन्य दिशाको लग्न शुद्धि हेरेर परिघ-दण्डलाई पनि नाघेर वा मिचेर यात्रा गरे अशुभ हुन सक्तैन ॥ ३७ ॥

वक्री ग्रहको केन्द्रमा अशुभत्व र सर्वदिग् गमननक्षत्र-

मैत्रार्कपुष्याश्विनभैर्निरुक्ता यात्रा शुभा सर्वदिशासु तज्ज्ञैः ।

वक्री ग्रहः केन्द्रगतोऽस्य वर्गो लग्ने दिनं चास्य गमे निषिद्धम् ॥३८॥

अर्थ- अनुराधा, हस्त, पुष्य र अश्विनी- यी चार नक्षत्रहरूमा प्राचीन पण्डितहरूले चारै दिशाहरूको यात्रा शुभ भनेर तोकेका छन् । अर्थात् यी चार नक्षत्रहरूमा परिघ लंघनको दोष वर्जित छैन किनभने यी सबै दिग्द्वारि नक्षत्र हुन् । यदि वक्री ग्रह केन्द्रमा छ भने अथवा लग्नमा वक्री ग्रहको वर्ग परेको त्यस्तो लग्नमा यात्रा वर्जित छ र वक्री ग्रहको दिनमा पनि यात्रा नगर्नु भनेको छ ॥ ३८ ॥

यात्रामा अयन-शुद्धि-

सौम्यायने सूर्य-विधू तदोत्तरां प्राचीं व्रजेत्तौ यदि दक्षिणायने ।

प्रत्यग्यमाशां च तयोर्दिवानिशं भिन्नायनत्वेऽथ वधोऽन्यथा भवेत् ॥३९॥

अर्थ- सूर्य चन्द्र दुवै उत्तरायणमा भए उत्तर वा पूर्वको यात्रा शुभ हुन्छ । यदि दुवै दक्षिणायनमा छन् भने पश्चिम वा दक्षिणको यात्रा उत्तम रहन्छ । यदि दुवै भिन्न-भिन्न अयनमा छन् भने सूर्यको अयनको दिशामा यात्रा दिनमा र चन्द्रमाको अयनको दिशामा यात्रा रात्रिमा गरे शुभ हुनेछ । यसमा यो विशेषता छ- उत्तरायणमा उत्तर पूर्व, दक्षिणायनमा दक्षिण र पश्चिमको यात्रा सम्भवतः सूर्य-चन्द्रको अयनवश यात्रा गरे राम्रो होला । अन्यथा सूर्यको दिशामा रात्रिमा र चन्द्रमाको दिशामा दिनमा यात्रा गरे त्यस यात्रीको बाटोमै मृत्यु हुन सक्तछ ॥ ३९ ॥

यात्रामा सम्मुख शुक्रको दोष-

उदेति यस्यां दिशि यत्र याति गोलभ्रमाद्वाऽथ ककुब्जसङ्घे ।

त्रिधोच्यते सम्मुख एव शुक्रो यत्रोदितस्तां तु दिशं न यायात् ॥४०॥

अर्थ- शुक्र जुन दिशामा उदाउँछ अर्थात् आफ्नू कलांश वश सूर्यबाट अगाडि पश्चिममा, वा सूर्यबाट पछाडि पूर्वमा अथवा गोलको भ्रमणवश उत्तर वा दक्षिण जुन दिशामा भए पनि (यो मेषादि छ राशिमा उत्तरमा र तुलादि छ राशिमा दक्षिणमा हुन्छ ।) अथवा कृत्तिका आदि सात-सात नक्षत्र जुन दिग्द्वारि कहिएका छन् त्यसै अनुसार आफ्नू नक्षत्रवश जुन दिशामा परे पनि यही क्रमले तीन प्रकारको सम्मुख शुक्र मानिन्छ । तर यममा शुक्र जुन दिशामा उदाउँछ, त्यही दिशामा यात्रा नगर्नु । अन्यत्र पनि यथासम्भव यो बार्नु पर्दछ ॥ ४० ॥

शुक्रको वक्रादि दोष र त्यसको परिहार-

वक्रास्तनीचोपगते भृगोः सुते राजा व्रजन् याति वशं हि विद्विषाम् ।

बुधोऽनुकूलो यदि तत्र सञ्चलन् रिपुञ्जयेन्नैव जयः प्रतीन्दुजे ॥४१॥

अर्थ- शुक्र यदि वक्र, अस्त र आफ्नू नीच राशि कन्यामा छ भने त्यस बखत यात्रा गर्ने राजा संग्राममा शत्रुको वशमा पर्न सक्तछ । यदि त्यहाँ शुक्र अस्त वा नीचस्थानमा छ भने, बुध अनुकूल अर्थात् यात्रीको पछाडितिर भए यात्रा गर्दा विजय मिल्न सक्तछ । अर्थात् त्यहाँ शुक्रको दोष हराएर जान्छ । तर बुध यदि यात्रीको सम्मुख पर्दछ भने पराजय हुने बढी सम्भावना रहन्छ ।

यसको तात्पर्य यो हो- बुध पनि सम्मुख राम्रो हुँदैन । यसै प्रकार सम्मुख मंगल पनि यात्रामा वर्जित गरिएको छ । श्रीवसिष्ठजीको कथन पनि छ—

प्रति शुक्रं प्रतिबुधं प्रतिभौमं गतो नृपः ।
वलेन शक्रतुल्योऽपि हतसैन्यो निवर्तते ॥ ४१ ॥

सम्मुख शुक्रको अपवाद-

यावच्चन्द्रः पूषभात्कृत्तिकाद्ये पादे शुक्रोऽन्धो न दुष्टोऽग्रदक्षे ।
मध्येमार्गं भार्गवास्तेऽपि राजा तावत्तिष्ठेत्सम्मुखत्वेऽपि तस्य ॥ ४२ ॥

अर्थ- चन्द्रमा जबसम्म रेवतीदेखि कृत्तिकाको प्रथम चरणसम्म रहन्छ, तबसम्म शुक्र अन्धो रहन्छ । यसमा सम्मुख र दाहिने शुक्रको दोष लाग्दैन । यदि शुद्ध वेतामा यात्रा गर्दा पनि आधा बाटोमा शुक्रास्त भयो भने पनि त्यस यात्री राजाले तबसम्म त्यही आधा बाटोमा रोकिनु- असल हुन्छ; जबसम्म फेरि शुक्रोदय हुँदैन । फेरि शुक्रोदय भएर पनि बायाँ वा पछाडि शुक्र पर्न नपाओस्, यसको विचार राख्नुपर्दछ ॥ ४२ ॥

यात्रामा त्याज्य लग्न-

कुम्भकुम्भांशकौ त्याज्यौ सर्वथा यत्नतो बुधैः ।

तत्र प्रयातुर्नृपतेरर्थनाशः पदे पदे ॥ ४३ ॥

अर्थ- यात्रामा कुम्भ लग्न र कुनै पनि लग्नमा कुम्भको नवांश विज्ञ आचार्यहरूले सदैव त्याग्न उचित छ । किनभने कुम्भ र कुम्भ नवांशमा यात्रा गर्ने राजाको पद-पदमा धन नष्ट भएर जान्छ ॥ ४३ ॥

शुभाशुभ लग्न-

अथ मीनलग्न उत वा तदंशके चलितस्य वक्रमिह वर्त्म जायते ।

जनिलग्नजन्मभपती शुभग्रहौ भवतस्तदा तदुदये शुभो गमः ॥ ४४ ॥

अर्थ- मीन लग्नमा वा कुनै पनि लग्नमा मीनको नवांशमा यात्रा गर्ने व्यक्तिको बाटो बांगो हुनेछ, अर्थात् त्यो सोझो बाटो नलागेर यताउता अलमलिने छ । त्यसै प्रकार जन्मलग्नपति र जन्मराशीश यी दुवै शुभ ग्रह छन् भने ती लग्नमा भएमा तथा तिनको लग्नमा (जन्म लग्न र जन्म राशि यदि यात्रा लग्नमा पर्‍यो भने) पनि यात्रा शुभफलदायक हुनेछ ॥ ४४ ॥

अशुभ लग्न-

जन्मराशितनुतोऽष्टमेऽथवा स्वारिभाच्च रिपुभे तनुस्थिते ।

लग्नगास्तदधिपा यदाऽथवा स्युर्गतं हि नृपतेर्मृतिप्रदम् ॥४५॥

अर्थ- जन्मको राशि अथवा जन्म-लग्नबाट आउँछ, अथवा आफ्नू शत्रुको जन्म-राशिबाट छैटौँ राशि यदि यात्राको लग्न छ भने अथवा ती राशिहरूका स्वामी यदि यात्राको लग्नमा छन् भने- यस्तो समयको यात्रा त्यस यात्री राजाको मृत्युमा सहायक कहिन्छ ।

गुरु वसिष्ठको विचारमा जन्मराशि वा जन्मलग्नबाट बाह्रौँ राशि भएको लग्न पनि यात्रामा शुभ हुन सक्छ ।

स्वाष्ट लग्ने लग्नगते राशौ वा लग्नगे सति ।

यातुर्भङ्गो भवेत्तत्र द्वादशे वाऽप लग्नगे ॥ ४५ ॥

नौका यात्रा र शुभलग्न-

लग्ने चन्द्रे वाऽपि वर्गोत्तमस्थे यात्रा प्रोक्ता वाञ्छितार्थैकदात्री ।

अम्भोराशौ वा तदंशे प्रशस्तं नौकायानं सर्वसिद्धिप्रदायि ॥४६॥

अर्थ- यात्राको अवसरमा लग्न वा चन्द्रमा आफ्नू वर्गोत्तम नवांशमा छ भने यात्रा इच्छित फलदाता हुनेछ । लग्न यदि जलचर अर्थात् कुम्भ, मीन, मकर र कर्क राशिमा भए अथवा लग्नको नवांश जलचर राशिको छ भने नौकाको अर्थात् डुङ्गाबाट नदी आदि बाटोबाट यात्रा शुभ तथा सिद्धिदायक हुनेछ ॥ ४६ ॥

दिग्द्वार लग्नको उपयोगिता-

द्विद्वारभे लग्नगते प्रशस्ता यात्राऽर्थदात्री जयकारिणी च ।

हानिं विनाशं रिपुतो भयं च कुर्यात्तथा दिक्प्रतिलोमलग्ने ॥४७॥

अर्थ- दिग्द्वार राशि भएको लग्नमा यात्रा धन र विजय प्रदान गर्ने उत्तम हुनेछ । तर दिशाको विपरीत लग्नमा गरेको यात्रा हानि, नाश र शत्रुबाट भय प्रदान गर्नेछ । जस्तै- पूर्वको यात्रा पश्चिमको लग्नमा गरे यात्रीलाई अशुभ फल प्राप्त हुनेछ ॥ ४७ ॥

अर्को शुभलग्न-

राशिः स्वजन्मसमये शुभसंयुतो यो
यः स्वारिभान्निधनगोऽपि च वेशिसञ्ज्ञः ।
लग्नोपगः स गमने जयदोऽथ भूप-
योगैर्गमो विजयदो मुनिभिः प्रदिष्टः ॥४८॥

अर्थ- व्यक्तिको जन्म समयमा जुन राशि शुभ ग्रहले युक्त हुन्छ, अथवा शत्रुको राशि वा जन्मलग्नबाट आठौँ राशि, अथवा आफ्नू जन्म-कुण्डलीमा जुन राशि वेशिसंज्ञक अर्थात् सूर्यबाट दोस्रो राशि छ भने- उपरोक्त तीनैमा कुनै एक यदि यात्राको लग्नमा परेको भए त्यो यात्रा विजयदाता हुनेछ । फेरि जातक ग्रन्थोक्त राजयोगहरूमा यात्रा आचार्यहरूले विजयदाता मानेका छन् । कथनको तात्पर्य हो- जुन समयको ग्रहस्थितिबाट राजयोग प्रकट हुन्छ । यस्तो लग्नमा यात्रा अवश्य विजय प्रदान गर्ने हुनेछ ॥ ४८ ॥

दिशाका स्वामी ग्रह-

सूर्यः सितो भूमिसुतोऽथ राहुः शनिः शशी ज्ञश्च बृहस्पतिश्च ।
प्राच्यादितो दिक्षु विदिक्षु चापि दिशामधीशाः क्रमतः प्रदिष्टा ॥४९॥

अर्थ- पूर्वको सूर्य, अग्निकोणको भार्गव, दक्षिणको भौम, नैऋत्यकोणको राहु, पश्चिमको शनि, वायव्यको चन्द्रमा, उत्तरको बुध र ईशानकोणको गुरु दिक्पति कहिन्छन् ॥ ४९ ॥

दिशा-स्वामीको प्रयोजन-

केन्द्र दिगधीशे गच्छेदवनीशः ।
लालाटिनि तस्मिन्नेयादरिसेनाम् ॥५०॥

अर्थ- कुनै पनि दिशाको स्वामी ग्रह यात्राको समयमा केन्द्रमा अर्थात् १/४/७/१० मा छ भने युद्धका लागि राजाले यात्रा गरे उत्तम हुनेछ । तर त्यो दिक्पति ग्रह यदि लालाटी योगमा परेको छ भने यस्तो अवसरमा राजाले विपक्षको सेनामा आक्रमण नगरे राम्रो होला ॥ ५० ॥

लालाटिक योग-

प्राच्यादौ तरणिस्तनौ भृगुसुतो लाभव्यये भूसुतः
 कर्मस्थोऽथ तमो नवाष्टमगृहे सौरिस्तथा सप्तमे ।
 चन्द्रः शत्रुगृहात्मजेऽपि च बुधः पातालगो गीष्पति-
 वित्तभ्रातृ गृहे विलग्नसदनाल्लालाटिकाः कीर्तिताः ॥५१॥

अर्थ- लग्नमा सूर्य छन् भने पूर्वमा लालाटिक योग बन्दछ । फेरि लग्नबाट एघारौं र बाह्रौं शुक्र भए आग्नेयकोणमा, दसौं मंगल भए दक्षिणमा, आठौं र नवौं राहु भए नैऋत्यमा, सातौं शनि भए पश्चिममा, पाँचौं र छैठौं चन्द्रमा भए वायव्य कोणमा, चौथो बुध भए उत्तरमा र दोस्रो-तेस्रो गुरु भए ईशान कोणमा लालाटिक योग हुनेछ ॥ ५१ ॥

लालाटिकयोगाः ।

पर्युषित यात्रा योग-

मृगे गत्वा शिवे स्थित्वाऽदितौ गच्छज्जयेद्रिपून् ।
 मैत्रे प्रस्थाय शाक्रे हि स्थित्वा मूले व्रजंस्तथा ॥५२॥

अर्थ- मृगशिरा नक्षत्रमा आफ्नू घरदेखि इच्छित दिशामा प्रस्थान गरेर, आर्द्रा नक्षत्रमा इच्छित स्थानमा बसी पुनर्वसुमा त्यहाँबाट फर्किए शत्रुलाई तिल सक्नेछ । फेरि अनुराधामा प्रस्थान गरी ज्येष्ठमा उही बसी मूलमा फेरि फर्कियो भने पनि विरोधीलाई जित्नेछ ॥ ५२ ॥

योगान्तर-

प्रस्थाय हस्तेऽनिलतक्षधिष्ण्ये स्थित्वा जयार्थी प्रवसेद्द्विदैवे ।

वस्वन्त्यपुष्ये निजसीम्नि चैकरात्रोषितः क्षमां लभतेऽवनीशः ॥५३॥

अर्थ- युद्धमा आफ्नू जीतको इच्छा भएको राजा हस्त नक्षत्रमा प्रस्थान गरेर चित्रा र स्वाती नक्षत्रमा विश्राम गरी विशाखामा फेरि यात्रा गरे मंगल हुनेछ । एवं धनिष्ठ, पुष्य र रेवती-यिनमा कुनै एकमा यात्रा गरी केवल एक रात आफ्नू नगरको सीमामा बिताएर प्रस्थान गरे, त्यो राजा संग्राममा पृथ्वी लाभ गर्नेछ ॥ ५३ ॥

यात्रामा समय-बल-

उषःकालो विनां पूर्वा गोधूलिः पश्चिमां विना ।

विनोत्तरां निशीथः सन् याने याम्यां विनाऽभिजित् ॥५४॥

अर्थ- पूर्वदिशा छाडेर अन्य सबै दिशाहरूको यात्रा उपाकाल अर्थात् झिसमिसै उज्यालोमा उत्तम हुनेछ । पश्चिम बाहेक गोधूलि (सायंकाल) मा सबै दिशाको यात्रा राम्रो कहिएको छ । उत्तर दिशा छाडेर निशीथ अर्थात् अर्धरात्रिमा र दक्षिण बाहेक अभिजित् मुहूर्त अर्थात् दिनार्ध समयमा सबै दिशाहरूको यात्रा लाभदायक रहने छ । कथनको तात्पर्य हो- उपाकालमा पूर्वको, गोधूलिमा पश्चिमको, आधा-रात्रिमा उत्तरको र मध्याह्नमा दक्षिणको यात्रा वर्जित छ, नजानु ॥ ५४ ॥

लग्नादि बाह भावहरूको संज्ञा-

लग्नाद्भावाः क्रमाद्देह कोश धानुष्क वाहनम् ।

मन्त्रोऽरिमार्ग आयुश्च हृद् व्यापारागम व्ययाः ॥५५॥

अर्थ- लग्नादि बाह भावहरूको क्रमशः देह १, कोश २, धानुष्क ३, वाहन ४, मन्त्र ५, अरि ६, मार्ग ७, आयु ८, हृदय ९, व्यापार १०, आगम ११ र व्यय १२ यी संज्ञा जान्नु ॥ ५५ ॥

लग्नबाट शुभाशुभ फल-

केन्द्रे कोणे सौम्यखेटाः शुभाः स्युर्याने पापास्त्र्यायषट्खेषु चन्द्रः ।

नेष्टो लग्नान्त्यारिरन्ध्रे शनिःखेऽस्ते शुक्रो लग्नेट् नग्नान्त्यारिरन्ध्रे ॥५६॥

अर्थ- यात्रामा लग्नबाट केन्द्र र कोण १/४/५/७/९/१० मा शुभ ग्रह र २/११/६/१० स्थानमा पापग्रह शुभ मानिन्छन् । लग्नबाट चन्द्रमा १/१२/६/८ स्थानमा र शनि

दसौं, शुक्र सातौं तथा लग्नको स्वामी ७/१२/६/८ स्थानमा अशुभ मानिन्छन् । पण्डितजनले यस प्रकारका ग्रहस्थितिहरू जोगाएर मात्र यात्राको मुहूर्त विचारे शुभ हुनेछ ॥ ५६ ॥

मनुष्यको श्रेणी अनुसार योग विचार-

योगात्सिद्धिर्धरणिपतीनामृक्षगुणैरपि भूदेवानाम् ।

चौराणां शुभशकुनैरुक्ता भवति मुहूर्तादपि मनुजानाम् ॥५७॥

अर्थ- राजाहरू अर्थात् क्षत्रियहरूको यात्रामा योग 'वक्ष्यमाण योगयात्रा' लग्नबलले सिद्ध हुने मानिन्छ । ब्राह्मण वर्गको यात्रामा नक्षत्रहरूको गुणले, चोरहरूलाई वक्ष्यमाण शुभ शकुनले, सामान्य व्यक्तिहरूलाई मुहूर्तले पनि सिद्धि हुन्छ भन्ने बताइएको प्रमाण पाइन्छ ॥ ५७ ॥

१. लग्नबाट विजय योग-

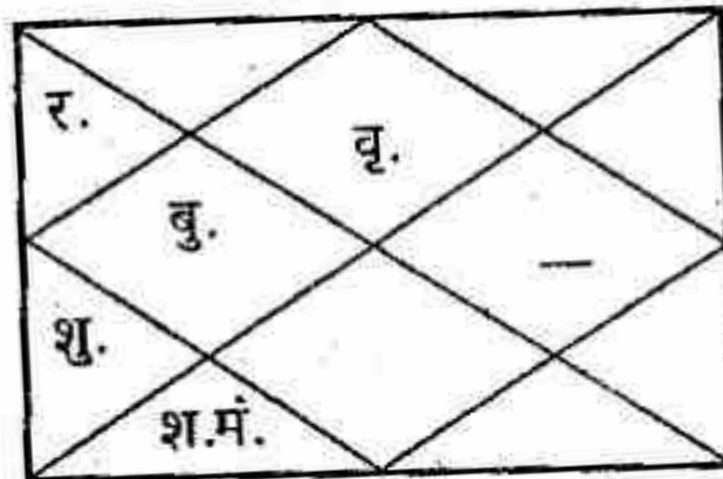
सहजेरविर्दशमभे शशी तथा शनि-मङ्गलौ रिपुगृहे सितः सुते ।

हिबुके बुधो गुरुरपीह लग्नगः स जयत्यरीन्प्रचलितोऽचिराच्चपः ॥५८॥

अर्थ- यस श्लोकबाट छिहत्तरौं श्लोकसम्म आचार्यहरू योग यात्राका अनेक योग बताउँछन्, पण्डितहरूले ध्यान दिए राम्रो होला ।

लग्नबाट तेस्रो सूर्य, दसौं चन्द्रमा, छैटौं शनि र पाँचौं मंगल, चौथो शुक्र र बुध एवं बृहस्पति पनि लग्नमा छन् भने- त्यस्तो योगमा जुन राजा युद्धको निम्ति यात्रा गर्नेछ, त्यो शीघ्र शत्रुमा विजय प्राप्त गर्ला ॥ ५८ ॥

विजययोग-

(कुण्डली प्रदर्शित योगमा छैटौं शत्रुस्थान अथवा शनि-मंगलको योग शत्रुनाशक लग्नमा गुरु दुवै त्रिकोणको द्रष्टा हुनाले तथा चन्द्रमा राज्य-स्थानमा हुनाले राज्यदाता मानिन्छ । तृतीय सूर्य पराक्रमवर्धक एवं बुध मित्रोदयकारक तथा पाँचौं शुक्र उत्तम सल्लाहदाता देखिन्छन् ॥ ५८ ॥

२. विजय योग-

भ्रातरि सौरिभूमिसुतो वैरिणि लग्ने देवगुरुः ।

आयगतोऽर्कः शत्रुजयश्चेदनुकूला दैत्यगुरुः ॥५९॥

अर्थ- लग्नबाट तेस्रो शनि र छैठौं मंगल अनि लग्नमा गुरु रहनु, एघारौं सूर्य र शुक्र अनुकूल अर्थात् पछाडि वा बायाँतिर छन् भने यात्रा गर्ने राजा संग्राममा विजय प्राप्त गर्नन् ॥ ५९ ॥

३. विजय योग-

तनौ जीव इन्दुर्मृतौ वैरिगोऽर्कः ।

प्रयातो महीन्द्रो जयत्येव शत्रून् ॥६०॥

अर्थ- यदि गुरु लग्नमा रहनु, आठौं चन्द्रमा र छैठौं सूर्य आफ्नू स्थानमा भए संग्रामको यात्रा गर्ने राजाले शत्रुलाई जित्नेछ ॥ ६० ॥

४. विजय योग-

लग्नगतेः स्याद् देवपुरोधाः ।

लाभधनस्थैः शेषनभोगैः ॥६१॥

अर्थ- बृहस्पति लग्नमा छन् र शेष ग्रह दोस्रो र एघारौं स्थानमा छन् भने यात्री राजाले अवश्य विजय पाउने छ ॥ ६१ ॥

५. विजय योग-

द्युने चन्द्रे समुदयगोऽर्के जीवे शुके विदि धनसंस्थे ।

ईदृग्योगे चलति नरेशो जेता शत्रून् गरुड इवाहीन् ॥६२॥

अर्थ- लग्नबाट सातौं चन्द्र, लग्नमा सूर्य र गुरु, शुक्र, बुध- यी तीनै द्वितीय स्थानमा छन् भने- यस्तो योगमा युद्धको यात्रा गर्ने राजा गरुडले सर्पहरूलाई पराजित गरे जस्तै शत्रुलाई जित्नेछ ॥ ६२ ॥

६. विजय योग-

वित्तगतः शशिपुत्रो भ्रातरि वासरनाथः ।

लग्नगते भृगुपुत्रे स्युः शलभा इव सर्वे ॥६३॥

अर्थ- द्वितीय स्थानमा बुध, तृतीय सूर्य र लग्नमा शुक्र छन् भने यात्रा गर्दा त्यसका सबै शत्रु बत्तीका पुतली झै नष्ट हुनेछन् अर्थात् उपरोक्त योगमा यात्रा गर्ने राजाको प्रतापरूपी अग्निको ज्वालामा शत्रु पुतली झै भस्म हुनेछन् । त्यो राजाको अवश्य विजय हुनेछ ॥ ६३ ॥

७. विजय योग-

उदये रविर्यदि सौरिररिगः शशी दशमेऽपि ।

वसुधापतिर्यदि याति रिपुवाहिनी वशमेति ॥६४॥

अर्थ- लग्नमा सूर्य, छैठौं शनि र दसौं स्थानमा चन्द्रमा छन् भने त्यस राजाको शत्रु-सेना अवश्य वशमा पर्नेछन् र जीत होला ॥ ६४ ॥

८-९ विजय-योग-

तनौ शनिकुजौ रविर्दशमभे बुधो भृगुसुतोऽपि लाभदशमे ।

त्रिलाभरिपुभेषु भूसुतशनी गुरुज्ञभृगुजास्तथा बलयुताः ॥६५॥

अर्थ- लग्नमा शनि र मंगल रहन्, दसौं सूर्य र बुध वा शुक्र एघारौं वा दसौं स्थानमा छन् भने त्यो राजा विजयी हुनेछ । अथवा मंगल र शनि ३/११/६ यिनमा कुनै दुइ स्थानमा छन् तथा कुनै पनि स्थानमा गुरु, बुध, र शुक्र बलवान् छन् भने यात्री राजा विजयी होलान् ॥ ६५ ॥

१०. विजय योग

समुदयगे विबुधगुरौ मदनगते हिमकिरणे ।

हिबुकगतौ बुधभृगुजौ सहजगताः खलखचराः ॥६६॥

अर्थ- लग्नमा गुरु, सातौं चन्द्रमा, चौथो बुध र शुक्र तथा पापग्रह तृतीय स्थानमा छ भने यात्री राजाको विजय निश्चित छ ॥ ६६ ॥

११. विजय योग-

त्रिदशगुरुस्तनुगो मदने हिमकिरणो रविरायगतः ।

सितशशिजावपि कर्मगतौ रविसुतभूमिसुतौ सहजे ॥६७॥

अर्थ- लग्नमा बृहस्पति, सातौं चन्द्रमा, एघारौं सूर्य र बुध-शुक्र दसौं तथा शनि-मंगल तेस्रो स्थानमा छन् भने यस्तो योगमा यात्रा गर्ने राजाको निश्चय विजय हुनेछ ॥ ६७ ॥

१२. विजय योग-

देवगुरौ वा शशिनि तनुस्थे वासरनाथ रिपुभवनस्थे ।

पञ्चमगेहे हिमकरपुत्रः कर्मणि सौरिः सुहृदि सितश्च ॥६८॥

अर्थ- लग्नमा गुरु वा चन्द्रमा, छैठौँ सूर्य, पाँचौँ बुध, दसौँ शनि र चौथो शुक्र छन् भने यस्तो योगमा संग्रामको यात्रा गर्ने राजा अवश्य विजयी हुनेछ ॥ ६८ ॥

१३. विजय योग-

हिमकिरणसुतो बली चेत्तनौ त्रिदशपतिगुरुर्हि केन्द्रस्थितः ।

व्ययगृहसहजारिधर्मस्थितो यदि च भवति निर्बलश्चन्द्रमाः ॥६९॥

अर्थ- लग्नमा बुध बलवान् छ र बृहस्पति केन्द्रमा छ भने फेरि चन्द्रमा निर्बल भएर १२/३/६/९ स्थानहरूमा भएको अवसरमा यात्रा गर्ने राजाको विजयमा शंका रहने छैन ॥ ६९ ॥

१४. विजय योग-

अशुभखगैरनवाष्टमदस्थैर्हिबुकसहोदरलाभगृहस्थः ।

कविरिह केन्द्रगगीष्पतिदृष्टो वसुधयलाभकरः खलु योगः ॥७०॥

अर्थ- यदि पापग्रह ९/८/७ लाई छाडेर अन्य स्थानहरूमा छन् र शुक्र ३/४/११ स्थानमा रही केन्द्र स्थित बृहस्पतिले देख्दछन् भने यो योग धनको थुप्रो लगाइदिने खालको हो । अतः यस्तो योगमा यात्रा आरम्भ गर्ने राजाले धेरै धन प्राप्त गर्नेछ ॥ ७० ॥

१५. विजय योग-

रिपुलग्नकर्महिबुके शशिजे परिवीक्षिते शुभनभोगमनैः ।

व्ययलग्नमन्मथगृहेषु जयः परिवर्जितष्वशुभनामधरैः ॥७१॥

अर्थ- लग्नमा बुध, छैठौँ, दसौँ वा चौथो स्थानमा छन् र शुभग्रहहरूले देख्दछन् तथा पापग्रह १२/१/७ यिनमा छैनन् भने यस योगमा यात्रा गर्ने राजाको सबै प्रकारले विजय हुनेछ ॥ ७१ ॥

१६-१७ राज्य प्राप्त योग-

लग्ने यदि जीवः पापा यदि लाभे कर्मण्यपिवा चेद्राज्याधिगमः स्यात् ।

द्युने बुध-शुक्रौ चन्द्रो हिबुके वा तद्वत्फलमुक्तं सर्वैर्मुनिवर्यैः ॥७२॥

अर्थ- लग्नमा बृहस्पति र दसौं वा एघारौं स्थानमा पापग्रह भएको अवसरमा यात्रा गर्ने राजाले राज्य प्राप्त गर्नेछ । फेरि बुध र शुक्र लग्नबाट सातौं छन र चौथो चन्द्रमा भए पनि राज्य मिल्नेछ । यो प्राचीन आचार्यहरूको कथन हो ॥ ७२ ॥

१८-१९-२० विजयका यी तीन योग-

रिपुतनुनिधने शुक्रजीवेन्दवो ह्यथ बुध-भृगुजौ तुर्यगेहस्थितौ ।

मदनभवनगश्चन्द्रमा वाऽम्बुगःशशिसुतभृगुजान्तर्गतश्चन्द्रमाः ॥७३॥

अर्थ- लग्नमा बृहस्पति र छैठौं शुक्र, आठौं चन्द्रमा छन भने अवश्य जीत हुनेछ । फेरि चौथो बुध र शुक्र र सातौं चन्द्रमा छन भने पनि विजय हुनेछ । अथवा बुध र शुक्रको माझमा बसेको चौथो चन्द्रमा भए पनि त्यस राजाको विजयमा शंका रहन्न ॥ ७३ ॥

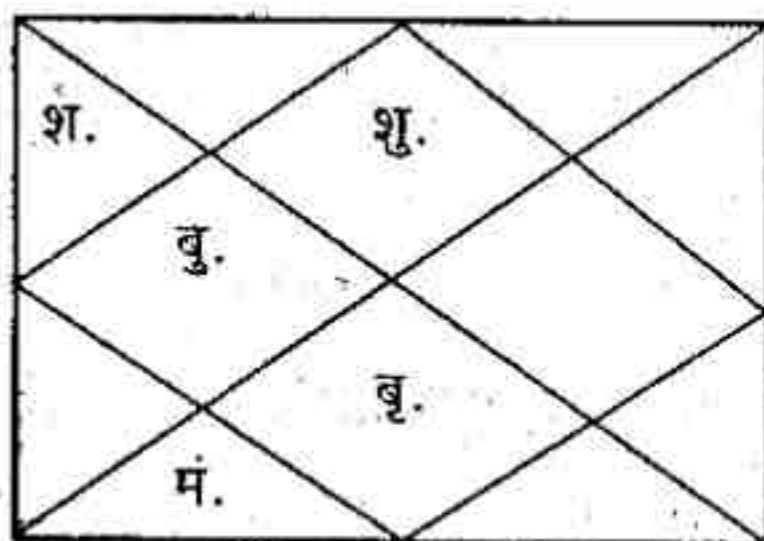
२१-२२, विजयका दुइ योग-

सितजीवभौमबुधभानुतनूजास्तनुमन्मथारिहिबुकत्रिगृहे चेत् ।

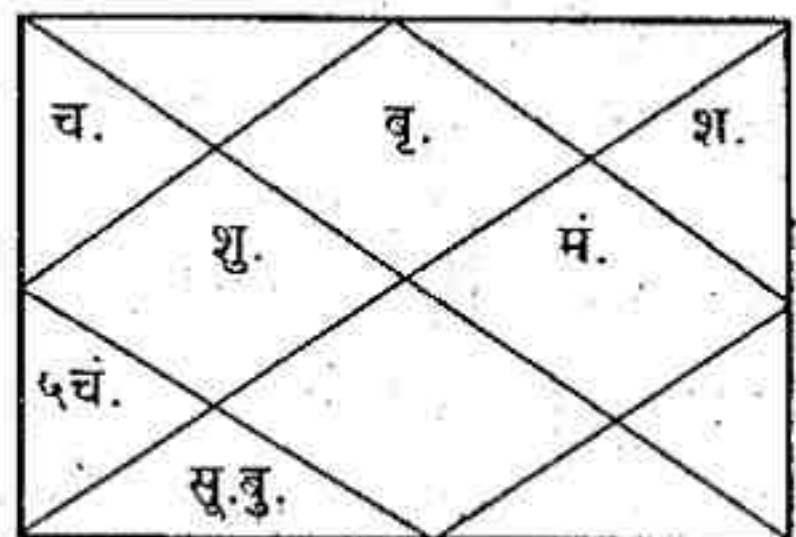
क्रमतोऽरिसोदरखशात्रवहोराहिबुकायगैर्गुरुदिनेऽखिलखेटैः ॥७४॥

अर्थ- यदि लग्नमा शुक्र, सातौं गुरु, छैठौं मंगल, चौथो बुध र तेस्रो शनि छन भने त्यस राजाको जय हुनेछ । अथवा गुरुवारमा यदि छैठौं बुध तथा लग्नमा गुरु र चौथो शुक्र अनि एघारौं शनि भए पनि त्यस राजाको विजय हुनेछ ॥ ७४ ॥

योग १.

योग २.

२३-२४, विजयका अन्य दुइ योग-

सहजे कुजो निधनगश्च भार्गवो मदने बुधो रविररौ तनौ गुरुः ।

अथ चेत्स्युरिज्य सितभानवो जलत्रिगता हि सौरिरुधिरौ रिपुस्थितौ ॥७५॥

अर्थ- यदि तेस्रो मंगल, आठौं शुक्र, सातौं बुध, छैठौं सूर्य र बृहस्पति लग्नमा छन भने विजय-यात्रामा निस्कने राजाको जय हुनेछ ।

यदि चौथोमा गुरु, शुक्र, सूर्य र तेस्रोमा, शनि र मंगल छैठौंमा छन् भने पनि विजयमा बाधा पर्न सक्छन ॥ ७५ ॥

योग, अधियोग र योगाधियोग र लग्न-फल-
एको ज्ञेयसितेषु पञ्चमतपःकेन्द्रेषु योगस्तथा
द्वौ चेत्तेष्वधियोग एषु सकला योगाधियोगः स्मृतः ।
योगे क्षेममथाधियोगगमने क्षेमं रिपूणां वधं
चाथो क्षेमयशोवनीश्च लभते योगाधियोगे ब्रजन् ॥ ७६ ॥

अर्थ- बुध, गुरु र शुक्र-यी तीनमा कुनै एक पनि यदि लग्नबाट ५/९/१/४/७/१० स्थानमा छन् भने 'योग' बन्दछ । यदि तीमध्ये कुनै दुई ग्रह ती स्थानहरूमा छन् भने 'अधियोग' बन्दछ । अनि यदि ती तर्नै स्थानहरूमा एकेक छन् भने 'योगवियोग' बन्दछ । योगमा यात्रा गर्ने यात्री सकुशल रहने छ । अधियोगमा यात्रा गर्ने यात्री कुशल रही शत्रुलाई पराजित पार्नेछ । अनि योगाधियोगमा यात्रा गर्नेले कीर्ति र धन-पृथ्वी प्राप्त गर्नेछ ॥ ७६ ॥

विजया दशमी-

इषमासि सिता दशमी विजया शुभकर्मसु सिद्धिकरी कथिता ।
श्रवणर्क्षयुता सुतरां शुभदा नृपतेस्तु गमे जयसन्धिकरी ॥ ७७ ॥

अर्थ- आश्विन शुक्लपक्षको दशमी तिथि विजया नामले प्रसिद्ध छ । यो दशमी प्रत्येक शुभ कार्यहरूमा सिद्धिदाता कहिएको छ । यो दशमी यदि श्रवण नक्षत्र युक्त छ भने अत्यन्त शुभ फलदाता मानिन्छ । राजाको यात्रामा विजय वा सन्धि गराउने पनि मानिन्छ ॥ ७७ ॥

शकुनले यात्रा विचार-

चेतोनिमित्तशकुनैः खलुसुप्रशस्तै-
ज्ञात्वा विलग्नबलमुर्व्यधिपः प्रयाति ।
सिद्धिर्भवेदथ पुनः शकुनादितोऽपि
चेतोविशुद्धिरधिका न च तां विनेयात् ॥ ७८ ॥

अर्थ- यदि भित्री मन शुद्ध छ र अंगहरूको स्फुरन वा फरफराउनु तथा राम्रा मानिन्छन् शकुनहरू देखिए तथा यी सबैले संयुक्त लग्नको बल ज्ञात गरेर यदि राजा

यात्रा गरुन् त तिनको यात्रा सिद्धिदाता हुनेछ । यदि शकुनादि उत्तम र शुभ छन् भने पनि अन्तःकरण राम्रो शुद्ध छैन भने त्यो शुद्धि नभई यात्रा गर्नु शुभ हुने छैन । कथनको तात्पर्य हो- सबै थोक भए पनि मनको बढी शुद्धि आवश्यक पर्दछ । आचार्यद्वारा राम्रो मुहूर्त थाहा पाए पनि मनमानेन भने यात्रा गर्नु वर्जित छ ॥ ७८ ॥

यात्रामा वर्जित समय-

व्रतबन्धनदेवताप्रतिष्ठाकरपीडोत्सवसूतकासमाप्तौ ।

न कदापि चलेदकालविद्युद्घनवर्षातुहिनेऽपि सप्तरात्रम् ॥७९॥

अर्थ- देव-प्रतिष्ठा, व्रतबन्ध, विवाह, उत्सव आदि तथा सूतक (जननाशौच र मरणाशौच दुवै) को समाप्ति नपरी कुनै पनि यात्रा गर्न निषिद्ध छ । शास्त्रमा जुन कार्यको जति दिन तोकिएको छ, त्यो दिन-भित्र यात्रा वर्जित कहिएको छ । वेला नपुगी अकालमा विना मौसमको विजुली चम्कियो, वज्र पयो, पानी बर्सियो वा असिना पयो भने सात दिनसम्म यात्रा नगर्नु भन्ने छ ॥ ७९ ॥

(वर्षा ऋतु बाहेक अन्य ऋतुमा विजुली र वर्षा अकालका कहिन्छन् । त्यस्तै हेमन्त र शिशिर ऋतु बाहेक असिना पयो भने अकालको कहिन्छ र यसलाई उत्पात भएको सम्झनु पर्दछ । यसमा जम्मा सात दिन वर्जित छ ।)

एक दिने यात्रामा दिक्शूलादिको परिहार-

महीपतेरेकदिने पुरात्पुरे यदा भवेतां गमनप्रवेशकौ ।

भवारशूलप्रतिशुक्रयोगिनीविचारयेन्नैव कदापि पण्डितः ॥८०॥

अर्थ- एकै दिनमा राजाको एक स्थानबाट अर्को स्थानमा प्रवेश गर्नु छ भने त्यस्तो स्थितिमा नक्षत्र-शूल, वारशूल, सम्मुख शुक्र र योगिनी आदिको विचार दैवज्ञले गर्नु आवश्यक छैन । कथनको तात्पर्य हो- जहाँ एक दिनमै एक ग्रामबाट अर्को ग्राममा पुग्नु छ भने त्यहाँ दिक्शूल आदि विचारनु पर्दैन । जहाँ दिनान्तरमा गमन र प्रवेश हुन्छ, त्यहाँ सबै विचार गर्नु आवश्यक छ ॥ ८० ॥

एक दिनको प्रवेशागममा विशेष-

यद्येकस्मिन् दिवसे महीपतेर्निर्गमप्रवेशौ स्तः ।

तर्हि विचार्यः सुधिया प्रवेशकालो न यात्रिकस्तत्र ॥८१॥

अर्थ- एकै दिनमा राजाको प्रवेश र यात्रा दुवै हुन्छ भने त्यहाँ दैवज्ञले प्रवेश समयको नै विचार राख्नु, यात्राकालको पर्दैन ॥ ८१ ॥

यात्रामा त्रिनवमी दोष-

प्रवेशान्निर्गमं तस्मात्प्रवेशं नवमे तिथौ ।

नक्षत्रे च तथा वारे नैव कुर्यात्कदाचन ॥८२॥

अर्थ- प्रवेश गरेको नवमी तिथि, नवौं नक्षत्र र नवौंवारमा निर्गम पार्कने यात्रा वर्जित छ, र यात्रापछि नवौं तिथि, नवौं नक्षत्र र नवौं दिन प्रवेश पनि गर्न हुँदैन ॥ ८२ ॥

यात्रा-पूर्व कर्तव्य-

अग्निं हुत्वा देवतां पूजयित्वा नत्वा विप्रानर्चयित्वा दिगीशम् ।

दत्त्वा दानं ब्राह्मणेभ्यो दिगीशंध्यात्वा चित्ते भूमिपालोऽधिगच्छेत् ॥८३॥

अर्थ- प्रथम अग्निमा आहुति र देवताको पूजन गरेर ब्राह्मणहरूलाई प्रणाम, दक्षिणा दिनु, दिशाका स्वामीको पूजा गरेर विप्रवर्गलाई दान दिई हृदयमा दिगीशको ध्यान गरेर राजा जानु पर्ने स्थानमा गए हुन्छ ॥ ८३ ॥

यात्रामा नक्षत्रादिको दोष-शान्ति-

कुल्माषाँस्तिलतण्डुलानपि तथा माषाँश्च गव्यं दधि

त्वाज्यं दुग्धमथैणमांसमपरं तस्यैव रक्तं तथा ।

तद्वत्पायसमेव चाषपललं मार्गं च शाशं तथा

षाष्टिक्यं च प्रियंग्वपूपमथवा चित्राण्डजान् सत्फलम् ॥८४॥

कौर्म सारिकगौधिकं च पललं शाल्यं हविष्यं हया-

दृक्षे स्यान्कृसरान्नमुद्गमपि वा पिष्टं यवानां तथा ।

मत्स्यान्नं खलु चित्रितान्नमथवा दध्यन्नमेवं क्रमा-

द्भक्ष्याभक्ष्यमिदं विचार्य मतिमान् भक्षेत्तथाऽऽलोकयेत् ॥८५॥

अर्थ- अश्विनी नक्षत्रमा कुल्माष (चामल मिसिएको मास) तथा भरणी नक्षत्रमा तिल-चामल, कृत्तिकामा मास, रोहिणीमा गाईको दही, मृगशिरामा गईको घिउ, आर्द्रामा गईको दूध, पुनर्वसुमा हरिणको मासु, पुष्यमा हरिणको रगत, अश्लेषामा खीर, मघामा काकाकुलको मासु, पूर्वाफाल्गुनीमा मिर्गको मासु, उत्तराफाल्गुनीमा खरायोको मासु, हस्तामा साठीको चामल, चित्रामा कागुनु, स्वातीमा पुवा, विशाखामा अनेक वर्णका पक्षी, अनुराधामा राम्रो फल, ज्येष्ठमा कछुआको मासु, मूलमा सारिक घराको मासु,

पूर्वाषाढामा गोहीको मासू, उत्तराषाढामा दुम्सीको मासू, अभिजितमा हविष्यान्न, श्रवणमा खिचडी, धनिष्ठामा मूँग, शतभिषामा जौको पीठो, पूर्वाभाद्रमा माछा-भात, उत्तराभाद्रमा खिचडी र देवतीमा दही-यी वस्तुहरूलाई भक्ष्याभक्ष्य विचार राखी जहाँ जसको निम्ति जे भक्ष्य हुन्छ, त्यस वस्तुलाई खानु र जुन अभक्ष्य छ, त्यस वस्तुलाई केवल हेरे पनि हुन्छ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

दिशाको दोहद-

आज्यं तिलौदनं मत्स्यं पयश्चापि यथाक्रमम् ।

भक्षयेद्दोहदं दिश्यमाशां पूर्वादिकां ब्रजेत् ॥ ८६ ॥

अर्थ- पूर्वको यात्रामा घृत, दक्षिणमा तिल-चामल, पश्चिममा मत्स्य र उत्तरमा दूध खाएर यात्रा गर्नु ॥ ८६ ॥

वार दोहद-

रसालां पायसं काञ्जीं शृतं दुग्धं तथा दधि ।

पयोऽशृतं तिलान्नं च भक्षयेद्द्वारदोहदम् ॥ ८७ ॥

अर्थ- रविवारमा रसाला (दही, सक्खर, मरिच, इलायची मिलाएर बन्छ जसलाई 'सिखनी' कहन्छन्), सोमवारमा पायस (खीर), मंगलवारमा काञ्जी (सिर्का), बुधवारमा तातो दूध, गुरुवारमा दही, शुक्रवारमा काँचो दूध र शनिवारमा तिल मिलेको भात खाएर यात्रा गर्नुपर्छ । यो वार दोहद वार शूलमा विचारनुपर्छ ॥ ८७ ॥

तिथि दोहद-

पक्षादितोऽर्कदलतण्डुलवारिसर्पिः

श्राणा हविष्यमपि हेमजलं त्वपूपम् ।

भुक्त्वा ब्रजेदुचकमम्बु च धेनुमूत्रं

यावान्नपायसगुडानसृगन्नमुद्गान् ॥ ८८ ॥

अर्थ- प्रतिपदामा अर्क (आँक, मदार) को पत्ता, द्वितीयामा चौलानी, तृतीयामा घिउ, चौथीमा तित्री, पञ्चमीमा मूँग, षष्ठीमा सुनको पानी (सुन पखालेको पानी), सप्तमीमा पूआ, अष्टमीमा रुचक (बिमिरो) नवमीमा शुद्ध जल, दशमीमा गहुँत, ११मा जौको चामल, १२मा खीर, १३मा गुड, १४मा रगत र १५मा मूँग मिलेको भात खाएर जानु पर्छ ।

तिथिको योगिनी तथा मास दग्धादि दोषले दुष्ट रहेमा पनि यस तिथिदोहदको व्यवहार गर्नु ॥ ८८ ॥

यात्रा कालकां कर्त्तव्य-

उद्धृत्य प्रथमत एव दक्षिणांघ्रिं द्वात्रिंशत्पदमधिगत्य दिश्ययानम् ।

आरोहेत्तिलघृतहेमताम्रपात्रं दत्त्वाऽऽदौ गणकवराय च प्रगच्छेत् ॥८९॥

अर्थ- यात्राको समय पहिले दाहिने पैर उठाएर ३२ पाइला चलेर जुन दिशागा जानु छ उस दिशाको सवारी (जो अंगाडि श्लोकमा कहिनेछ) मा चढोस् र उगाका बाद पहिले ज्यौतिपीलाई तिल, घीउ, सुन र ताम्रपात्र दान दिएर अभीष्ट दिशागा जाओस् ॥ ८९ ॥

प्रत्येक दिशामा जानको लागि व्याहन-

प्राच्यां गच्छेद्गजेनैव दक्षिणस्यां रथेन हि ।

दिशि प्रतीच्यामश्वेन तथोदीच्यां नरैर्नृपः ॥९०॥

अर्थ- राजा पूर्वदिशामा हात्तीमा चढेर, दक्षिणमा रथ (घोडा गाडी बगैरह) मा, पश्चिम दिशामा घोडामा चढेर र उत्तरमा नरवाहन (अर्थात् पालकी आदि) मा चढेर यात्रा गर्नु ॥ ९० ॥

यात्रमा निर्गम-स्थान-

देवगृहाद्वा गुरुसदनाद्वा स्वगृहान्मुख्यकलत्रगृहाद्वा ।

प्राश्य हविष्यं विप्रानुमतः पश्यन् शृण्वन्मङ्गलमेयात् ॥९१॥

अर्थ- देवालयवाट वा गुरुको घरवाट या आफ्नू सुत्ने घरवाट अथवा धेरै स्त्रीहरू भए मुख्य स्त्रीको घरवाट पहिले हविष्या अर्थात् याज्ञिक शुद्धि गरिएको अन्नादि भोजन गरेर ब्राह्मणहरूको आज्ञा लिई मंगल वस्तुको दर्शन गर्दै र मंगलमय वाणी सुन्दै यात्रा गर्नु ॥ ९१ ॥

(यात्रा गर्ने शुभ मुहूर्तको निधो भइसकेपछि पनि कुनै कार्यवश विलम्ब भयो भने निर्णय गरिएको शुभ समयको अनुकूल यात्राको निम्ति कुनै वस्तु प्रस्थान गरिन्छ । त्यसमा वर्ण क्रमानुसार प्रस्थानका वस्तुहरू र स्वयं प्रस्थानमा या पाइतो सार्ने विषयमा प्रमाणादि अगाडि हेर्नुहोस्-)

वर्णक्रमले प्रस्थानका वस्तुहरू-

कार्याद्यैरिह गमनस्य चेद्विलम्बो भूदेवादिभिरुपवीतमायुधं च ।

क्षौद्रं चामलफलमाशु चालनीयं सर्वेषां भवति यदेव हत्त्रियं वा ॥९२॥

अर्थ- कुनै कार्यवश यात्रामा विलम्ब हुनगयो भने त्यो निधो गरिएको यात्राको समयमा नै ब्राह्मणलाई जनै, क्षत्रियलाई शस्त्र, वैश्यलाई मह र शूद्रलाई अमलाको फल शीघ्र नै प्रस्थानमा पठाइदिनु । अथवा सबैको निम्ति सामान्य नियम हो- जसको जुन वस्तु वर्तमा प्रिय वा मनपरको हुन्छ, त्यही प्रस्थान वा पाइतो सार्न पठाउनु ॥ ९२ ॥

स्वयं प्रस्थानमा पाइतोको प्रमाण-

गेहाद्गेहान्तरमपि गमस्तर्हि यात्रेति गर्गः
सीम्नः सीमान्तरमपि भृगुर्बाणविक्षेपमात्रम् ।
प्रस्थानं स्यादिति कथयतेऽथो भरद्वाज एवं
यात्रा कार्या बहिरिह पुरात्स्याद्वसिष्ठो ब्रवीति ॥ ९३ ॥

अर्थ- एउटा घरबाट अर्को घरमा जानुलाई गर्ग मुनि यात्रा मान्दछन् । भृगु ऋषि आफ्नो गाउँको सीमाबाट अर्को गाउँको सीमामा प्रवेश गर्नुलाई यात्रा मान्दछन् । भरद्वाज ऋषिको मतमा आफ्नो हातले छाडेको बाण जहाँसम्म पुग्दछ, त्यहाँसम्म प्रस्थानको प्रमाण मान्दछन् । वसिष्ठ ऋषिको मतले गाउँबाट बाहिर निस्क्रेपछि यात्रा मानिन्छ ॥ ९३ ॥

प्रस्थानमा प्रमाणान्तर-

प्रस्थानमत्र धनुषां हि शतानि पञ्च
केचिच्छतद्वयमुशन्ति दशैव चान्ये ।
सम्प्रस्थितो य इह मन्दिरतः प्रयातो
गन्तव्यदिक्षु तदपि प्रयतेन कार्यम् ॥ ९४ ॥

अर्थ- कुनै विद्वान पाँच सय धनुष अर्थात् दुइ हजार हात पर प्रस्थान सार्नु भन्दछन् । कोही दुइ सय धनुष अर्थात् आठ सय हात पर र आफ्नो घरबाट दस धनुष अर्थात् चालीस हात पर प्रस्थान सार्नु भन्दछन् । तर प्रस्थान सार्ने व्यक्ति जुन दिशातिर जान खोज्दछ, उही दिशामा प्रस्थान सार्ने युक्ति गर्नु पर्दछ । अर्थात् जाने दिशामा नै प्रस्थान सारे शुभ हुनेछ ॥ ९४ ॥

प्रस्थानमा बस्ने प्रमाण-

प्रस्थाने भूमिपालो दशदिवसमभिव्याप्य नैकत्र तिष्ठेत्,
सामन्तः सप्तरात्रं, तदितरमनुजः पञ्चरात्रं तथैव ।
ऊर्ध्व गच्छेच्छुभाहेऽप्यथ गमनदिनात्सप्तरात्राणि पूर्व
चाशक्तौ तद्दिनेऽसौ रिपुविजयमना मैथुनं नैव कुर्यात् ॥ ९५ ॥

अर्थ- स्वतन्त्र राजा प्रस्थानमा दस दिनभन्दा बढी एकैस्थानमा नबसिरहोस् । सामन्त राजा सात दिनभन्दा बर्ता एक ठाउँमा नअडियोस् । सामान्य व्यक्ति एक स्थानमा पाँच रातभन्दा बढी नबसोस् अर्थात् त्यसभन्दा अगाडि नै ऊ त्यहाँबाट यात्रामा जाओस् । कुनै कारणले प्रस्थानमा बताइएका दिनभन्दा बर्ता दिन लाग्यो भने त्यहाँबाट आफ्नो घर फर्केर आई फेरि शुभ मुहूर्तमा यात्रा आरम्भ गर्नु । शत्रुलाई जित्ने इच्छा भएको राजा यात्राको दिनभन्दा सात रात्रि अगाडिबाट नै स्त्री-समागम त्यागोस् । यदि बर्ता कामुकतावश सात रात्रि स्त्री-समागम नगरी रहन सक्तैन भने यात्राको दिन केही गरे पनि संभोग नगरोस् ॥ ९५ ॥

(सामान्य व्यक्तिको निम्ति प्रस्थान पाँच रात्रि र राजाहरूको निम्ति सात र दस रात्रिसम्म बताइएको छ । त्यसपछि पनि यात्रा गर्न बाधा परे आफ्नो घर फर्केर अर्कै साइतमा यात्रा गर्नुपर्दछ ।)

यात्रामा त्याज्य वस्तु-

दुग्धं त्याज्यं पूर्वमेव त्रिरात्रं क्षौरं त्याज्यं पञ्चरात्रं च पूर्वम् ।
क्षौद्रं तैलं वासरेऽस्मिन्वमिश्रं त्याज्यं यत्नाद्भूमिपालेन नूनम् ॥९६॥

अर्थ- यात्रामा तोकिएको दिनभन्दा पहिले तीन रात्रि दूध पिउनु निषेध छ । पाँच रात अगाडि क्षौर अर्थात् कपाल, दाही खौरनु वर्जित छ । यात्राको दिन मह खान हुँदैन । तेल घस्नु वर्जित छ र रेचन पदार्थ जुलाब आदि पनि निषेध गरिएको छ ॥ ९६ ॥

त्याज्य वस्तु बलात् सेवनको दुष्परिणाम-

भुक्त्वा गच्छति यदि चेत्तैलगुडक्षारपक्वमांसानि ।
विनिवर्तते स रुग्णः स्त्रीद्विजमवमान्य गच्छतो मरणम् ॥९७॥

अर्थ- यात्राको दिनमा तेल, गुड, नून र पकाएको मासु सेवन गरेर यात्रामा गयो भने त्यो व्यक्ति रोग लागेर फर्कने छ । फेरि स्त्री र ब्राह्मणको अपमान वा अनादर गरेर जानेको उक्त मृत्यु सम्भव छ ॥ ९७ ॥

अकाल वृष्टि दोष-

यति मासु चतुर्षु पौषमासादिषु वृष्टिर्हि भवेदकालवृष्टिः ।
पशुमर्त्यपदाङ्किता न यावद्वसुधा स्यान्न हि तावदत्र दोषः ॥९८॥

अर्थ- यदि पौषादि चार महीना अर्थात् पौषा, माघ, फाल्गुन र चैत्रमा पानी परे त्यो अकाल-वृष्टि कहिन्छ । त्यस अकाल वृष्टिमा पनि जबसम्म भूमि, पशुहरू र

मानिसको पैतालाले चिन्हित हुँदैन तबसम्म दोष लाग्दैन । अर्थात् जब वर्षाले भूमिमा हिलो हुन्छ, तब अकाल-वृष्टिको दोष मानिन्छ ॥ ९८ ॥

अकाल वृष्टि दोषको प्रमाण र शान्ति-

अल्पायां वृष्टौ दोषोऽल्पो भूयस्यां दोषो भूयान्
जीमूतानां निर्घोषे वृष्टौ वा जातायां भूपः ।
सूर्येन्द्रोर्विम्बे सौवर्णे कृत्वा विप्रेभ्यो दद्याद्
दुःशाकुन्यै साज्यं स्वर्णं दत्वा गच्छेत् स्वेच्छाभिः ॥९९॥

अर्थ- थोरै वर्षा भए कम दोष र बढी वर्षा भए बढी दोष कहिएको छ । कुसमयमा मेघ गर्ज्यो वा पानी पयो भने त्यस दोषको शान्तिको निम्ति सूर्य-चन्द्रको विम्ब सुन चाँदीको बनाउन लगाएर ब्राह्मणलाई दान दिनुपर्दछ । यदि यात्राको अवसरमा अशुभ शकुन देखियो भने घिउ समेत सुवर्ण दान दिएर स्वयं आफ्नू इच्छाले जहाँ मन लाग्दछ, त्यहीँ जानू ॥ ९९ ॥

यात्रामा शुभ-शकुन-

विप्राश्चेभफलान्नदुग्धदधिगोसिद्धार्थपद्माम्बरं
वेश्यावाद्यमयूरचाषनकुला बद्धैकपश्यामिषम् ।
सद्वाक्यं कुसुमेक्षुपूर्णकलशच्छत्राणि मृत्कन्यका
रत्नोष्णीषसितोक्षमद्यससुतस्त्रीदीप्तवैश्वानराः ॥१००॥
आदर्शाञ्जनधौतवस्त्ररजका मीनाज्यसिंहासनं
शावं रोदनवर्जितं ध्वजमधुच्छागास्त्रगोरोचनम् ।
भारद्वाजनृयानवेदनिनदा माङ्गल्यगीताङ्कुशा
दृष्टाः सत्फलदाः प्रयाणसमये रिक्तो घटः स्वानुगः ॥१०१॥

अर्थ- यात्राको अवसरमा- ब्राह्मण, घोडा, हात्ती, फल, अन्न, दूध, दही, गाई, सरस्यू, कमल, सफा वस्त्र, वेश्या, बाजा, मयूर, काकाकुल, न्याउरी, बाँधिएको पशु, मासु, शुभवाणी, फूल, ऊखू, जलपूर्ण कलश, छाता, गीलो माटो, कुमारी कन्या, रत्न पगरी, सेतो गोरू, रक्सी, काखमा छोरो लिएकी नारी, दन्किरहेको आगो, ऐना, गाजल, सुर्मा, धोएको लुगा लिएको धोबी, माछा, घिउ, सिंहासन, बोकेका मानिस, नरोएको

मुर्दा, पताका, मह, बोको, अस्त्र, गौरोचन, भरद्वाज पक्षी, पालकी वेद-ध्वनि, मंगल कम, गीतको गान र अंकुश- यी सबै वस्तुहरू सम्मुख देखियो भने यात्रा शुभ फलदायक हुनेछ । यदि रित्तो घडा पछाडितिरबाट आउँदै गरेको देखे पनि शुभ मानिन्छ ॥ १०० ॥ १०१ ॥

यात्रा अशुभ-शकुन-

वन्ध्या चर्म तुषास्थि सर्पलवणाङ्गारेन्धनक्लीवविट्-
तैलोन्मत्तवसौषधारिजटिलप्रव्राट्त्तृणव्याधिताः ।
नग्नाभ्यक्तविमुक्तकेशपतिता व्यङ्गक्षुधार्ता असृक्
स्त्रीपुष्पं सरठः स्वगेहदहनं मार्जारयुद्धं क्षुतम् ॥१०२॥
काषायी गुडतक्रपङ्कविधवाकुब्जाः कुटुम्बे कलि-
र्वस्त्रादेः स्खलनं लुलायसमरं कृष्णानि धान्यादि च ।
कार्पासं वमनं च गर्दभरवो दक्षेऽतिरुट् गर्भिणी
मुण्डार्द्राम्बरदुर्वचोऽन्धबधिरोदक्यो न दृष्टाः शुभाः ॥१०३॥

अर्थ- वन्ध्या नारी, छाला, भूस, हाड, सर्प, नून, निभेको आगो वा गोल, दाउरा, नपुंसक व्यक्ति, विष्य, तेल, बौलाहा, बोसो, औषधि, शत्रु, जटाधारी संन्यासी, घाँस, रोगी, नांगो मानिस, बुकुत्ता लगाएको मानिस, कपाल खुला भएको व्यक्ति, पतित अर्थात् जातको बाहिर निकालिएको मानिस, अंगहीन, भोकले पीडित व्यक्ति, रगत, स्त्रीको ऋतु, छेपारो, घरमा आगो लागेको, विरालोको संग्राम, छिक्का, गेरुआ वस्त्र-धारी व्यक्ति, गुड मही, हिलो, विधवा नारी, कुब्जो मानिस, बन्धुजनमा झगडा, शरीरको वस्त्र तल खस्नु, भैंसीको जुधार्ई, कालो धान, कपास, वमन वा उल्टी, दाहिनेतिर गधाको ध्वनि, वर्ता रिस, गर्भिणी नारी, मुडुलो मानिस, चीसो वस्त्र, दुर्वाक्य वा गाली, अपशब्द, अन्धो, बहिरो र रजस्वला नारी- यी यात्राको अवसरमा देखापरे भने अशुभ हुनेछ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

अरु शुभ-शकुन विचार-

गोधाजाहकसूकराहिशशकानां कीर्तनं शोभनं
नो शब्दो न विलोकनं च कपिक्रक्षाणामतो व्यत्ययः ।
नद्युत्तारभयप्रवेशसमरे नष्टार्थसंवीक्षणे
व्यत्यस्ताः शकुना नृपेक्षणविधौ यात्रोदिताः शोभनाः ॥१०४॥

अर्थ- यात्राको अवसरमा गोहरो, छेटरी, सर्प र खरायो- यिनको कीर्तन अर्थात् स्मरण वा नामोच्चारण शुभ मानिन्छ । तर यिनको बोली र दर्शन पाउनु अशुभ मानिन्छ । वानर र भालूहरूको उल्टा अर्थात् वानर र भालूलाई देख्नु वा तिनको बोली सुन्न शुभ मानिन्छ । नामोच्चारण अशुभ कहिन्छ । नदी पारी तर्ने, डरले भाग्ने, गृह-प्रवेश र लडाईंमा तथा हराएको वस्तु खोज्न जानुलाई विपरीत शकुन शुभ मानिन्छ । अर्थात् यी कार्यहरूमा अशुभ (१०२ र १०३ श्लेकोक्त) शकुन नै उत्तम कहिन्छन् । तर राजाहरूको दर्शन गर्न यात्रामा वर्णित शुभ शकुन नै उत्तम मान्नु पर्दछ ॥ १०४ ॥

वामभागमा शुभ शकुन-

वामाङ्गे कोकिला पल्ली पोतकी सूकरी रत्ना ।

पिङ्गला छुक्षुका श्रेष्ठः शिवाः पुरुषसंज्ञिताः ॥१०५॥

अर्थ- यात्रा गोल, माउसुली, परेवी, सुँगुरी, रत्ना, पिङ्गला, छुचुन्दी, शिवा अर्थात् स्यालिनी र पुरुषवाचक- संजन, तित्रा, हाँस आदि पक्षीहरू वाम भागमा देखिए शुभमानिन्छ ॥ १०५ ॥

दाहिने भागमा शुभ-शकुन-

छिक्करः पिकको भासः श्रीकण्ठो वानरो रुरुः ।

स्त्रीसंज्ञकाः काकऋक्षधानः स्युर्दक्षिणाः शुभाः ॥१०६॥

अर्थ- छिक्का, पिक पक्षी, मृग, मास पक्षी, नीलकण्ठ पक्षी, वानर, रुरुमृग, स्त्रीवाचक पक्षीहरू, काग, भालू र कुकुर- यी यात्रीको दक्षिण भागमा शुभ फलदाता मानिन्छन् ॥ १०६ ॥

दाहिनेतिर अरु शुभ शकुन-

प्रदक्षिणगताः श्रेष्ठा यात्रायां मृगपक्षिणः ।

ओजा मृगा व्रजन्तोऽतिधन्या वामे खरस्वनः ॥१०७॥

अर्थ- यात्रामा मृग र पक्षीहरू यदि प्रदक्षिण अर्थात् बायाँबाट दाहिने भागमा जान लागेका देखापरे शुभ हुनेछ । तिनीहरूमा पत्रि यदि मृग विषम ३/५/७/९ इत्यादि भए झन् उत्तम र शुभ मानिन्छ । बायाँतिर वैशाख नन्दन (गधा) को ध्वनि शुभ कहिन्छ ॥ १०७ ॥

अपशकुनमा कर्तव्य-

आद्येऽपशकुने स्थित्वा प्राणानेकादश व्रजेत् ।
द्वितीये षोडश प्राणांस्तृतीये न क्वचिद्व्रजेत् ॥१०८॥

अर्थ- यात्रामा पहिलो पल्ट कुनै अपशकुन अर्थात् नजाति वस्तुको दर्शन र श्रवण भए एघार श्वाससम्म पर्खेर यात्रा गरे हुन्छ । यदि दोस्रोपल्ट पनि अपशकुन देखिए भने सोह श्वाससम्म पर्खेर यात्रा गर्नु । यदि तेस्रो पल्ट पनि कुनै अपशकुन देखिए यात्रीले त्यो यात्रा नगरे उत्तम हुनेछ ॥ १०८ ॥

यात्राबाट फर्केपछि गृह-प्रवेश विचार-

यात्रानिवृत्तौ शुभदं प्रवेशनं मृदु-ध्रुवैः क्षिप्र-चरैः पुनर्गमः ।
द्विषोऽनले दारुणभे तथोग्रभे स्त्रीगेहपुत्रात्मविनाशनं क्रमात् ॥१०९॥

अर्थ- यात्राबाट घर फर्केपछि मृदुसंज्ञक र ध्रुवसंज्ञक नक्षत्रहरूमा घरमा प्रवेश शुभ फलदाता मानिन्छ । यदि क्षिप्रसंज्ञक र चरसंज्ञक नक्षत्रहरूमा घरमा प्रवेश गर्नाले त्यस व्यक्तिले फेरि यात्रामा जानु पर्दछ । विशाखामा प्रवेश गरे स्त्रीको हानि, कृत्तिकामा घरको नाश, दारुण नक्षत्रहरूमा पुत्र नाश र उग्र नक्षत्रहरूमा आफ्नै नाश संभव छ ॥ १०९ ॥

यात्रामा दोषहरूको विवरण-

अयनर्क्षमासतिथिकालवासरोद्भवशूलसम्मुखसितज्ञदिककपाः ।
गुरुवक्रतादिपरिघाख्यदण्डकस्त्र्युतुजाद्यशौचमपि चोत्सवादिकम् ॥११०॥

अर्थ- अयन दोष (उनञ्चालिसौं श्लोकमा), वार-नक्षत्र शूल (दसौं श्लोकमा), मास (आठौं श्लोकमा), काल (एघारौं श्लोकमा), सम्मुख शुक्र, बुध र दिगीश (चालीस र पचासौं श्लोकमा), शुक्रको वक्रादि दोष (एकचालिसौं श्लोकमा), परिघदण्ड (छत्तीसौं श्लोकमा), स्त्रीको ऋतु, जन्म र मरणको आशौच, उत्सव-व्रतबन्धादि (उनासीयौं श्लोकमा), मृतपक्ष (चौधौं श्लोकमा), रिक्ता १२/६ तिथिहरू, शनि-रवि-मंगलवार, वायाँ र पृष्ठ चन्द्रमा, महाडल दोष (पचीसौं श्लोकमा)- यी सबै यात्रामा वर्जित र त्याज्य कहिएका छन् ॥ ११० ॥

मृतपक्षरिक्तरवितर्कसंख्यकास्तिथयश्च सौरिरविभौमवासराः ।

अपि वामपृष्ठाविधुस्तथाऽऽडलोवसुपञ्चकाभिजिदथापि दक्षिणे ॥१११॥

अर्थ- दक्षिणको यात्रामा धनिष्ठ्यादि पाँच नक्षत्र र अभिजित मुहूर्त त्याज्य मानिएको छन् ॥ १११ ॥

लग्ने जन्मर्क्ष तन्वोर्मृतिगृहमहितर्क्षाच्च षष्ठं तदीशा

वा लग्ने कुम्भमीनर्क्षनवलवतनू चापि पृष्ठोदयं च ।

पृष्ठाशासंस्थमृक्षं दशमशनिरथो सप्तमे चापि काव्यः

केन्द्रे वक्राश्च वक्रिग्रहदिवसविवाहोक्तदोषाश्च नेष्टाः ॥११२॥

अर्थ- आफ्नू जन्मराशि र जन्मलग्नबाट आठौँ राशि र शत्रुको राशिबाट छैटौँ राशि र तिनको पति लग्नमा वर्जित छन् । लग्नमा कुम्भ, मीन राशिको लग्न र नवांश तथा पृष्ठोदय राशि वर्जित कहिएका छन् । लग्नमा पृष्ठ दिशाका राशि त्याज्य मानिन्छन् । लग्नबाट दसौँ शनि, सातौँ शुक्र, केन्द्रमा वक्री ग्रह (अठतिसौँ श्लोक) वक्री ग्रहको दिन र विवाहमा जति दोष बताइएका छन् ती पनि सर्वथा त्याज्य मानिन्छन् ॥ ११२ ॥

(यस प्रकरणमा जति दोषहरू कहिए, ती सबैको उचित रूपमा पालन गर्ने हो भने अनेकौँ वर्षमा पनि शुद्ध यात्राको समय पाउनु असम्भव वा दुर्लभ मात्र सकिन्छ । अतः जतिसम्म सम्भव छ शुद्ध नक्षत्र लग्न र चन्द्रमा हेरी, दिक्शूल आदि दोषहरूमा आचार्य वराहमिहिरको 'योगयात्रा' नामक पुस्तकमा राम्ररी तर सूक्ष्मरूपमा कहिएको जति छाडेर यात्राको मुहूर्त यात्रीलाई बताए उत्तम हुनेछ ॥ ११० ॥ १११ ॥ ११२ ॥)

इति यात्रा प्रकरणम् ।

१२. वास्तुप्रकरणम्-

(जहाँ मानिसहरूको वासस्थान हुन्छ, त्यस्तो गृह, मठ, मन्दिर आदिको आरम्भिक कार्यलाई नै 'वास्तु' भन्दछन्। अब यस प्रकरणमा गृह-वास्तुसम्बन्धी सारा विवरण बताइने हुनाले नै यसको नाम वास्तुप्रकरण रहेको हो।)

गाउँमा निवासको शुभाशुभ विचार-

यद्भं द्व्यङ्कसुतेशदिङ्मितमसौ ग्रामः शुभो नामभात्
स्वं वर्गं द्विगुणं विधाय परवर्गाढ्यं गजैः शेषितम्।

काकिण्यस्त्वनयाश्च तद्विवरतो यस्याधिकाः सोऽर्थदो-

ऽथ द्वारं द्विजवैश्यशूद्रनृपराशीनां हितं पूर्वतः॥ १ ॥

अर्थ- बस्न मन गर्ने व्यक्तिको नामको राशिबाट जुन ग्रामको राशि २/५/९/१०/११ छ भने त्यो ग्राम त्यस व्यक्तिको निम्ति शुभ हुनेछ।

अर्को विचार हो- पुरुषको आफ्नो नाउँको वर्ग दोबर गरेर त्यसमा ग्रामको वर्ग जोडी आउले भाग दिनाले पुरुषको काकिणी बन्दछ र गाउँको वर्ग दोबर गरेर त्यसमा पुरुषको वर्ग जोरी आउले भाग दिँदा नामको काकिणी बन्दछ। ती दुवै काकिणीलाई अन्तर गरेपछि जसको काकिणी बढी हुन्छ, त्यो धनदाता मानिन्छ। कथनको तात्पर्य हो- ग्रामको काकिणीभन्दा पुरुषको काकिणी बढ्ने हुनु अशुभ मानिन्छ।

अब राशि अनुसार गृह-द्वार विचार कहिन्छ। विप्रवर्ण राशि हुनेहरूले पूर्वतिर, वैश्यवर्ण राशि हुनेहरूले दक्षिणतिर, शूद्रवर्ण राशि हुनेहरूले पश्चिम र क्षत्रिय वर्ण, राशि हुनेहरूले घरको द्वार अर्थात् मूलढोका बनाउनु शुभ हुनेछ॥ १ ॥

उदाहरण- अब कमलनाथलाई पद्मपुरमा बस्न विचार गर्दा प्रथम कमलनाथको मिथुन राशि र पद्मपुरको राशि कन्या हो। पुरुषको राशि मिथुनबाट गाउँको राशि कन्या चतुर्थ हुनाले तिनको निम्ति यो गाउँमा बस्न अशुभ हुन सक्तछ।

काकिणी अर्थात् धन विचार-

कमलनाथको वर्ग मार्जार, त्यसको संख्या दुइ हो र पद्मपुरको वर्ग मूषक, त्यसको संख्या छ हो। श्लोकानुसार पुरुषको वर्ग दुइलाई दोबर गरेर चारभयो। त्यसमा गाउँको वर्ग छ जोड्दा दस भयो। त्यसमा आउले भाग गर्दा दुइ शेष भयो। अतः पुरुषको काकिणी दुइ भयो। अनि गाउँको वर्ग छ लाई दोबर गर्दा बाह्र भयो, त्यसमा पुरुष वर्ग दुइ जोर्दा चौध भयो, आउले भाग दिँदा शेष छ ग्रामको काकिणी भयो। यहाँ पुरुषका

भन्दा गाउँको काकिणी बढी छ । अतः गाउँ घन दिने र पुरुष लिने बन्दछ । अतः उक्त व्यक्तिले गाउँमा बुझ्नु उचित मानिन्छ । यसै गरी सबै स्थिति विचारनु ।

वर्गज्ञानकोष्ठक-

वर्गहरूको संख्या-	१	२	३	४	५	६	७	८
वर्गहरूको नाम-	अवर्ग	कवर्ग	चवर्ग	टवर्ग	तवर्ग	पवर्ग	यवर्ग	शवर्ग
वर्गहरूको अधिप-	गरुड	मार्जार	सिंह	श्वान	सर्प	मूपक	मृग	मेघ
वर्गहरूको वैरी-	सर्प	मूपक	मृग	मेघ	गरुड	मार्जार	सिंह	श्वान
वर्गहरूको दिशा-	पूर्व	आग्नेय	दक्षिण	नैऋति	पश्चिम	वायव्य	उत्तर	ईशान

विवाहप्रकरणको ३७वाँ श्लोक-अनुसार वैरत्वमा व्यवहार नगर्नु-

पुरुषको राशिवश गाउँको वर्जित स्थान-

गोसिंहनक्रमिथुनं निवसेन्न मध्ये
ग्रामस्य पूर्वककुभोऽलिझषाङ्गनाश्च ।
कर्को धनुस्तुलभमेषघटाश्च तद्वद्-
वर्गाः स्वपञ्चमपरा बलिनः स्युरैन्द्र्याः ॥ २ ॥

अर्थ- वृष, सिंह, मकर र मिथुन राशि हुने व्यक्ति गाउँको मध्य भागमा नबस्नु । वृश्चिक राशि हुने व्यक्ति गाउँको पूर्वमा, मीन राशि हुने व्यक्ति अग्निकोणमा, कन्याराशि हुनेले दक्षिणमा, कर्कराशि हुनेले नैऋत्य कोणमा, धनु राशि हुनेले पश्चिममा, तुला राशि हुनेले वायव्य कोणमा, मेष राशि हुनेले उत्तरमा र कुम्भ राशि हुनेले ईशान कोणमा बास गर्नु अशुभ हुनेछ । त्यही क्रममा- अवर्ग पूर्वमा, कवर्ग आग्नेयकोणमा, चवर्ग दक्षिणमा, टवर्ग नैऋत्य कोणमा, तवर्ग पश्चिममा, पवर्ग वायव्यमा, यवर्ग उत्तरमा र शवर्ग ईशान दिशामा बलवान् हुन्छन् । अतः यी वर्गहरूको आफूभन्दा पाँचौँ सबैको शत्रु मानिन्छन् ।

कथनको तात्पर्य हो- कुनै पनि व्यक्ति आफ्नू वर्गबाट पाँचौँ वर्ग हुने ग्राममा बास नगरोस् र शुभ ग्राममा पनि आफ्नू शत्रुवर्गको दिशामा निवास तथा घरको मूलद्वार नवनाओस् । वर्गहरूको विशेष विवरण पहिलो श्लोकको चक्रमा हेरे स्पष्ट जानिन्छ ॥ २ ॥

वास्तु-भूमिको दीर्घता र विस्तार ज्ञान-

एकोनितेष्टर्क्षहता द्वितिथ्यो रूपोनितेष्टायहतेन्दुनागैः ।

युक्ता घनैश्चापि युता विभक्ता भूपाधिभिः शेषमितोहिपिण्डः ॥ ३ ॥

स्वेष्टायनक्षत्रभवोऽथ दैर्घ्यहत्स्याद्विस्तृतिर्विस्तृतिहृच्च दीर्घता ।

आया ध्वजो धूमहरिश्चगोखरेभध्वाङ्क्षकाः पिण्ड इहाष्टशेषिते ॥ ४ ॥

अर्थ- निवास गर्ने व्यक्तिलाई विवाह प्रकरणमा बताइए अनुसार जुन नक्षत्रसित गणना राम्रो बन्दछ, त्यही नक्षत्रलाई गृह-निर्माणमा इष्टर्क्ष कल्पना गर्नु, अनि त्यही इष्टर्क्षको संख्यामा १ घटाएर शेषले १५२ लाई गुणा गर्नु र इष्ट आयको संख्यामा १ घटाएर शेषले ८१ लाई गुनेर गुणनफल पूर्वको फलमा जोड्नु । फेरि उसमा १७ जोडेर २१६ ले भाग दिनु । भाग दिनाले जो शेष बन्छ त्यही इष्ट आय र इष्ट नक्षत्रले उपलब्ध वास्तु-भूमिको क्षेत्रफल हुन्छ । त्यस क्षेत्र-फललाई अभीष्ट लम्बाईले भाग दिएपछि चौडाई र त्यही चौडाईले भाग दिएपछि लम्बाई बन्दछ । त्यस पिण्ड वा क्षेत्रफलमा आठले भाग दिएपछि शेषमा क्रमले एक ध्वज, दुइ धूम, तीन सिंह, चार श्वान, पाँच वृष, ६ खर, सात गज र आठ ध्वाङ्क्ष- यी आय कहिन्छन् ॥ ३ ॥ ४ ॥

उदाहरण- कमलनाथ मृगशिरा नक्षत्रको आर्द्रा नक्षत्रका साथ विवाह-गणना अनुसार ३४ गुण मिल्दछ, यसै कारण इष्ट नक्षत्र आर्द्रा ६ र इष्ट विषम आय सिंह तीन कल्पना गरेर क्षेत्रफल तयार पार्दछन् ।

अब इष्टर्क्ष छमा एक घटाउनाले पाँच रह्यो, त्यसले १५२ लाई गुणा गर्दा ७६० भयो । इष्ट-आय तीनमा एक घटाएर शेष दुइले ८१ लाई गुनेर १६२ लाई ७६० मा जोडिदिंदा ९२२ भयो । फेरि यसमा जोर्नाले ९३९ भयो । यसमा २१६ ले भाग दिंदा शेष ७५ नै इष्ट नक्षत्र र इष्ट आयबाट उत्पन्न वास्तु-भूमिको क्षेत्रफल भयो । यसै प्रकार अर्को इष्टर्क्ष र इष्ट आयहरूबाट अनेकानेक पिण्ड बन्दछन् । अब त्यो पिण्ड अर्थात् क्षेत्रफलमा यदि दैर्घ्य १० राख्ने इच्छा भए दसले भाग दिए विस्तार ७ १/२ बन्दछ । अथवा दैर्घ्य १५ राख्यो भने ७५ मा १५ले भाग दिएपछि विस्तार पाँच हुन्छ । यसै गरी विस्तारको कल्पना गरेर त्यसले भाग दिए पनि दैर्घ्य जान्न सकिन्छ ।

उक्त क्रमले प्राप्त पिण्डमा कर्ताको अभीष्ट घरको सिद्धि भएन भने अर्थात् त्यो भन्दा अझ ठूलो घर बनाउने मन भए लब्ध क्षेत्रफलमा आदि गुणित २१६ जोरेर पिण्ड बनाउनु । जस्तै- उपरोक्त उदाहरणमा ७५ पिण्डमा २१६ जोर्नाले २९१ अथवा ४३२ जोर्नाले ५०७, वा ६४८ जोर्नाले ७२३ इत्यादि क्षेत्रफल बन्दछन् । यी पिण्डहरूबाट कल्पित दैर्घ्य र विस्तार पनि बनाउँन पर्दछ ॥ ३ ॥ ४ ॥

आयको अनुसार गृह-द्वार विचार-

ध्वजादिकाः, सर्वदिशि ध्वजे मुखं कार्यं हरौ पूर्वयमोत्तरे तथा ।

प्राच्यां वृषे प्राग्यमयोर्गजेऽथवा पश्चादुदक्पूर्वयमे द्विजादितः ॥ ५ ॥

अर्थ- चतुर्थ श्लोकानुसार आय-साधन गरिसकेपछि यदि ध्वज 'आय' आयो भने घरमा सबै दिशातर्फ ढोका बनाए हुन्छ । सिंह आए पूर्व, दक्षिण र उत्तर तर्फ ढोका बनाउनु । वृष आए पूर्वमा द्वार, गज आए पूर्व र दक्षिणमा द्वार बनाउनु । ब्राह्मणले पश्चिममा, क्षत्रियले उत्तरतिर, वैश्यले पूर्वतिर र शूद्रले दक्षिण दिशामा द्वार बनाए उचित र शुभ फलदाता हुनेछ ॥ ५ ॥

गृहारम्भमा वर्ज्य विषय-

गृहेशतत्स्त्रीसुतवित्तनाशोऽर्केन्द्रीज्यशुक्रे विबलेऽस्तनीचे ।

कर्तुःस्थितिर्नो विधुवास्तुनोर्भे पुरःस्थिते पृष्ठगते खनिः स्यात् ॥ ६ ॥

अर्थ- यदि घरको स्वामीको जन्मराशिबाट पहिले कहिएका गोचरीय विचारले सूर्य निर्बल अर्थात् अशुभ स्थानमा अस्त वा नीच राशिमा भए; त्यस्तो अवसरमा गृहारम्भ गर्नाले गृह-स्वामीको नाश हुन सक्तछ । चन्द्रमा निर्बल अस्त वा नीच भए त्यसकी स्त्रीको नाश सम्भव छ । बृहस्पतिको त्यस्तै स्थिति भए त्यसको पुत्र-नाश हुन सक्तछ । यदि शुक्र त्यस्तो स्थितिमा भए त्यसको धन-नाश हुनेछ ।

यदि चन्द्रमाको दैनिक नक्षत्र र वास्तुको दैर्घ्य-विस्तारबाट उत्पन्न एक नक्षत्र सम्मुख छ भने गृहारम्भ गर्नाले त्यस घरमा त्यो गृहपतिको स्थिति वा निवास हुन असम्भव छ । यदि चन्द्र नक्षत्र र वास्तु नक्षत्र पछि पर्दा गृहारम्भ गर्नाले त्यस घरमा ठूलै चोरी सम्भव छ । कथनको तात्पर्य हो- गृहारम्भमा चान्द्र नक्षत्र र वास्तु नक्षत्र सम्मुख र पृष्ठभागमा पर्न दिनु हुँदैन । दाहिने र बायाँ शुभ मानिन्छ ॥ ६ ॥

घरमा व्यय र अंश-ज्ञान

भं नागतष्टव्यय ईरितोऽसौ ध्रुवादिनामाक्षरयुक् सपिण्डः ।

तष्टो गुणैरिन्द्रकृतान्तभूपा ह्यंशा भवेयुर्न शुभोऽन्तकोऽत्र ॥ ७ ॥

अर्थ- घरको कल्पित नक्षत्रको संख्यामा आठले भाग दिएपछि शेष व्यय कहिन्छ । त्यस व्ययमा घरको ध्रुव आदि नामाक्षर जुन अगाडि बताइने छ- लाई जोडेर फेरि घरको क्षेत्रफल जोडी तीनले भाग दिँदा एक शेष रहे इन्द्र, दुइ शेष रहे यम, तीन शेष रहे भूप नामको अंश बन्दछ । यहाँ गृहारम्भमा यम अंश अशुभ मानिन्छ । अग्नि इन्द्र र भूप अंश शुभ कहिन्छ ॥ ७ ॥

उदाहरण- जस्तै- इष्टार्क आर्काको संख्या छमा आठले भाग दिँदा शेष छ रह्यो । अतः व्यय छ भयो । अब अंशको साधन जान्नुहवस्- कर्तालाई पूर्व, दक्षिण र पश्चिम मुख भएको घर बनाउनु छ भने अगाडिका आठ र नवौं श्लोकानुसार घरको ध्रुवादिक आठौं, नाउँ तीन अक्षर भएको 'सुमुख' भयो । अतः पूर्व साधित व्यय छमा सुमुखको तीन अक्षर जोडिँदा नौ भए । त्यसमा पूर्वको पिण्ड वा क्षेत्रफल ७५ जोड्नाले ८४ भयो । फेरि त्यसमा तीनले भाग दिँदा शेषमा भूप अंश भयो- यो शुभ मानिन्छ ॥ ७ ॥

गृह ध्रुवाङ्क आनयनम्-

दिक्षु पूर्वार्धितः शालाध्रुवा भूद्वौ कृता गजाः ।

शालाध्रुवाङ्कसंयोगः सैको वेश्म ध्रुवादिकम् ॥ ८ ॥

अर्थ- घरमा पूर्वद्वार एक, दक्षिणमा दुइ, पश्चिममा चार र उत्तरमा आठ शाला ध्रुवा अथवा घरहरूको ध्रुवांक भए । जतातिरको द्वार बनाउनु छ, त्यसको यथासम्भव ध्रुवांकहरूको योग गरी त्यसमा एक मिलाएर जुन संख्या बन्दछ, त्यही अगाडि कहिने ध्रुवादि नामको त्यो घर तयार हुन्छ ।

जस्तै- कसैको घरमा पूर्व र उत्तरको द्वार बनाउनु छ भने श्लोकानुसार एक र आठ शाला ध्रुवाहरूको योग नौमा एक जोड्नाले संख्या दस भयो । अतः अगाडि आउने नवौं र दसौं श्लोक अनुसार त्यस घरको नाउँ 'उग्र' भन्ने बन्दछ ॥ ८ ॥

ध्रुवाआदि गृहहरूको नामाक्षर संख्या-

तिथ्यर्काष्टाष्टिगोरुद्रशक्रे नामाक्षरं त्रयम् ।

भूद्वयब्धीष्वङ्गदिग्वह्निविश्वेषु द्वौ नगोऽब्ध्यः ॥ ९ ॥

अर्थ- 'शाला ध्रुवांक संयोगः सैकः' यो काइदाले घरको संख्या यदि १५/१२/८/१६/९/११/१४ यी मध्ये एक भए घरको नाउँ तीन अक्षरको हुनेछ । यदि १/२/४/५/६/१०/३/१३ यी मध्ये कुनै संख्या भए घरको नाउँ दुइ अक्षरको हुनेछ र सातमा चार अक्षरको घरको नाउँ सम्भव छ । कुन संख्यामा के नाउँ बन्दछ, त्यो अगाडि दसौं श्लोकमा हेरेर बुझ्नु हवस् ॥ ९ ॥

घरका सोह नाउँ-

ध्रुव-धान्ये जय-नन्दौ खर-कान्त-मनोरम-सुमुख-दुर्मुखोग्रं च ।

रिपुदं वित्तद-नाशे चाक्रन्द-विपुल-विजयाख्यं स्यात् ॥ १० ॥

अर्थ- ध्रुव १, धान्य २, जय ३, नन्द ५, खर ६, कान्त ७, मनोरम ८, सुमुख ९, दुर्मुख १०, उग्र ११, रिपुद १२, वित्तद १३, नाश १४, आक्रन्द १५, विपुल १६- यी क्रमशः सोह गृहहरूका नाम हुन् ॥ १० ॥

(जुन घरको जस्तो नाउँ छ, त्यसको फल पनि त्यस्तै नै जान्छ । कथनको तात्पर्य हो- खर, दुर्मुख, उग्र, रिपुद, नाश, आक्रन्द नाउँका घर उत्तम मानिन्नन् । घर बनाउनु भन्दा अगाडि नै यसको राम्ररी विचार गरे उत्तम हुनेछ ।

नवौं श्लोकमा जुन गृहहरूको नामाक्षर बताइएका छन्, ती यस श्लोकबाट स्पष्ट बुझिन्छन् । जस्तै- १/२/३/४/५/६/१०/१३ गृहहरूको नामाक्षर दुई छन् । ८/९/११/१२/१४/१५/१६ को नामाक्षर तीन छन् र सातौंको चार छ ।)

गृहको आय वारादिको साधन-

पिण्डे नवाङ्काङ्गगजाग्निनागनागाब्धिनागैर्गुणिते क्रमेण ।
विभाजिते नागनगाङ्क-सूर्य-नागर्क्षतिथ्यृक्षखभानुभिश्च ॥११॥

आयो वारोऽशको द्रव्यमृणमृक्षं तिथिर्युतिः ।

आयुश्चाथऽगृहेशर्क्षगृहभैक्यं मृतिप्रदम् ॥१२॥

अर्थ- घरको क्षेत्रफललाई नौले गुणा गरेर आठले भाग दिँदा शेष आय बन्दछ । फेरि नौले गुनेर सातले भाग दिएपछि शेष बार; छले गुनेर नौले भाग दिए अंश; आठले गुनेर बाह्रले भाग दिएपछि धन; तीनले गुनेर आठले भाग दिएपछि ऋण, आठले गुनेर सत्ताइसले भाग दिएपछि नक्षत्र; आठले गुनेर पन्ध्रले भाग दिएपछि तिथि; चारले गुनेर सत्ताइसले भाग दिएपछि योग र आठले गुनेर १२० ले भाग दिएपछि शेष आयु हुन्छ । उपरोक्त प्रकारले घरको नक्षत्र आउँछ, त्यही नक्षत्र त्यस गृहस्वामीको पनि हो भने त्यस गृहपतिको मरण निश्चित छ ॥ ११ ॥ १२ ॥

उदाहरण-

जस्तै पिण्ड ७५ लाई नौले गुनेर आठले भाग दिए शेष तीन भयो । अतः यो सिंह आय जान्छ ।
फेरि पिण्ड ७५ लाई नौले गुनेर सातले भाग दिनाले शेष तीन रह्यो । अतः वार मंगल भयो ।
पिण्ड ७५ लाई छले गुनेर नौले भाग दिनाले ० शेष रह्यो । अतः ९ अंश भयो ।
पिण्ड ७५ लाई आठले गुनेर १२ले भाग दिनाले शेष ० भयो । अतः द्रव्य १२ भयो ।
पिण्ड ७५ लाई तीनले गुनेर आठले भाग दिनाले एक शेष रह्यो । अतः ऋण एक भयो ।
पिण्ड ७५ लाई आठले गुनेर २७ले भाग दिनाले शेष ६ रह्यो । अतः आर्द्रा नक्षत्र भयो ।
पिण्ड ७५ लाई आठले गुनेर पन्ध्रले भाग दिनाले ० शेष रह्यो । अतः पूर्णिमा तिथि भयो ।
पिण्ड ७५ लाई आठले गुनेर पन्ध्रले भाग दिनाले ० शेष रह्यो । अतः पूर्णिमा तिथि भयो ।
पिण्ड ७५ लाई चारले गुनेर २७ले भाग दिनाले शेष तीन भयो । अतः आयुष्मान् योग भयो ।
पिण्ड ७५ लाई आठले गुनेर १२०ले भाग दिनाले शेष ० भयो । अतः आयु १२० भयो ॥ ११ ॥ १२ ॥

दैर्घ्य-विस्तारले आय आदि जान्ने कोष्ठक-

(१९५)

दृश्य	विस्तार	आय	वार	अश	प्रत्य	अण	नक्षत्र	तिथि	माग	आयुः	दृश्य	विस्तार	आय	वार	अश	प्रत्य	अण	नक्षत्र	तिथि	माग	आयुः
२१	१९	७	७	९	१२	५	६	१२	३	७२	३९	३९	१	०	९	१२	३	१८	३	९	४८
२१	२१	१	७	९	१२	३	१८	३	९	४८	४१	३३	१	४	९	१२	३	२४	९	१२	२४
२३	१९	५	६	३	४	७	१३	१	२०	१६	४१	३५	३	७	६	८	१	५	५	१६	८०
२३	२१	३	७	९	१२	१	३	९	१५	२४	४१	३७	५	३	३	४	७	१३	१	२०	१६
२३	२३	१	१	६	८	३	२०	२	१०	३२	४१	३९	७	६	९	१२	५	२१	१२	२४	७२
२५	२१	५	७	९	१२	७	१५	१५	२१	१२०	४१	४१	१	१	९	८	३	२	८	१	८
२५	२३	७	२	३	४	५	१०	१०	५	४०	४३	३५	१	७	३	४	३	२५	१०	२६	४०
२५	२५	१	४	६	८	३	५	५	१६	८०	४३	३७	७	४	६	८	५	११	८	१९	८
२७	२३	५	३	९	१२	७	२७	३	२७	४८	४३	३९	५	१	९	१२	७	२४	६	१२	९६
२७	२५	३	६	९	१२	१	२७	१५	२७	१२०	४३	४१	३	५	३	४	१	१०	४	५	६४
२७	२७	१	२	९	१२	३	२७	१२	२७	७२	४३	४३	१	२	६	८	३	२३	२	२५	३२
२९	२५	५	१	३	४	७	२२	१०	११	४०	४५	३७	१	५	९	१२	३	९	१५	१८	१२०
२९	२७	७	५	९	१२	५	२७	९	२७	२४	४५	३९	३	३	९	२	१	२७	१५	२७	१२०
२९	२९	१	२	६	८	३	५	८	१६	७८	४५	४१	५	१	९	१२	७	१८	१५	९	१२०
३१	२५	७	३		८	५	१७	५	२२	८०	४५	४३	७	६	९	१२	५	९	१५	१८	१२०
३१	२७	५	१	९	१२	७	२७	६	२७	९६	४५	४५	१	४	९	१२	३	२७	१५	२७	१२०
३१	२९	३	६	३	४	१०	१	७	५	११२	४७	३९	१	५	९	१२	३	३	९	१५	२४
३१	३१	१	४	६	८	३	२०	८	१०	३८	४७	४१	७	४	६	८	५	२६	११	१३	५६
३३	२७	३	४	९	१२	१	२७	३	२७	४८	४७	४३	५	३	३	४	७	२२	१३	११	८८
३३	२९	५	३	९	१२	७	१५	६	२१	९६	४७	४५	३	२	९	१२	१	१८	१५	९	१२०
३३	३१	७	२	९	१२	५	३	९	१५	२४	४७	४७	१	१	६	८	३	१४	२	७	३२
३३	३३	१	१	९	१२	३	१८	१२	९	७२	४९	४१	१	७	३	४	३	७	७	१७	११२
३५	२९	७	७	६	८	५	२०	५	१०	८०	४९	४३	३	७	६	८	१	८	११	४	५६
३५	३१	५	७	३	४	७	१३	१०	२०	४०	४९	४५	५	७	९	१२	७	९	१५	१८	१२०
३५	३३	३	७	९	१२	१	६	१५	३	१२०	४९	४७	७	७	३	४	५	१०	४	५	६४
३५	३५	१	७	६	८	३	२६	५	१३	८०	४९	४९	१	७	६	८	३	११	८	१९	५८

(१९६) वैध्य-विस्तारले आय आदि जात्रे कोष्ठक-

वैद्य	विस्तार	आय	वार	अश	प्रि	नक्षत्र	तिथि	माग	आयुः	वैद्य	विस्तार	आय	वार	अश	प्रि	नक्षत्र	तिथि	माग	आयुः		
३७	३१	३	५	६	८	१	२३	१०	२५	५६	५१	४१	३	३	९	१२	१	१५	३	२१	४८
३७	३३	५	६	९	१२	७	२१	३	२४	४८	५१	४३	१	४	९	१२	३	२१	९	२४	२४
३७	३५	७	७	३	४	५	१९	१०	२३	४०	५१	४५	७	५	९	१२	५	२७	१५	२७	१२०
३७	३७	१	१	६	८	३	१७	२	२२	३२	५१	४७	५	६	९	१२	७	६	६	३	९६
३९	३३	७	५	९	१२	५	९	६	१८	९६	५१	४९	३	७	९	१२	१	१२	१२	६	७२
३९	३५	५	७	९	१२	७	१२	१५	६	१२०	५१	५१	१	१	९	१२	३	१८	३	९	४८
३९	३७	३	२	९	१२	१	१५	९	२१	२४	५३	३	७	१	३	४	५	७	७	१७	११२
५३	४५	१	३	९	१२	३	१८	१५	९	१२०	६३	५७	७	७	९	१२	५	२७	३	२७	४८
५३	४७	३	५	६	८	१	२	८	१	१८	६३	५९	५	७	९	१२	७	९	६	१८	९६
५३	४९	५	७	३	४	७	१२	१	२०	१६	६३	६१	३	७	९	१२	१	१८	९	९	२४
५३	५१	७	२	९	१२	५	२४	९	१२	२४	६३	६३	१	७	९	१२	३	२७	१२	२७	७२
५३	५३	१	४	६	८	३	८	२	४	३२	६५	५३	५	२	६	८	७	२०	५	१०	८०
५५	४५	३	१	९	१२	१	९	१५	१८	१२०	६५	५५	७	३	३	४	५	७	१०	१७	४०
५५	४७	१	४	३	४	३	२५	१०	२६	४०	६५	५७	१	४	९	१२	३	२१	१२	२४	१२०
५५	४९	७	७	६	८	५	२४	५	७	८०	६५	५९	३	५	६	८	१	८	५	४	८०
५५	५१	५	३	९	१२	७	३	१५	१५	१२०	६५	६१	५	६	३	४	७	२२	१०	११	४०
५५	५३	३	६	३	४	१	१९	१०	२३	४०	६५	६३	७	७	९	१२	५	९	१५	१८	१२०
५५	५५	१	१	६	८	३	८	५	४	८०	६५	६५	१	१	६	८	३	२३	५	२५	८०
५७	४७	७	३	९	१२	५	२१	१२	२४	७२	६७	५५	५	६	६	८	७	२३	५	२५	८०
५७	४९	१	७	९	१२	३	१५	९	२१	२४	६७	५७	३	१	९	१२	१	१५	१२	२१	७२
५७	५१	३	४	९	१२	१	९	६	१८	९६	६७	५९	१	३	३	४	३	७	४	१७	६४
५७	५३	५	१	९	१२	७	३	३	१५	४८	६७	६१	७	५	६	८	५	२६	११	१३	५६
५७	५५	७	५	९	१२	५	२४	१५	१२	१२०	६७	६३	५	७	९	१२	७	१८	३	९	४८
५७	५७	१	२	६	१२	३	१८	१२	९	७२	६७	६५	३	२	३	४	१	१०	१०	५	४०
५९	४९	३	७	३	४	१	१६	१३	८	८८	६७	६७	१	४	६	८	३	२	२	१	३२
५९	५१	१	५	९	१२	३	१५	१२	०१	१०२	६९	५७	५	५	९	१२	७	९	९	१८	२४

दैर्घ्य-विस्तारले आय आदि जान्ने कोष्ठक-

दृश्य	विस्तार	आय	वार	अश	द्वय	क्रुण	नक्षत्र	तिथि	गण	आयुः	दृश्य	विस्तार	आय	वार	अश	द्वय	क्रुण	नक्षत्र	तिथि	गण	आयुः
५९	५३	७	३	६	८	५	१४	११	७	५६	६९	५९	७	१	९	१२	५	६	३	३	४८
५९	५५	५	१	३	४	७	१३	१०	२०	४०	६९	६१	१	४	९	१२	३	३	१२	१५	७२
५९	५७	३	६	९	१२	१	१२	९	६	२४	६९	६३	३	७	९	१२	१	२७	६	२७	९६
५९	५९	१	४	६	८	३	११	८	१९	२८	६९	६५	५	३	९	१२	७	२४	१५	२१	
६९	४९	५	७	६	८	७	१७	२	२२	३२	६९	६७	७	६	९	१२	५	२१	९	२४	२४
६९	५१	७	६	९	१२	५	२१	३	२४	४८	६९	६९	१	२	९	१२	३	१८	३	९	४८
६९	५३	१	५	३	४	३	२५	४	३६	६४	७१	५७	७	२	९	१२	५	३	६	१५	९६
६९	५५	३	४	६	८	१	२	५	१	८०	७१	५९	५	६	६	८	७	५	२	१६	३२
६९	५७	५	३	९	१२	७	६	६	३	९६	७१	६१	३	३	३	४	१	७	१३	१७	८८
६९	५९	७	२	३	४	५	१०	५	७	११२	७१	६३	१	७	९	१२	३	९	९	१८	२४
६९	६१	१	१	६		३	१४	८	७	८	७१	६५	७	४	६	८	५	११	५	१९	८०
६३	५१	५	७	९	१२	७	२७	९	२७	२४	७१	६७	५	१	३	४	७	१३	१	२०	१६
६३	५३	३	७	९	१२	१	९	१२	१८	७२	७१	६९	३	५	९	१२	१	१५	१२	२१	७२
६३	५५	१	७	९	१२	३	१८	१५	९	१२०	७१	७१	१	२	६	८	३	१७	८	२२	४८
७३	५९	३	४	३	४	१	४	१	२	१६	७५	६१	७	१	९	१२	५	१५	१५	२१	१२०
७३	६१	५	२	६	८	७	११	१४	१९	१०४	७५	६३	५	७	९	१२	७	२७	१५	२७	१२०
७३	६३	७	७	९	१२	५	१८	१२	९	७२	७५	६५	३	६	९	१२	१	१२	१५	६	१२०
७३	६५	१	५	३	४	३	२५	१०	२६	४०	७५	६७	१	५	९	१२	३	२४	१५	१२	१२०
७३	६७	३	३	६	८	१	५	८	१६	३८	७५	६९	७	४	९	१२	५	९	१५	१८	१२०
७३	६९	५	१	९	१२	७	१२	६	६	९६	७५	७१	५	३	९	१२	७	२१	१५	२४	१२०
७३	७१	७	६	३	४	५	१९	४	२३	६४	७५	७३	३	२	९	१२	१	६	१५	३	१२०
७३	७३	१	४	६	८	३	२६	२	१३	३२	७५	७५	१	१	९	१२	३	१८	१५	१९	१२०

यसप्रकार गृहहरूको परिमाण बताएर अगाडि गृहारम्भको मुहूर्त कहिन्छ । उसमा सूर्यको नक्षत्रबाट वर्तमान दैनिक नक्षत्रको गणनामा वृष वास्तु चक्रको विचार कहिन्छ ।

गृहारम्भमा वृषवास्तु चक्र-

गेहाद्यारम्भेऽर्कभाद्वत्सशीर्षे रामैर्दोहो वेदभैरग्रपादे ।
 शून्यं वेदैः पृष्ठपादे स्थिरत्वं रामैः पृष्ठे श्रीर्युगैर्दक्षकुक्षौ ॥१३॥
 लाभो रामैः पुच्छगैः स्वामिनाशो वेदैर्नैःस्वं वामकुक्षौ मुखस्थैः ।
 रामैः पीडा सन्ततं वाकधिण्यादधैरुद्रैर्दिग्भिरुक्तं ह्यसत्सत् ॥१४॥

अर्थ- गृहारम्भमा सूर्यको नक्षत्रबाट 'वृषवास्तु' चक्र हेर्दा सूर्य जुन नक्षत्रमा छ, त्यसबाट तीन नक्षत्र वृषको शिरमा राख्नु, तिनमा गृहारम्भ गर्नाले गृहस्वामीको दाह सम्भव छ । त्यसपछि अगाडि खुट्टा हुने चार नक्षत्रहरूमा शून्य फल हुन्छ । अर्थात् पहिले सात अशुभ मानिन्छ । फेरि पछाडि खुट्टा हुने चार नक्षत्रहरूमा गृहस्वामीको त्यस घरमा स्थिरता बढ्नेछ । फेरि पिठिउँका तीन नक्षत्रहरूमा लाभ हुनेछ । अर्थात् सातपछिका एघार नक्षत्र शुभ कहिएका छन् । त्यसपछि पुछर तिरका तीन नक्षत्रहरूमा गृहस्वामीको नाश । बायाँ कोखाका चार नक्षत्रहरूमा दरिद्रता र अन्त्यका मुख हुने तीन नक्षत्रहरूमा गृहस्वामीलाई सधैं पीडा कष्ट रहने छ । अर्थात् १८ पछि दस नक्षत्र अशुभ मानिन्छन् । यही अर्थ फेरि संक्षेपमा बुझ्नुहवस्- गृहादिको प्रारम्भमा सूर्यको नक्षत्रबाट प्रथम सात नक्षत्र अशुभ, त्यसपछि ११ नक्षत्र शुभ र दस नक्षत्र अशुभ मानिन्छन् । गृहारम्भका मुहूर्तमा प्रथम यसैको विचार गर्नु अत्यावश्यक मानिन्छ ॥ १३ ॥ १४ ॥

गृहारम्भमा वृषवास्तु चक्र-

सूर्यर्क्षबाटनक्षत्र	३	४	४	३	४	४	४	३
फल	दाह	शून्य	स्थिरता	श्रीः	लाभ	नाश	दारिद्र्य	पीडा
फल	अशुभ ७		शुभ ११			अशुभ १०		

गृहद्वार, गृहारम्भ र सूतिका गृहमा प्रवेश मुहूर्त-
 कुम्भेऽर्के फाल्गुने प्रागमरमुखगृहं श्रावणे सिंहकक्याः
 पौषे नक्रे च याम्योत्तरमुखसदनं गोजगेऽर्के च राधे ।
 मार्गे जूकालिगे सद् ध्रुवमृदुवरुणस्यातिवस्वर्कपुष्यैः
 सूतीगेहं त्वदित्यां हरिभविधिभयोस्तत्र शस्तः प्रवेशः ॥१५॥

अर्थ- सूर्य कुम्भ राशिमा छँदा फाल्गुनमा, सिंह र कर्कमा छँदा श्रावणमा, मकर राशिमा छँदा पौषमा- पूर्व र पश्चिम मुखको घर बनाए सुख हुनेछ । सूर्य वृष र मेषमा छँदा वैशाखमा र वृश्चिक र तुलामा छँदा मार्गशीर्ष महीनामा- दक्षिण र उत्तर मुखको घर बनाउनु पर्दछ । ध्रुव र मृदुसंज्ञक नक्षत्र, शतभिषा, स्वाती, धनिष्ठा, हस्ता र पुष्य नक्षत्रहरूमा गृहारम्भ गरे शुभ हुनेछ । सूतिका (बालक-बालिका जन्मने घर) पुनर्वसु नक्षत्रमा बनाउनु पर्दछ र त्यसमा श्रवण वा रोहिणी नक्षत्रमा प्रवेश उत्तम हुनेछ ॥ १५ ॥

प्रकारान्तरले गृहारम्भ विचार-

कैश्चिन्मेषरवौ मधौ वृषभगे ज्येष्ठे शुचौ कर्कटे
भाद्रे सिंहगते घटेऽश्वयुजि चोर्जेऽलौ मृगे पौषके ।
माघे नक्रघटे शुभं निगदितं गेहं तथोर्जो न सन्
कन्यायां च तथा धनुष्यपि न सन् कृष्णादिमासाद्भवेत् ॥१६॥

अर्थ- कतिपय आचार्यहरूको मतमा- सूर्य जब मेष राशिमा रहन्छन् तब चैत्रमा पनि, वृषमा रहन्छन् तब ज्येष्ठमा पनि, कर्कमा सूर्य रहँदा आषाढमा, सिंहमा भए भदौमा, तुलामा भए आश्विनमा, वृश्चिकमा भए कार्तिकमा, मकरमा भए पौषमा र मकर-कुम्भमा सूर्य भए माघ महीनामा गृहारम्भ शुभ फलदाता मानिन्छ । तर कन्याको सूर्य भए कार्तिक र धनुको सूर्य भए माघ महीना गृहारम्भमा अशुभ मानिन्छ । यहाँ महीनाको गणना कृष्ण पक्षबाट गर्नु पर्दछ । अर्थात् फाल्गुनको पूर्णिमा पछि वैशाखको पूर्णिमासम्म 'चान्द्र वैशाख मास' भन्ने जान्नु पर्दछ । यसमा अमावास्या देखि अमावास्यासम्मको चान्द्रमासको गणना गरिन्दैन ।

यी दुवै पन्ध्रौं र सोह्रौं श्लोकको अभिप्राय हो- मिथुन, कन्या, धनु र मीन राशिमा सूर्य रहँदा गृहारम्भ वर्जित गरिएको छ । त्यसमा पनि मिथुनस्थ सूर्यमा ज्येष्ठ-आषाढको सम्भावना, कन्याको सूर्यमा भाद्र र आश्विनको, धनुको सूर्यमा पौष र माघको, अनि मीनको सूर्यमा फाल्गुन र चैत्रको सम्भावना बढी रहन्छ । यस कारण कहिएको छ- यदि चैत्र (फाल्गुन पूर्णिमाबाट चैत्र पूर्णिमा सम्म) मा जबदेखि सूर्य मेष राशिमा जान्छन्, तब देखि चैत्रमा पनि गृहारम्भ गर्न हुन्छ । मीन राशिमा सूर्यमा चैत्र महीना त्याग्न । फेरि यदि सूर्य वृषमा भए शुभ जान्नु । मिथुनका सूर्यमा ज्येष्ठ र आषाढ दुवै अशुभ जान्नु । कर्कटका सूर्यमा आषाढ शुभ मानिन्छ । सिंहमा सूर्य छन भने भाद्र शुभ मानिन्छ । कन्यामा सूर्य सरेपछि अशुभ सम्झनु । तुलामा सूर्य गएपछि आश्विन शुभ मानिन्छ । तट कन्यामा भए शुभ नै मानिन्छ । तुला र वृश्चिकमा अशुभ-मानिन्छ । मकरमा सूर्य गएपछि पौष महीना शुभ मानिन्छ । धनुमा सूर्य रहेसम्म पौष र माघ दुवै अशुभ जान्नु । यसै क्रममा

यदि मीनमा सूर्य गए भने फाल्गुन पनि अशुभ कहिन्छ । कथनको तात्पर्य हो- सूर्य मिथुन, कन्या, धनु र मीनमा जबसम्म रहन्छन्, तबसम्म गृहारम्भ वर्जित छ, नगर्नु । शेष आठ राशिहरूमा रहेसम्म कुनै महीना भए पनि गृहारम्भ गर्न बाधा पर्दैन । अर्थात् त्यहाँ चान्द्रमासको प्रधानता रहन्न, बरु सौर महीना नै मुख्य मानिन्छन् । यस विषयलाई गृहारम्भमा नै होइन कि विवाह, व्रतबन्धादि शुभ कार्यमा पनि सौर महीना नै प्रधान मानिन्छ । विशेष रूपमा गृहारम्भमा शुक्लपक्ष ग्रहण गर्नु आवश्यक छ । कृष्णपक्षमा केवल पंचमीसम्म मात्र लिन सकिन्छ ॥ १६ ॥

तिथि भेदले द्वार निषेध-

पूर्णन्दुतः प्राग्वदनं नवम्यादिषूत्तरास्यं त्वथ पश्चिमास्यम् ।

दर्शादितः शुक्लदले नवम्यादौ दक्षिणास्यं न शुभं वदन्ति ॥१७॥

अर्थ- पूर्णिमाबाट कृष्णपक्षको अष्टमी तिथिसम्म पूर्वमुखको; कृष्णपक्षको नवमीबाट चतुर्दशी सम्म उत्तर मुखको, अमावास्याबाट शुक्लपक्षको अष्टमीसम्म पश्चिम मुखको र शुक्लपक्षको नवमीबाट चतुर्दशीसम्म दक्षिण मुखको घर शुभ मानिएको छ जता मुख भएको घर निर्माण गर्नु छ, त्यसको प्रतिकूल तिथिहरूलाई छाडेर बनाउन आरम्भ गरे मंगलमय हुनेछ ॥ १७ ॥

गृहारम्भमा पंचांग शुद्धि-

भौमार्करिक्तामाद्युने चरोनेऽङ्गे विपञ्चके ।

व्यष्टान्त्यस्थैः शुभैर्गेहारम्भस्त्र्यायारिगैः खलैः ॥१८॥

अर्थ- मंगल र रविवार रिक्ता, अमावास्या, प्रतिपदा र अष्टमी तिथि- यिनले रहित दिनमा चर अर्थात् मेष, कर्क, तुला र मकर राशिलाई छाडेर अन्य स्थिर र द्वयङ्ग लग्नमा पंचक बाहेक नक्षत्रमा, शुभग्रह जब लग्नबाट बाह्रौं र आठौं भन्दा अन्यान्य स्थानहरूमा रहनु र पापग्रह ३/११/६ स्थानहरूमा छन् भने गृहारम्भ उत्तम मानिएको छ ॥ १८ ॥

(विपंचके यस वाक्यले गृहारम्भमा पाँच नक्षत्र त्याज्य छन् भन्ने सिद्ध हुन्छ । पन्ध्रौं श्लोकको विपरीत यस्तो किन ? यसको समाधानमा भन्न सकिन्छ- पंचकको त्याग गृहारम्भ पछिको जुन स्तम्भ-रोपण गरिन्छ, त्यसैमा मानिन्छ, गृहारम्भमा मानिन्न । यसमा माण्डव्य ऋषिको यस्तो वचन छ-)

धनिष्ठा पंचके नैव कुर्यात् स्तम्भ समुच्छ्रयम् ।

सूत्राधार शिलान्यास प्राकारादि समारभेत् ॥

नक्षत्रप्रकरणको अठ्चालिसौं श्लोकमा पंचकमा 'गृहगोपनादि च' यस वाक्यले लुगा, काष्ठदि प्रस्तुत धर छाडनु आदि वर्जित छ । सम्भव छ- तृण, काष्ठमय घरको आरम्भ पनि वर्जित गरिएको होस् ।

अरू कसै-कसैको मतमा 'चेरोनोडङ्गो विपंचके' को मतलब विवाह प्रकरणोक्त 'रुगनल नृपचोर मृत्यु' संज्ञक पंचवाण दोष रहित लग्नमा यस्तो छ । तर यस अर्थमा कुनै राम्रो आर्ष ग्रन्थको प्रमाण पाइन्न । यसै हेतु पंचकको त्याग गृहको स्तम्भ रोपणमा नै गर्नुपर्दछ, गृहारम्भमा गर्ने होइन ॥ १८ ॥

गृहारम्भमा राहुमुखको विचार-

देवालये गेहविधौ जलाशये राहोर्मुखं शम्भुदिशो विलोमतः ।

मीनार्कसिंहार्कमृगार्कतस्त्रिभे खाते मुखात् पृष्ठविदिक्शुभाभवेत् ॥१९॥

अर्थ- देवालय, मठमन्दिरको, आरम्भमा मीनबाट तीन-तीन राशिमा, वासस्थानको प्रारम्भमा सिंहबाट तीन-तीन राशिमा जलाशय, तलाऊ आदिको आरम्भमा मकरबाट तीन-तीन राशि क्रमले ईशान कुनाबाट विपरीत दिशा अर्थात् ईशान, नैऋत्य, वायव्य र आग्नेयमा राहुको मुख हुन्छ; त्यसको उल्टो भागमा राहुको पीठ पर्दछ । घरको नीव-जगमा मुखभन्दा पिठिउँको दिशा शुभ मानिन्छ । यदि ईशानतिर मुख भए आग्नेय कोणमा नीव राख्नु । वायव्यमा राहुमुख भए ईशानमा तथा नैऋत्यमा मुख भए वायव्यमा र आग्नेयतिर मुख भए नैऋत्यमा जग हाल्नु उत्तम हुनेछ ॥ १९ ॥

आरम्भमा	मुख-पृष्ठभेद	ईशानमा	वायव्यमा	नैऋत्यमा	आग्नेयमा
देवालयमा	राहुमुखराशयः	१२।१।२ कोसूर्यमा	३।४।५ कोसूर्यमा	६।७।८ कोसूर्यमा	१९।१०।११ कोसूर्यमा
	नीवको दिशा	आग्नेय	ईशान	वायव्य	नैऋत्य
गृहारम्भमा	राहुमुखराशयः	५।६।७ कोसूर्यमा	८।९।१० कोसूर्यमा	११।१२।१३ कोसूर्यमा	२।३।४ कोसूर्यमा
	नीवको दिशा	आग्नेय	ईशान	वायव्य	नैऋत्य
जलाशयमा	राहुमुखराशयः	१०।११।१२ कोसूर्यमा	१।२।३ कोसूर्यमा	४।५।६ कोसूर्यमा	७।८।९ कोसूर्यमा
	नीवको दिशा	आग्नेय	ईशान	वायव्य	नैऋत्य

वास्तुभूमिमा भेदले कूपको फल-

कूपे वास्तोर्मध्यदेशोऽर्थनाशस्त्वैशान्यादौ पुष्टिरैश्वर्यवृद्धिः ।

सूनोर्नाशःस्त्रीविनाशो मृतिश्च सम्पत् पीडा शत्रुतःस्याच्च सौख्यम् ॥२०॥

अर्थ- यदि वास्तुको मध्य भागमा कूप-कुवा बनाए गृहस्वामीको धन-नाश हुनेछ । ईशान कोणमा कूप भए पुष्टि, पूर्वमा भए धनवृद्धि, अग्निकोणमा सन्तान-हानि, दक्षिणमा पत्नीको नाश, नैऋत्यमा मृत्यु, पश्चिममा धनागम, वायव्यमा शत्रु-पीडा र उत्तरमा सौख्य यस्तो फल कहिएको छ । निवासस्थानको ईशान, पूर्व, पश्चिम र उत्तर भागमा नै कूप बनाए उत्तम हुनेछ ।

यदि कूप वा अन्य कुनै जलाशय पहिलेदेखि नै बनेको भए; त्यस जलाशयको विपरीत-वायव्य, उत्तर, ईशान र आग्नेय भागमा घर बनाउनु अशुभ कहिएको छ ॥ २० ॥

जलाशयको आरम्भमा नक्षत्र-शुद्धि-

कूपेऽर्कभान् मध्यगतैस्त्रिभिर्भैः स्वादूदकं पूर्वदिशि त्रिभिर्भैः ।

खण्डं जलं स्वादुजलं जलक्षयं स्वादूदकं क्षारजलं शिलाजलम् ॥

क्षारं जलं मृष्टजलं क्रमाद् भवेद् वा सूर्यभात् त्रित्रिमितैः शुभाशुभम् ॥

स्पष्टार्थ चक्र हेर्नोस्-

सूर्यको नक्षत्रवाट ३-३ नक्षत्रहरूमा	३	३	३	३	३	३	३	३	३
क्रमले फल-	शुभ	अशुभ	शु.	अ.	शु.	अ.	शु.	अ.	शु.

वास्तुको दिशाभेदले उपकरण कक्ष (कोठ)-

स्नानाग्निपाकशयनास्त्रभुजेश्च धान्य

भाण्डारदैवतगृहाणि च पूर्वतः स्युः ।

तन्मध्यतस्तु मथनाज्यपुरीषविद्याऽ-

भ्यासाख्यरोदनरतौषधसर्वधाम ॥२१॥

अर्थ- वास्तु-भूमिको पूर्वतिर स्नान-कक्ष, अग्निकोणमा पाककक्ष, दक्षिणमा शयन कक्ष, नैऋत्यमा शस्त्रको, पश्चिममा भोजन कक्ष, वायव्यमा अन्नको भण्डार, उत्तरमा ढुकुटीको, ईशानमा पूजा र देवताको, कोठहरू तयार पार्नु । पूर्व र आग्नेय कोणको

माझमा घिउ राख्ने, दक्षिण र नैऋत्यको माझमा शौचस्थानको, नैऋत्य र पश्चिमको माझमा विद्या अध्ययनको, पश्चिम र वायव्यको माझमा रुनु वा क्रोधको, वायव्य र उत्तरको माझमा स्त्री-समागमको, उत्तर र ईशानको माझमा औषधिको अनि ईशान र पूर्वको माझमा सर्व-संग्रहको कक्ष (कोठ) हरू बनाए शुभ हुनेछ ॥ २१ ॥

स्पष्टार्थ चक्र हेर्नोस्-

उ.	पूर्व.	आ.				
	देवताको	सर्वसंग्रहको	स्नानको	मथनको	पाकको	
	औषधिको	आँगन			घृतको	
उ.	भण्डारको				शयनको	द.
	स्त्रीप्रसंगको				चर्पीको	
	अन्नको	सुत्नुको	भोजनको	विद्याऽभ्यासको	अस्त्रको	
वा.	प.	नै.				

गृहारम्भमा ग्रहस्थिति फल-

जीवार्कविच्छुक्रशनैश्चरेषु लग्नारिजामित्रसुखत्रिगेषु ।

स्थितिः शतं स्याच्छरदां सिताकरिज्ये तनुत्र्यङ्गसुते शते द्वे ॥२२॥

अर्थ- यदि लग्नमा गुरु, छैठौँमा सूर्य, सातौँमा बुध, चौथोमा शुक्र र तेस्रोमा शनि भए- यस्तो अवसरमा आरम्भ गरिने घरको स्थिति सय वर्षसम्म मानिन्छ । फेरि लग्नमा शुक्र, तेस्रोमा सूर्य, छैठौँमा मंगल र पाँचौँमा गुरु छन् भने गृहको प्रारम्भिक स्थिति दुई सय वर्षसम्मको कहिएको छ ॥ २२ ॥

ग्रहस्थितिको योगान्तर-

लग्नान्धरायेषु भृगुज्ञभानुभिः केन्द्रे गुरौ वर्षशतायुरालयः ।

बन्धौ गुरुव्याम्नि शशी कुजार्कजौ लाभे तदाऽशीतिसमायुरालयः ॥२३॥

अर्थ- यदि लग्नमा शुक्र, दसौं बुध, एघारौं सूर्य तथा बृहस्पति केन्द्र ३/६/७/१० मा छन् भने त्यस्ता अवसरमा आरम्भ गरिएको घरका स्थिति सय वर्षको मानिन्छ । यदि चौथोमा गुरु, दसौंमा चन्द्रमा र शनि-मंगल संगसंगै एघारौं स्थानमा छन् भने गृहका स्थिति असी वर्षको हुनेछ ॥ २३ ॥

चिरस्थायी र लक्ष्मीयुक्त घरका तीन योग-

स्वोच्चे शुक्रे लग्नगे वा गुरौ वेशमगतेऽथवा ।

शनौ स्वोच्चे लाभगे वा लक्ष्म्या युक्तं चिरं गृहम् ॥२४॥

अर्थ- मीन राशिको उच्च शुक्र लग्नमा छ, अथवा उच्च गुरु कर्कको चौथो स्थानमा छ र शनि उच्च तुलाको एघारौं स्थानमा छन् भने- यी तैने योगमा आरम्भ गरिने घर धेरै वर्ष पर्यन्त लक्ष्मीले परिपूर्ण रहने छ ॥ २४ ॥

घर अर्काको हातमा पर्ने योग-

घूनाम्बरे यदेकोऽपि परांशस्थो ग्रहो गृहम् ।

अब्दान्तः परहस्तस्थं कुर्याच्चेद्वर्णपोऽबलः ॥२५॥

अर्थ- एउटा पनि ग्रह शत्रु-ग्रहको नवांशमा भएर लग्नबाट सातौं वा दसौं स्थानमा छ र वर्ण-गृह-स्वामीको वर्णको स्वामीग्रह यदि निर्बल छ भने त्यो आरम्भ गरिएको घर एक वर्षभित्र नै अर्काको हातमा पारिदिन्छ । अर्थात् त्यस घरको स्वामी अर्कै व्यक्ति बन्नेछ ॥ २५ ॥

गृहारम्भमा नक्षत्र र चारहरूको फल-

पुष्यध्रुवेन्दुहरिसर्पजलैः

सजीवै-

स्तद्वासरेण च कृतं सुतराज्यदं स्यात् ।

द्वीशाश्वितक्षवसुपाशिशिवैः

सशुकै-

वारि सितस्य च गृहं धनधान्यदं स्यात् ॥२६॥

अर्थ- बृहस्पतिले संयुक्त-पुष्य, ध्रुवसंज्ञक, मृगशिरा, श्रवण, अश्लेषा र पूर्वाषाढा-यिनका कुनै एक नक्षमा तथा गुरुवार आरम्भ गरिएको घर गृहस्वामीको पुत्र र राज्यको वृद्धि गर्ने होला । फेरि शुक्रले संयुक्त विशाखा, अश्विनी, चित्रा, धनिष्ठ, शतभिषा र आर्द्रा- यी मध्ये कुनै पनि नक्षत्रमा शुक्रवारको दिन आरम्भ गरेको घर धन-धान्य दाता हुनेछ ॥ २६ ॥

सारैः करं ज्यान्त्यमधाम्बुमूलैः कांजेऽस्मि येश्माग्निसुतार्तिदं स्यात् ।

सज्ञैः कदास्यार्यमतक्षहस्तैर्ज्ञस्यैव वारे सुखपुत्रदं स्यात् ॥२७॥

अर्थ- मंगल ग्रहले संयुक्त-हस्त, पुष्य, रेवती, मघा, पूर्वाषाढा र मूल- यी मध्ये कुनै पनि एक नक्षत्रमा र मंगलवारमा बनाउन थालेको घरले गृहस्वामीलाई अग्निमय र पुत्र-कष्ट दिने खालको होला । फेरि बुधले संयुक्त रोहिणी, अश्विनी, उत्तरा फाल्गुनी, चित्रा र हस्त नक्षत्रमा आरम्भ गरिएको घर गृह-सुख र पुत्रप्रद हुनेछ ॥ २७ ॥

अजैकपादहिर्बुध्न्यशक्रमित्रानिलान्तकैः ।

समन्दैर्मन्दवारे स्याद्रक्षोभूतयुतं गृहम् ॥२८॥

अर्थ- शनिले संयुक्त पूर्वाभाद्र, उत्तराभाद्र, ज्येष्ठ, अनुराधा, स्वाती र भरणी, यिनमा कुनै एक नक्षत्रमा र शनिवारमा आरम्भ गरिएको घर राक्षसहरू र भूत-प्रेतका उपद्रवले दुःखदायी रहने छ ॥ २८ ॥

द्वार चक्र र त्यसको फल

सूर्यर्क्षाद्युगभैः शिरस्यथ फलं लक्ष्मीस्ततः कोणभै-
र्नागैरुद्रसनं ततो गजमितैः शाखासु सौख्यं भवेत् ।
देहल्यां गुणभैर्मृतिर्गृहपतेर्मध्यस्थितैर्वेदभैः

सौख्यं चक्रमिदं विलोक्य सुधिया द्वारं विधेयं शुभम् ॥२९॥

अर्थ- सूर्य जुन नक्षत्रमा छ, त्यसको अगाडि चार नक्षत्र द्वारचक्रको शिरमा हुन्छन् । तिनैमा द्वारारम्भ गर्नाले गृहस्वामीलाई लक्ष्मी प्राप्त हुनेछ । त्यसपछिका आठ नक्षत्र कोणमा रहन्छन्; तिनमा गृहपतिको उद्वासन अर्थात् त्यो घरबाट भाग्नु पर्ने स्थिति आउने छ । त्यसपछि शाखा दैलोठेलोको आठ नक्षत्रहरूमा सुख प्राप्त होला । त्यसपछिका मझेरीका तीन नक्षत्रहरूमा गृहस्वामीको मृत्यु संभव छ र त्यसपछि माझका चार नक्षत्रहरूमा सुख प्राप्त हुनेछ । पहिले यस चक्रलाई विचारेर शुभ फलदाता नक्षत्रहरूमा विद्वान् दैवज्ञले द्वारको आरम्भ गराउनु उत्तम हुनेछ ॥ २९ ॥

स्पष्टार्थ द्वार चक्र-

सूर्यको नक्षत्रबाट नक्षत्रहरूको संख्या	४	८	८	३	४
फल	शुभ	अशुभ	शुभ	अशुभ	शुभ

१३. गृह-प्रवेश प्रकरणम्

(यस प्रकरणमा गृह-प्रवेशको विचार गरिन्छ । नयाँ घरमा जब पहिले प्रवेश गरिन्छ, त्यही गृह-प्रवेशलाई यहाँ प्रधान बुझ्नु पर्दछ । तर मुहूर्त र यात्रा निवृत्तिपछिको प्रवेश र पुरानो गृह-प्रवेश र यात्रा वा तीर्थाटनबाट फर्केपछि सपूर्वप्रवेश अनि पुरानो गृहप्रवेशलाई द्वन्द्व-प्रवेश भन्दछन् । यस विषयमा एक श्लोक हेर्नुस-)

अपूर्वसंज्ञः प्रथमः प्रवेशो यात्रावसाने नु सपूर्वसंज्ञः ।
द्वन्द्वाभयस्त्वग्निभयाददिज्ञातस्त्वेवं प्रवेशस्त्रिविधः प्रदिष्टा ॥

अपूर्व र सपूर्व प्रवेशको मुहूर्त-

सौम्यायने ज्येष्ठतपोऽन्त्यमाधवे यात्रानिवृत्तौ नृपतेर्नवे गृहे ।
स्याद्वेशनं द्वाःस्थमृदुध्रुवोडुभिर्जन्मर्क्षलग्नोपचयोदये स्थिरे ॥ १ ॥

अर्थ- उत्तरायण, ज्येष्ठ, माघ, फाल्गुन र वैशाख महीनामा घरको द्वाराभिमुख नक्षत्रहरूमा तथा ध्रुव र मृदुसंज्ञक नक्षत्रहरूमा कर्ताको जन्मराशि एवं जन्मलग्नबाट उपचय ३/६/१०/११ राशि हुने तथा स्थिरराशि २/५/८/११ भएको लग्नमा राजा यात्राबाट फर्केपछि घरमा प्रवेश तथा नयाँ बनाएको घरमा प्रवेश शुभ मानिएको छ ॥ १ ॥

(गृह-प्रवेशमा उत्तरा तीन, रोहिणी, मृगशिरा, चित्रा, अनुराधा र रेवती- यी नक्षत्र विहित छन् । तिनमा जुन दिशामा (यात्रा प्रकरणको छत्तीसौं श्लोकानुसार) जुन नक्षत्र पर्दछन्, त्यही दिशामा द्वार भएको गृहमा त्यही नक्षत्रमा प्रवेश उत्तम मानिन्छ । त्यस नक्षत्रको शुद्धि अगाडिको छैटौं श्लोकबाट हेरे स्पष्ट हुनेछ ॥ १ ॥)

पुरानो घरमा प्रवेश गर्ने विशेषता-

जीर्णं गृहेऽग्न्यादिभयात्रवेऽपि मार्गोर्जयोः श्रावणिकेऽपि सन् स्यात् ।
वेशोऽम्बुपेज्यानिलवासवेषु नावश्यमस्तादिविचारणाऽत्र ॥ २ ॥

अर्थ- धेरै दिन पहिले बनेको पुरानो घरमा तथा अग्निको भयले, वृष्टि भयले, राजदण्ड कारण परेर वा रोगादिको भयले नयाँ घरमा पनि मार्ग शीर्ष, कार्तिक र श्रावण महीनामा पनि प्रवेश शुभ मानिएको छ । त्यसमा शतभिषा, पुष्य, स्वाती र घनिष्ठ्य- यी नक्षत्र पनि शुभ मानिन्छन् । अनि त्यस्तो परिस्थितिमा गुरु-शुक्रको अस्त आदि विचार गर्नु पर्ने पनि खाँचो पर्दैन ॥ २ ॥

(सुपूर्व प्रवेश र जीर्ण-गृहप्रवेशमा अस्ताति समय शुद्धिको आवश्यकता धर्ने । तर वास्तु पूजादि नवीन गृह-प्रवेश जस्तै गर्नु पर्दछ । यसमा वास्तु शास्त्रको वचन प्रमाण हेर्नुहवस्-)

नवप्रवेशे ह्यथ कालशुद्धिर्न द्वन्द्वसौ पूर्विकयोः कदाचित् ।
प्रवेशपंचाग दिने सुलगो वास्त्वर्चनं पूर्ववदेव कुर्यात् ॥ २ ॥

गृह- प्रवेशको पूर्व कर्तव्य-

मृदुध्रुवक्षिप्रचरेषु मूलभे वास्त्वर्चनं भूतबलिं च कारयेत् ।
त्रिकोणकेन्द्रायधनत्रिगैः शुभैर्लग्नेत्रिषष्ठायगतैश्च पापकैः ॥ ३ ॥
शुद्धाम्बुरन्ध्रे विजन्तुर्भृत्यौ व्यकाररिक्ताचरदर्शचैत्रे ।
अग्रेऽम्बुपूर्णं कलशं द्विजांश्च कृत्वा विशोद्धेश्म भकूटशुद्धम् ॥ ४ ॥

अर्थ- गृह-प्रवेशभन्दा पहिले मृदु, ध्रुव, क्षिप्र, चरसंज्ञक नक्षत्र र मूल नक्षत्रमा वास्तु-पूजन र भूतबलि अवश्य गर्नु । त्यसपछि जुन लग्नबाट ९/५/१/४/७/१०/११/२/३ स्थानमा शुभ ग्रह रहनु अनि ३/६/११ स्थानमा पापग्रह रहनु, अनि ४/८ स्थान शुद्ध अर्थात् ग्रहरहित रहोस् र जुन लग्न जन्मको राशि र लग्नबाट आठौं नपरोस्- यस्तो लग्नमा रविवार, मंगलवार, रिक्तातिथि, चरलग्न, आँसी र चैत्र महीना- यिनलाई छोडेर अन्य तिथि वारादिमा जब यजमानको भकूट शुद्ध रहोस् तब जलपूर्ण कलश र ब्राह्मण वर्ग अंग लगाई घरमा प्रवेश गरे मंगलमय हुनेछ ॥ ३ ॥ ४ ॥

(वास्तु-पूजनको नियम श्रीवसिष्ठ संहितामा यस्तो पाइन्छ । घरको माझमा एक ठात चाक्ले र अग्लो वेदीमा चानल विछाएर चारपाटे ८१ कोष्ट तिलले बनाउनु र ती कोष्ठहरूमा निम्नलिखित देवताहरूको स्थापना गरेर पंचोपचार वा षोडशो पचारले विधिपूर्वक पूजा गर्नुपर्दछ । तलको श्लोक हेर्नुहवस्-)

वास्तुपूजामकृत्वा च प्रविशेन्नवमन्दिरम् ।
रोगान्नानाविधान् क्लेशानश्नुते बहुसंकटम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

वास्तुपूजनमा ८१ पदको कोष्ठ-

पूर्व

अग्निः	पर्जन्यः	जयन्तः	इन्द्रः	सूर्यः	सत्यः	भृशः	आकाश	अनिलः
१	१	१	१	१	१	१	१	१
दितिः	आपः	जयन्तः	इन्द्रः	सूर्यः	सत्यः	भृशः	सविता	पूषा
१	१	२	२	२	२	२	१	२
अदितिः	अदितिः	आपवत्स	अर्यमा	अर्यमा	अर्यमा	सविता	वितथ	वितथ
१	२	१	१	२	३	१	२	१
सर्पः	सर्पः	पृथ्वीधरः	ब्रह्मा	ब्रह्मा	ब्रह्मा	विवस्वान्	गृहक्षतः	गृहक्षतः
१	२	१	१	२	३	१	२	१
सोमः	सोमः	पृथ्वीधरः	ब्रह्मा	ब्रह्मा	ब्रह्मा	विवस्वान्	यमः	यमः
१	२	२	४	५	६	२	२	२
भलाटः	भलाटः	पृथ्वीधरः	ब्रह्मा	ब्रह्मा	ब्रह्मा	विवस्वान्	गन्धर्वः	गन्धर्वः
१	२	३	७	८	९	३	२	१
मुख्यः	मुख्यः	राजयक्ष्मा	मित्रः	मित्रः	मित्रः	इन्द्र	भृङ्गराज	भृङ्गराज
१	२	१	१	२	३	१	२	१
नागः	रुद्रः	शोषः	असुरः	वरुणः	पुष्पदन्त	सुग्रीवः	जयः	मृग
१	१	२	२	२	२	२	१	१
रोगः	पापयक्ष्मा	शोषः	असुरः	वरुणः	पुष्पदन्त	सुग्रीवः	दौवारि	पिता
१	१	१	१	१	१	१	१	१

दक्षिण

पश्चिम

गृह-प्रवेशको लग्नमा वाम-रवि विचार-

वामो रविर्मृत्युसुतार्थलाभतोऽर्के पञ्चमे प्राग्वदनादिमन्दिरे ।

पूर्णे तिथौ प्राग्वदने गृहे शुभो नन्दादिके याम्यजलोत्तरानने ॥ ५ ॥

अर्थ- यदि लग्नवाट अष्टमादि पाँच राशिहरूमा अर्थात् ८/९/१०/११/१२ भावहरूमा सूर्य भए पूर्वमुखको घरमा ५/६/७/८/९ भावहरूमा सूर्य छन् भने दक्षिण मुखको घरमा, २/३/४/५/६ भावहरूमा भए पश्चिम मुखको घरमा अनि ११/१२/१/२/३ भावहरूमा भए उत्तर मुखको घरमा प्रवेश गर्न वाम-रवि पर्दछ, यो गृह-प्रवेशमा शुभ फलदाता र उत्तम मानिएको छ ।

यदि पूर्व मुखको घर छ भने पूर्ण अर्थात् ५/१०/१५ तिथिमा, दक्षिण मुखको घरमा नन्दा अर्थात् १/६/११ तिथिमा, पश्चिम मुखको घरमा भद्रा अर्थात् २/७/१२ तिथिमा र उत्तर मुखको घरमा जया अर्थात् ३/८/१३ तिथिमा प्रवेश शुभ मानिएको छ ॥ ५ ॥

वाम रवि र प्रवेश तिथिबोधक चक्र-

पूर्वमुखको घरमा वाम रवि लग्नबाट	दक्षिणमुखको घरमा वाम रवि लग्नबाट	पश्चिममुखको घरमा वाम रवि लग्नबाट	उत्तरमुखको घरमा वाम रवि लग्नबाट
८	५	२	११
९	६	३	१२
१०	७	४	१
११	८	५	२
१२	९	६	३
वाँ स्थानमा सूर्य रहनाले	वाँ स्थानमा सूर्य रहनाले	वाँ स्थानमा सूर्य रहनाले	वाँ स्थानमा सूर्य रहनाले
५/१०/१५ तिथिमा प्रवेश	१/६/११ मा प्रवेश	२/७/१२ मा प्रवेश	३/८/१३ मा प्रवेश

गृह-प्रवेशमा कुम्भ चक्र-

वक्त्रे भू रविभात्प्रवेशसमये कुम्भेऽग्निदाहः कृताः
प्राच्यामुद्वसनं कृता यमगता लाभः कृताः पश्चिमे ।
श्रीर्वेदाः कलिरुत्तरे युगमिता गर्भे विनाशो गुदे
रामाः स्थैर्यमतः स्थिरत्वमनलाः कण्ठे भवेत् सर्वदा ॥ ६ ॥

अर्थ- गृह-प्रवेशको अवसरमा सूर्यको नक्षत्रबाट कुम्भचक्रको विचार गरे उत्तम हुनेछ । त्यस क्रममा सूर्यको नक्षत्रबाट एक नक्षत्र कुम्भको मुखमा रहन्छ । त्यसमा प्रवेश गर्नाले अग्नि-भय रहने छ । त्यसपछि पूर्वका चार नक्षत्रहरूमा उद्वासन अर्थात् पलायन सम्भव छ । अनि पश्चिमका चार नक्षत्रमा लक्ष्मी-प्राप्ति । अनि उत्तरका चार नक्षत्रमा कलह-झगडा बढ्ने छ । अनि भित्रतिरका चार नक्षत्रमा सर्वनाश हुन सक्छ । अनि तलका तीन नक्षत्रमा स्थिरता बढ्नेछ । त्यसपछिका कण्ठका तीन नक्षत्रमा दीर्घ-स्थिरता

यस्तो सम्भव छ । कथन तात्पर्य हो- सूर्यको नक्षत्रबाट पहिलो पाँच नक्षत्र अशुभ, त्यसपछिको आठ नक्षत्र शुभ, अनि छ नक्षत्र पनि शुभ हुनेछन् । स्पष्टार्थका लागि अगाडिको चक्र हेर्नुहवस्—

गृहप्रवेशमा कुम्भचक्र—

सूर्यको नक्षत्रबाट	१	४	४	४	४	४	३	३
स्थान र फल—	मुखे अग्निदाह	पूर्वे उद्वसनं	ग्राम्ये लाभः	पश्चिमे श्रीः	उत्तरे कलिः	गर्भे नाशः	गुदे स्थैर्य	कण्ठे स्थिरता
विशिष्ट फल—	अशुभ		शुभ		अशुभ		शुभ	

गृह-प्रवेशपछिको कर्तव्य—

एवं सुलग्ने स्वगृहं प्रविश्य वितानपुष्पश्रुतिधोषयुक्तम् ।

शिल्पज्ञदैवज्ञविधिज्ञपौरान् राजाऽर्चयेद्भूमिहिरण्यवस्त्रैः ॥ ७ ॥

अर्थ- यस प्रकार उत्तम लग्नेमा चँदुवा, फूल-माला र वेदपाठ आदि मांगलिक वस्तुहरूले अलंकृत नवीन घरमा राजा प्रवेश गरेर भूमि, अन्न, वस्त्र, सुवर्ण आदि सामग्रीहरूले शिल्पज्ञ, ज्योतिषी, आचार्य, पुरोहित र वास्तु-कलाकार तथा नगरवासीहरूको सत्कार गरुन् । यहाँ 'राजा' उपलक्षण मात्र हो, सकेसम्म सबैले गर्ने पर्दछ ॥ ७ ॥

इति गृहप्रवेश प्रकरणम् ॥

यहाँ प्रसंगवश ग्रहहरूको वैदिक र तान्त्रिक मन्त्र तथा उनको दान-द्रव्यहरूको विवरण गरिन्छ ।

१. सूर्यको वैदिक मन्त्र—

ॐ आकृष्णेन रजसा वर्त्तमानो निवेशयन्नमृतं मर्त्यञ्च ।

हिरण्येन सविता रथेनादेवो याति भुवनानि पश्यन् ॥ १ ॥

२. चन्द्रमाको वैदिक मन्त्र—

ॐ इमं देवाऽअसपत्न दः सुवध्वं महते क्षत्राय महते ज्यैः । च महते जानसज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय ।
इयममुष्य पुत्रममुष्यै पुत्रमस्यै विशऽएषवोऽमी राजा सोमोऽस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥ २ ॥

३. मङ्गलको वैदिक मन्त्र-

ॐ अग्निर्मूर्द्धा दिवः क्रकृत्पतिः पृथिव्याऽअयम् । अपाँ रेताँ सि जिन्वति ॥ ३ ॥

४. बुधको वैदिक मन्त्र-

ॐ उद्बुध्यस्वाग्ने प्रतिजागृहि त्वमिष्टापूर्त्तस ठः सृजेथामयं च ।
अस्मिन्सधस्थेऽअध्युत्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥ ४ ॥

५. बृहस्पतिको वैदिक मन्त्र-

ॐ बृहस्पतेऽअति यदर्योऽअर्हाद् धुमद्विभाति क्रतुमज्जनेषु ।
यदीदयच्छवसऽऋतप्रजाततदस्मासु द्रविणं धेहि चित्रम् ॥ ५ ॥

६. शुक्रको वैदिक मन्त्र-

ॐ अत्रात् परिश्रुतो रसं ब्रह्मणा व्यपिबत् क्षत्रं पयः सोमं प्रजापतिः । ऋतेन सत्यमिन्द्रियं
विपान ठः शुक्रमन्धसऽइन्द्र स्येन्द्रियमिदं पयोऽमृतं मधु ॥ ६ ॥

७. शनिको वैदिक मन्त्र-

ॐ शन्नो देवीरभीष्टयऽआपो भवन्तु पीतये । शंख्योरभित्तवन्तु नः ॥ ७ ॥

८. राहुको वैदिक मन्त्र-

ॐ कयानश्चित्रऽ आभुवदृती सदा वृधः सखा । कया शचिष्ठ्या वृता ॥ ८ ॥

९. केतुको वैदिक मन्त्र-

ॐ केतुं कृण्वन्न केतवे पेशो मर्याऽअपेशसे । समुषदिभरजायथाः ॥

नवग्रहहरूको दान-द्रव्य-

सूर्यको दान- मणि, गहूँ, गुड़, सवत्सा गौ; कमलको फूल, लाल चन्दन, लाल वस्त्र, सुन, तामो, केशर, मुगा । जप संख्या ७००० ।

चन्द्रमाको दान- प्याङ, अरुवा चामल, सेतो वस्त्र, श्वेत चन्दन, श्वेत फूल, चाँदी, चीनी, घ्यू, श्वेत वृषभ, दधि, शंख, मोती, कपूर जप ११००० ।

मङ्गलको दान- मुगा, पृथिवी, मसुरीको दाल, गहूँ, रातो गोरु, गुड़, रातो चन्दन, रातो वस्त्र, रातो फूल, सुन, तामो, केशर कस्तूरी । जप १०००० ।

बुधको दान- काँस्य पात्र, हरियो वस्त्र, हात्तीको दाँत, घीउ, मूँगा, पन्ना, शस्त्र, सुन, अनेक फूल, कपूर, षट् रस भोजन । जप ९००० ।

गुरुको दान- पहेंलो अन्न, पहेंलो वस्त्र, पहेंलो फूल-फल, सुन, पुष्पराज, हल्दी (बेसार), पुस्तक, लवण, शक्कर, छाता, भूमि । जप १९००० ।

